

एम.कॉम (भाग-१)

जागतिक व्यापार व वित्ताचे अर्थशास्त्र

वाणिज्यशाखेचा उच्च पदविका अभ्यासक्रम भाग-१

(M.Com Part-I) अभ्यासक्रम

जागतिक व्यापार व वित्ताचे अर्थशास्त्र

(जून २०१३-१४ च्या सुधारित अभ्यासक्रमानुसार आय. डी. ओ. एल च्या विद्यार्थ्यांसाठी.)

प्रकरण १ - व्यापारी धोरण

जकात आणि बिगर जकात बंधने - संरक्षण तंत्रे- अवपुंजन - अनुदाने - नियंत्रक विक्रिसंघ आणि वस्तु करार.

प्रकरण २ - आर्थिक एकात्मीकरण

आर्थिक एकात्मीकरणाचे प्रकार, (EU, NAFTA, APEC व ASEAN) - सार्क -(SAARC), प्रादेशिकवाद, व्यापारवाद विरुद्ध बहुपक्षिय व्यापारवाद.

प्रकरण ३ - जागतिक अर्थव्यवस्था, विश्वव्यापार व विकसनशील राष्ट्रे

जागतिक व्यापार - विवादीत प्रकरणे - कृषी क्षेत्र व बाजार उपलब्धता - व्यापार आणि पर्यावरणबाबत प्रकरणे, वादनिवारण यंत्रणा.

प्रकरण ४ - व्यवहारतोल समायोजन

विदेशी व्यापारी गुणक आणि विदेशी प्रतिक्रिया (प्रतिफलीत) - व्यवहारतोल आणि संमिश्र धोरण- व्यवहारतोल संतुलनात मौद्रिक व वित्तीय धोरणाची भूमिका- अंतर्गत व बाह्य संतुलन प्रतिमान, (मीड्स चे प्रतिमान, मुंडेल फ्लेमिंग प्रतिमान)

प्रकरण ५ - परकीय विनिमय बाजारपेठ

लवचिक विनिमय दर- चलन परिवर्तनियता - राखिव विदेशी विनिमयाचे महत्त्व - विनिमय दर धोके, जागतिक विदेशी विनिमय बाजार जोडणी, व्याजदर अंतरपणन, युरो चलन, युरो समभाग आणि युरो कर्जरोखे बाजार- स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये.

प्रकरण ६ - आंतरराष्ट्रीय घटक हालचाली

देशांमधील श्रमिकांच्या हालचाली - स्थलांतरणातील प्रवृत्ती, आंतरराष्ट्रीय भांडवल हालचाली - परकीय भांडवलाची भूमिका, आणि परिणाम प्रकार, आणि घटक - बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका, उदयोन्मुख आंतरराष्ट्रीय रुपरेखातील आंतरराष्ट्रीय नीधीची बदलती भूमिका

प्रश्नपत्रिकेचे स्वरूप
(Question Paper Pattern)}

- सूचना** : १. कोणतेही पाच प्रश्न सोडवा.
२. उजवीकडील अंक पूर्ण गुण दर्शवितात.

प्र.१	अ	१०	प्रकरण १
	ब	१०	
प्र.२	अ	१०	प्रकरण २
	ब	१०	
प्र.३	अ	१०	प्रकरण ३
	ब	१०	
प्र.४	अ	१०	प्रकरण ४
	ब	१०	
प्र.५	अ	१०	प्रकरण ५
	ब	१०	
प्र.६	अ	१०	प्रकरण ६
	ब	१०	
प्र.७	अ	१०	प्रकरण ७
	ब	१०	
प्र.८	अ	१०	प्रकरण ८
	ब	१०	

टीप : काही वेळा २० गुणांचा सलग एकच प्रश्न विचारला जातो. म्हणून विद्यार्थ्यांनी मागिले दोन-तीन वर्षांच्या प्रश्नपत्रिकेचा अभ्यास करावा. म्हणजे प्रश्न कसा विचारला जाईल हे लक्षात येईल.

प्रकरण - १

व्यापारी धोरण

घटक रचना

- १.० उद्दिष्ट्ये
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ जकाती व जकातीचे परिणाम
- १.३ नवीन संरक्षणवाद : बिगर जकात बंधने
- १.४ सारांश
- १.५ शब्दकोश
- १.६ प्रश्न

१.० उद्दिष्ट्ये

बिगर जकात अडथळे म्हणजे जकात किंवा आयातीवर कर न वापरता अन्य मार्गांनी आयातीवर निर्बंध घालणे. बिगरजकात निर्बंधामुळे निर्यात देशांचे नुकसान होवू शकते, तसेच आयातदार देशांनाही वस्तु जास्त दराने (किंमतीने) खरेदी कराव्या लागतात. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा जलदगतीने विस्तार घडून येण्याच्या दृष्टीने नविन संरक्षणवाद ही व्यापारनीती देशांनी अवलंबवावी असेही सूचविले जात आहे. बिगर जकात बंधने आणि नविन संरक्षणवाद ह्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्याच बाजू आहेत. प्रस्तुत पाठाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. जकाती व बिगरजकाती बंधने ह्या संकल्पना अभ्यासणे.
२. नविन संरक्षणवाद ही संकल्पना आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील युक्तीवाद संदर्भात अभ्यासणे.
३. जागतिक व्यापारातील जकाती, बिगर जकाती बंधने आणि नविन संरक्षणवाद याविषयीची मतमतांतरे जाणून घेणे.

१.१ प्रस्तावना

आयातीवर लादण्यात येणाऱ्या करारास जकात असे म्हणतात. आयात शुल्कालाही 'जकात' असे समानार्थी शब्दाने संबोधले जाते. जकाती धन (+) किंवा ऋण (-) स्वरूपाच्या असतात. पर्याप्त जकात (optimum tariff) सीमाशुल्क सिध्दांत ही जकातीचेच प्रमुख भाग आहेत. बिगरजकात अडथळे किंवा निर्बंध ही आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाची बाब मानली जाते. म्हणून बिगरजकात बंधने

म्हणजे आयातीवर कर न लादता अन्य मार्गांनी आयातीवर कर लादणे होय. स्वेच्छा निर्यात बंधने वस्तूकरार, अर्थसहाय्य, निर्यात अनुदान इत्यादी घटकांचा समावेश बिगरजकात बंधनांमध्ये केला जातो. देशी उद्योगांना संरक्षण देण्यासाठी आयातीवर विविध मार्गांनी नियंत्रण बसवले जाते. म्हणून संरक्षणवाद किंवा संरक्षित व्यावार देशी उद्योगांच्या दृष्टीने अनुकूल असतो.

१.२ जकाती म्हणजे काय?

संरक्षित व्यापार धोरणांतर्गत देशांतर्गत उद्योगांना संरक्षण देण्याचे जे उपाय आहेत त्यात जकातीचे स्थान महत्वाचे आहे. व्यापक अर्थाने जकातीमध्ये आयात जकाती, निर्यात जकाती व पारगमन शुल्क (transit duty) म्हणजे एका देशातील वस्तू दुसऱ्या देशातील सीमतून जेव्हा नेली जाते तेव्हा आकारला जाणारा कर या सर्वांचा समावेश होतो. त्यापैकी पारगमन शुल्काचे महत्त्व आता संपुष्टात आले आहे. निर्यात जकाती कमी प्रमाणात व बहुतांशी महसुली उत्पन्नात वाढ करण्याच्या हेतूने लावल्या जातात. त्यामुळे संरक्षणाच्या दृष्टीकोनातून आयात जकातींना सर्वाधिक महत्त्व आहे व त्यांचाच उल्लेख सर्वसाधारणपणे जकाती असा केला जातो.

जेव्हा वस्तू देशाच्या राजकीय सीमा ओलांडतात तेव्हा व्यापारी धोरणाचे एक साधन म्हणून जे शुल्क लादले जाते त्या शुल्काचा एक प्रकार म्हणजे जकाती होय. जकाती आयात आणि निर्यात अशा दोन्ही वस्तूंवर लादल्या जातात. तथापि सर्वसाधारणपणे देशाचे सरकार त्यांच्या आयातीवरच जकाती लादत असते. त्यामुळे जकाती आणि आयात शुल्क यांचा एकमेकांऐवजी वापर करण्यात येतो. “परदेशात उत्पादित होणाऱ्या वस्तू की ज्या शुल्क लादणाऱ्या देशांमध्ये येणार आहेत त्या शुल्कालाच ‘आयात शुल्क’ असे म्हणतात”.

जकातीचे परिणाम :

आयात जकातीची दोन प्राथमिक उद्दिष्टे म्हणजे सरकारला कररूपी उत्पन्न आणि देशी उद्योगांचे परकीय स्पर्धेपासून संरक्षण, म्हणजे उत्पन्न परिणाम आणि संरक्षण परिणाम हे दोन प्रमुख परिणाम. ह्या शिवाय जकातीचे उपभोग, रोजगार, किंमती इत्यादीवरही महत्वाचे परिणाम अनुभवास येतात. सारांश, आयात जकाती अर्थव्यवस्थेवर दूरगामी स्वरूपाचे अनेक परिणाम करतात.

इतर कोणत्याही कराप्रमाणे जकातीमुळे संबंधीत वस्तूच्या किंमतीत वाढ होते. ही वाढ म्हणजे किंमत परिणाम होय. आयातदर जकातीचे पूर्ण ओझे ग्राहकांवर टाकू शकत असेल तर वस्तूची किंमत कराच्या रकमेएवढी वाढेल. इतर वेळी किंमत काही प्रमाणात वाढेल. संबंधीत वस्तूच्या मागणीचे स्वरूप कसे आहे ह्यावरून किंमत परिणामाचे आकारमान अवलंबून असते.

देशी उद्योगांना संरक्षण हे आयात जकातींचे एक प्रमुख उद्दिष्ट असते. जकातीनंतर आयात किंमती वाढून आयात कमी होते व त्यामुळे देशीबाजारपेठ देशी उत्पादकांना प्राप्त होते. हाच आयात जकातींचा संरक्षण परिणाम होय म्हणजे जकातीनंतर परिस्थितीत देशीमालाच्या पुरवठ्यातील वाढीला संरक्षण परिणाम असे म्हटले जाते.

बऱ्याचवेळा आयात जकाती सार्वजनिक उत्पन्न मिळवण्यासाठी वापरल्या जातात. ज्याप्रमाणे विक्रीकर, उत्पादनशुल्क इत्यादी अप्रत्यक्ष करांकडे सार्वजनिक उत्पन्नांचे साधन म्हणून पाहिले जाते. त्याप्रमाणे आयात जकातींपासूनही सरकारला उत्पन्न प्राप्त होऊ शकते.

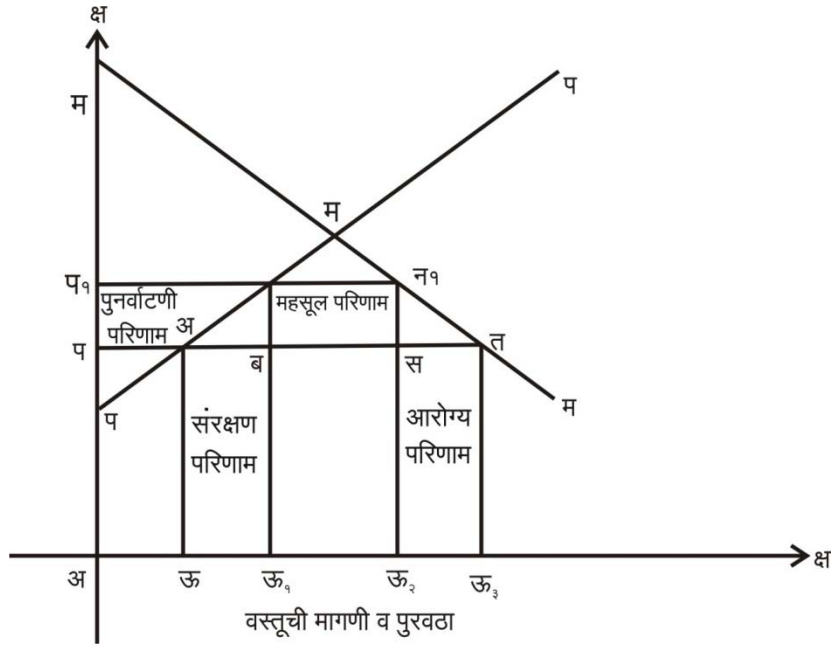
जकातींचा उपभोगावर निश्चितपणे प्रतिकूल परिणाम होतो. म्हणजे उपभोगात घट होते. जकातींमुळे उपभाक्त्यांना तोटा सहन करावा लागतो.

आयात जकातींमुळे व्यापार अटी देशाला अनुकूल करून घेता येतात. आयात जकातींमुळे वस्तूंची देशांतर्गत मागणी कमी होते. अनुकूल किंवा प्रतिकूल व्यापार शर्ती वस्तूच्या मागणी पुरवठ्याच्या लवचिकतेवर अवलंबून असतात.

व्यवहारतोल प्रतिकूल असणारे देश तूट भरून काढण्यासाठी जकातींचा वापर करतात. जकातींमुळे व्यापार शर्ती अनुकूल होतात तसेच आयाती कमी झाल्यामुळे व्यापारतोलातील तूट भरून निघते.

आयात जकातींमुळे देशाची कमी होणारी आयातींची मागणी देशांतर्गत वस्तूंसाठी संक्रमित होते. परकीय स्पर्धेपासून संरक्षण होऊन स्वदेशी उद्योगांचा विकास होतो. त्यांच्या उत्पादनात वाढ होते व उत्पादनाबरोबर रोजगार व उत्पन्नात वाढ होते.

वरील परिणामांपैकी किंमतपरिणाम, संरक्षण परिणाम, उपभोग परिणाम, महसूल परिणाम व पुर्नवाटणी परिणाम खालीलप्रमाणे आकृतीच्या साहाय्याने दाखविता येतात.

आकृती क्र. १.१

वरील आकृतीत मम - स्वदेशी मागणी वक्र पप - स्वदेशी पुरवठा वक्र ,सं
अप आणि पप, - किंमत परिणाम

□ मबसन, - महसूल परिणाम

▽प, पअम - पुर्नवाटणी परिणाम

△न,सत - उपभोक्ताच्या संतोषाधिक्याचे निव्वळ नुकसान

आपली प्रगती तपासा

१. जकात म्हणजे काय ? तिचे विविध परिणाम अभ्यासा .

१.३ नवीन संरक्षणवाद

बिगरजकात बंधने (फायदे /तोटे) :

अलिकडे अमेरिकेसारखे विकसीत देश जकाती खेरीज इतर मार्गांनी इतर देशांकडून आयात रोखण्याचा प्रयत्न करित आहेत. ज्यांच्या उत्पादनात श्रमाचा वापर

जास्त होतो आणि ज्यांच्या बाबतीत अल्पविकसीत देशात खर्चाच्या दृष्टीने निर्यातीस अनुकूल परिस्थिती असते अशा वस्तूंच्या बाबतीत विकसित देश असे मार्ग वापरतात. त्याबरोबर अन्य विकसीत देशांवरही या प्रकारचे निर्बंध लादतात. त्यामुळे जकातीत कपात केल्याचे फायदे नाहिसे होतात.

शासनाने देशांतर्गत वस्तूला अनुकूल आणि परकीय वस्तूला प्रतिबंधक अशी जी प्रशासकीय उपाययोजना केलेली असते, ती म्हणजे जकात व्यतिरिक्त अडथळे होय. या उपाय योजनांमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अडथळे येतात. अलीकडच्या काळात आयात नियंत्रणासाठी हा उपाय केला जातो.

यामध्ये दोन प्रकार सांगता येतील:

- १) विकसनशील देश परकीय चलन सुरक्षित राखण्यासाठी किंवा आर्थिक विकासाचे धोरण म्हणून अवलंबवितात यात आयात परवाने, आयातीवर संख्यात्मक निर्बंध, परकीय चलन नियम व एकाच संस्थेमार्फत आयात यांचा समावेश होतो.
- २) विकसित देश विविध मार्गांनी आयातीवर निर्बंध घालतात ज्या उद्योगांची स्पर्धाक्षमता कमी झाली आहे किंवा जोडउद्योग राजकीय दृष्टीने संवेदनशील ठरतात त्यांना संरक्षण देणे हा उद्देश असतो. स्वेच्छेने निर्यातीवर निर्बंध घालणे आंतरराष्ट्रीय करारातून निर्बंध उदा. वस्त्रांच्या व्यापारांवरील निर्बंध, तांत्रिक स्वरूपाचे निर्बंध असे उपाय या प्रकारात मोडतात.

परिणाम : बिगरजकात निर्बंधामुळे निर्यातदार देशांचे नुकसान होतेच परंतु आयातदार देशांना वस्तु महाग घ्याव्या लागतात. सरकारचे जकातीचे उत्पन्न बूडते. साधनसामग्रीची वाटणी अकार्यक्षमतेने होते तसेच स्पर्धात्मकता कमी होते.

बिगरजकात निर्बंधाचे विविध मार्ग (various sources of non-tariff barriers):

१) ऐच्छीक निर्यात निर्बंध (voluntary export tariff) :

दोन किंवा जास्त देशात विशिष्ट वस्तूंची निर्यात कमी करण्याचे करार. उदा : वस्त्रांच्या निर्यातीबद्दल करार. जपान व आग्नेय आशियातील देशांशी करार करून अमेरिकाने आयात कमी केली आहे. यास ऐच्छीक निर्यात निर्बंध (voluntary export tariff) असे म्हणतात.

२) प्रशासकीय निर्बंध (Administrative Tariff) :

आंतरराष्ट्रीय करारात काही परिस्थितीत आयातीवर निर्बंध घालता येतात. सुरक्षितता, आरोग्य, पर्यावरण व ग्राहक संरक्षण यासाठी मानके (standards) तयार करता येतात. विशेषतः विकसनशील देशांविरुद्ध केला जातो. जकातीचे नियम वारंवार

बदलून आयात कमी केली जाते. सरकारने स्वतः आयात करणे परकीय चलन नियंत्रणे असेही मार्ग आयात कमी करण्यासाठी वापरले जातात. काही देश निर्यात करणाऱ्या देशांतील आपल्या वकिलातींच्या प्रमाणपत्राचा आग्रह धरतात. परवानापध्दत सरकारने स्वतः आयात करणे हे मार्गही या प्रकारचे आहेत. कर्जविषयक धोरणात जास्त व्याज आकारून किंवा आयातदारांना जास्त पैसा स्वतः खर्च करावयास लावून आयात कमी करता येते. परकीय चलननियंत्रणे हा आणखी एक मार्ग सांगता येईल.

३) आयातीवर संख्यात्मक नियंत्रणे:

आयातीवर संख्यात्मक नियंत्रणे लादली जातात. किती आयात करावयाची त्याचे प्रमाण ठरवून दिले जाते. याचे अनेक प्रकार आहेत. एका मर्यादेपर्यंत आयातीवर कर नसतो किंवा कमी दराने असतो. यापेक्षा जास्त आयात झाल्यास जास्त दराने कर आकारला जातो. एक देश एकतर्फी आयातीचे प्रमाण ठरवतो. दोन देश कराराने आयातीचे प्रमाण ठरवतात. उत्पादकांना उत्पादनासाठी कच्चा माल काही प्रमाणात देशात खरेदी करावयास लावला जातो.

संख्यात्मक निर्बंधाचे पुढील परिणाम होतात :

- अ) देशाचा व्यवहारतोल सुधारतो.
- ब) देशांतील किंमती वाढतात.
- क) ग्राहकांना आपली खरेदी कमी करावी लागते.
- ड) देशातील उद्योगांना संरक्षण मिळून त्यांचा विस्तार होतो.
- इ) किंमती वाढल्याने उत्पन्न ग्राहकांकडून उत्पादकांकडे वळविले जाते.
- फ) सरकार परवान्यातून आयात कमी करित असल्याने सरकारला आयात परवान्यांच्या फी चे उत्पन्न मिळते.

४) अवपुंजन (Dumping):

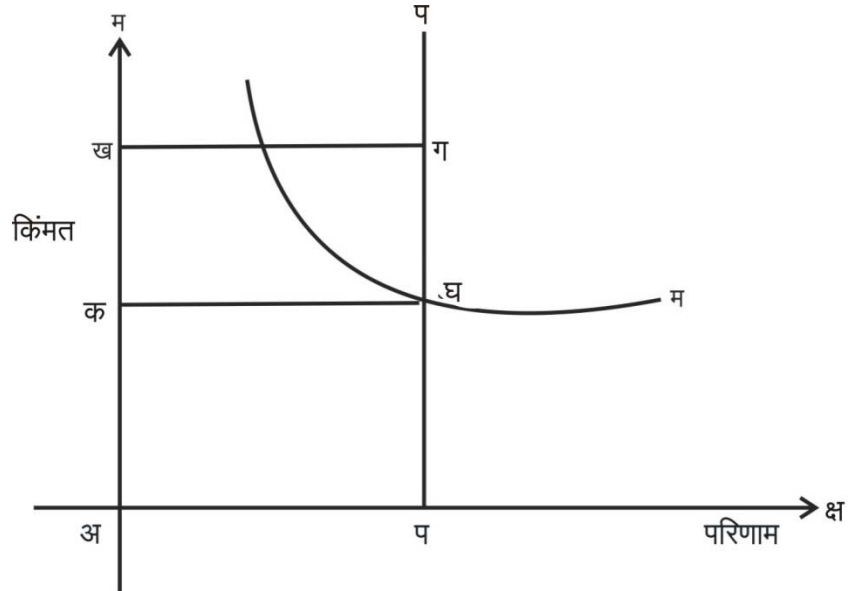
अवपुंजन म्हणजे वस्तूच्या उत्पादन खर्चापेक्षा कमी किंमतीला वस्तूची निर्यात करणे. एखादा देश अशा पध्दतीने वस्तूची निर्यात करित असेल तर त्यामुळे दुसऱ्या देशाचे नुकसान होते. अशी निर्यात ही आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील अनुचित प्रथा आहे. सर्वच देश अशा मार्गांनी आपली निर्यात वाढवू लागले तर आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे मूलभूत तत्व (जो देश वस्तू कमी खर्चात तयार करतो त्याच्याकडून इतर देशांनी वस्तू विकत घ्यावी) दूर ठेवले जाते आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारातून साधनसामुग्रीचा जास्त उचित वापर साधणे अशक्य बनते. यासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यापार करारात अवपुंजन अंतर्गत विक्रीवर उपाय योजण्यास इतर देशांना परवानगी दिली जाते. सामान्यपणे अशा परिस्थितीत दुसरे देश आयातकर (जकात) लादून अशा कारवाईला प्रत्युत्तर देऊ शकतात. जागतिक व्यापार संघटना अस्तित्वात आल्यामुळे याबाबत नियम केले गेले आणि सर्वसामान्य तत्वे ठरविली गेली त्यांना मूल्यावपाती (अवपुंजन) विक्रीविरोधी संहिता असे म्हणतात.

५. अर्थसाह्य (Subsidy):

निर्यात वाढविणे किंवा आयातीला प्रतिबंध करणे यासाठी दुसरा मार्ग म्हणजे अर्थसाह्य. ज्या देशात शेतीचे उत्पादन वाढवून शेतमालासाठी उत्पादकांना जास्त किंमत देणे शक्य ठरावे म्हणून सरकार शेतीला अर्थसाह्य देते आणि ग्राहकाला शेतमाल कमी किंमतीत उपलब्ध करून देते. आयात शेतमाल स्वस्त असला तर अर्थसाह्यामुळे तो देशात येऊन उत्पादकांवर अनिष्ट परिणाम होत नाही. याचप्रमाणे निर्यातीसाठी अर्थसाह्य (export subsidy) देऊन उत्पादनखर्चापेक्षा कमी किंमतीला वस्तू परदेशात विकणे शक्य केले जाते. अशी प्रथाही योग्य प्रथा असल्यामुळे अर्थसाह्यविरोधी संहिता जागतिक व्यापार संघटनेच्या करारात सामील केली गेली आहे. अर्थसाह्य मर्यादित ठेवावे आणि त्याचा वापर अपवादात्मक परिस्थितीत केला जावा हे सर्वसाधारण तत्व मान्य केले गेले आहे. विविध देशांचे हितसंबंध निरनिराळे असल्याकारणाने वादाचे मुद्दे निर्माण झाले. यातून मार्ग काढण्यासाठी वाटाघाटी सुरु असताना अवपुंजन (dumping) आणि अर्थसाह्य (subsidy) हे महत्वाचे मुद्दे होते.

मूल्यावपाती किंवा अवपुंजनाच्या माध्यमातून विक्री करणारे देश आणि दुसऱ्या देशाला अर्थसाह्य देणारे देश दुसऱ्या देशांना उत्पादनाबाबत अडचणी निर्माण करतात. तथापि, अवपुंजन व अर्थसाह्य याबाबत धोरण आखताना सर्वांना सारखे नियम लावता काम नये. विकसनशील देशांच्या हिताच्या दृष्टीने नियम असावेत. थोडक्यात कोणत्या परिस्थितीत अवपुंजन आणि अर्थसाह्य ह्या दोन्ही कृती चालू शकतील आणि कोणत्या परिस्थितीत दंडणीय ठरू शकतील याबाबत सर्वसामान्य निर्णय करण्यासाठी व्यापारी वाटाघाटीत त्यांचे महत्त्व आहे.

अर्थसाह्य किती व कसे द्यावे हे ठरविण्यासाठी परदेशी मागणीच्या लवचिकपणाचा योग्य अंदाज घेणे आवश्यक असते. नाहीतर अर्थसाह्याचा अपेक्षित परिणाम होत नाही. अर्थसाह्याचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि किंमतीवर कसा होतो हे पुढील आकृतीत दर्शविले आहे.

आकृती क्र. १.२ अर्थसाह्य

वरिल आकृतीत एका विशिष्ट वस्तूचा जागतिक मागणीवक्र दर्शविलेला आहे. 'पप' हा स्वदेशी पुरवठा वक्र असून सरकार स्वदेशी उद्योगाला प्रती एकक 'कख' अर्थसाह्य देऊ शकते. किंवा 'कखगघ' या चतूर्भुजाएवढे अर्थसाह्य देऊ शकते. अर्थसाह्य किंमत 'कखगघ' या क्षेत्रफळाइतकी द्यावी लागते. त्यामुळेच स्वदेशी किंमत जागतिक पातळीपर्यंत खाली येऊ शकते आणि देशाची स्पर्धात्मक शक्ती वाढू शकते. हा विचार निर्यात प्रोत्साहनाच्या (export promotion) दृष्टीने केला आहे. आंतरराष्ट्रीय संघटनेच्या नियमानुसार निर्यात अर्थसाह्य केलेल्या कोणत्याही बदलाची माहिती त्या संस्थेकडे पाठविणे बंधनकारक आहे. अर्थसाह्य हा संरक्षण प्रकार आता सर्वत्र रुढ झाला आहे. अनेक देशात वस्तूंच्या निर्यात वाढीपेक्षा सेवांच्या निर्यातवाढीसाठी यामाध्यमाचा प्रभावीपणे उपयोग केला जातो.

६. स्वेच्छा निर्यात बंधने : (Voluntary Export Restraints)

स्वेच्छा निर्यात बंधने म्हणजे जकात किंवा आयातीवरील कर न वापरता अन्य मार्गाने आयातीवर निर्बंध घालणे, बिगरजकात निर्बंधाचे ऐच्छिक निर्यात बंधन असे विविध मार्ग आहेत. यापैकी स्वेच्छा निर्यात बंधने हा महत्त्वाचा स्रोत आहे. दोन किंवा जास्त देशात विशिष्ट वस्तूची निर्यात कमी करण्याचे करार होतात. वस्त्रांच्या निर्यातीबद्दल करार हे स्वेच्छा निर्यात बंधनाचे एक उत्तम उदाहरण आहे. जपान व आग्नेय आशियातील देशांशी अमेरिकेने करार करून आयात कमी केली आहे. अशा करारांनाच ऐच्छिक निर्यात बंधने (voluntary export restraints) असे म्हणतात. वरील बिगरजकात निर्बंधाचे दोन प्रकार पडतात.

१) विकसनशील देश परकीय चलन सुरक्षित राखण्यासाठी किंवा आर्थिक विकासाचे धोरण म्हणून वापरतात. यामध्ये आयात परवाने, आयात कोटा, परकीय चलन आणि एकाच संस्थेमार्फत आयात इत्यादींचा समावेश होतो.

२) विकसित देश विविध मार्गांनी आयातीवर निर्बंध लादतात. स्वेच्छेने निर्यातीवर निर्बंध लादणे, आंतरराष्ट्रीय करारातून निर्बंध लादणे, तांत्रिक स्वरूपाचे निर्बंध आणि आयात वस्तूंच्या किंमतीचे परिक्षण करून आयात निर्बंधासाठी त्याचा वापर करणे.

७. आयात कोटा किंवा कोटापध्दत (Quotas / Import Quota):

प्रशुल्क किंवा जकातीप्रमाणेच कोटा हा प्रकार व्यापारावर नियंत्रण ठेवण्याचा महत्त्वाचा प्रकार आहे. आयात किंवा निर्यात केल्या जाणाऱ्या वस्तूंचे प्रमाण निर्धारित करण्याच्या पध्दतीस कोटा किंवा वाटा असे म्हणतात. कोटापध्दत ही एक संरक्षणपध्दत (protection method) म्हणून वापरली जाते. देशी उद्योगांना

संरक्षण सध्या दुर्मिळ अशा परकीय चलनाचा पर्याप्त करुन दुरुपयोग टाळण्यासाठी कोटापध्दत स्विकारण्यात आली आहे.

दुसऱ्या महायुध्दानंतर अनेक युरोपियन देशांनी व्यवहारतोलात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी 'आयात कोटा' पध्दतीचा वापर केला. आयात कोटा प्रमाणेच निर्यात कोटापध्दतीचाही संरक्षण साधन म्हणून वापर केला जातो. ज्या वस्तूचे उत्पादन देशात गरजेच्या मानाने कमी होते अशा वस्तूंची इतर देशात निर्यात होऊ नये म्हणून निर्यात कोटा ठरवून दिला जातो.

कोटापध्दतीमुळे जरी आयात आणि निर्यात कोट्याचा समावेश होत असला तरी संरक्षण साधन म्हणून आयात कोट्यालाच महत्वाचे स्थान आहे. एका विशिष्ट काळात एखाद्या विशिष्ट वस्तूचे विशिष्ट परिमाण आयात करणे यास आयात कोटा किंवा कोटा (Import Quota / Quota) असे म्हणतात.

जकातकोटा, एकपक्षीय आयातकोटा, द्विपक्षीय आयात कोटा, संमिश्र कोटा आणि आयात परवाना असे कोट्याचे विविध प्रकार आहेत. आयात कोटा पध्दतीचे वस्तूंच्या किंमतीवर, उपभोगावर, सरकारच्या महसुलावर, व्यवहारतोलावर, व्यापारशर्तीवर अनुकूल आणि प्रतिकूल असे परिणाम होत असतात.

विकसनशील देशांच्या व्यापारावर परिणाम (Effects on Developing Countries Trade):

विकसनशील देशांना पारंपारिक वस्तूंची निर्यात वाढविण्यात इतर विकसनशील देशांच्या वाढत्या स्पर्धला तोंड द्यावे लागते. यातून निर्यात वस्तूंच्या किंमती घसरत गेल्या. तसेच वस्तूंच्या मागणी-पुरवठ्यात ही चढउतार होऊ लागले. त्यामुळेही किंमतीत घट होऊ लागली.

विकसित देशांनी अवलंबलेली संरक्षणाची भूमिका ही एक मोठी अडचण विकसनशील देशांना जाणवते. आयातीसाठी आरोग्य व स्वच्छता, विकसनशील देशातील निर्यात उद्योगांत कामगारांची परिस्थिती अशा मुद्यांवरून विकसित देश अडथळे निर्माण करू शकतात.

आयात होणाऱ्या वस्तूंचे उत्पादन देशात होण्यासाठी विकसित देश देशांतर्गत उत्पादकांना अर्थसाह्य किंवा इतर मदत देत असल्यामुळे विकसनशील देशांकडून होणारी निर्यात अडविली जाते. प्रसंगी कराराने संख्यात्मक निर्बंध (Quantitative Restriction) आयातीवर लादले जातात. यातून मार्ग काढण्यासाठी विकसनशील देशांना अपारंपारिक वस्तूंची निर्यात वाढविणे हा एक मार्ग असू शकतो. तथापि, विकसित देशांतील अशा प्रस्थापित उद्योगांशी स्पर्धा करावी लागते. विकसनशील देश प्रतिकूल परिस्थितीत उत्पादन घेत असल्यामुळे त्यांचा उत्पादनखर्च जास्त येतो. त्यामुळे विकसित देशही औद्योगिक वस्तूंची निर्यात करण्यास तयार नसतात. विकसित देशांकडून भांडवली वस्तूंची आयात, उत्पादनदर्जा, किंमत इत्यादीमुळे विकसित

देशांच्यापेक्षा विकसनशिल देशांच्या व्यापारावर प्रतिकूल परिणाम होतो. व्यापारातून लाभ मिळविण्यासाठी, व्यापारशर्ती अनुकूल करून घेण्यासाठी विकसित देश प्रशुल्केतर बंधने (non tariff barriers) घालतात. याचाही प्रतिकूल परिणाम विकसनशील देशांच्या व्यापारावर होतो.

थोडक्यात, व्यापारातील लाभ सर्व देशांच्या बाबतीत सारखाच होतो असे नाही. ज्या देशांशी व्यापार करण्यास फारसा वाव नसेल त्यांच्याशी व्यापार कमी करण्यासाठी आणि ज्या देशांशी व्यापारातून जास्त लाभ मिळत असेल त्या देशांकडे व्यापार वळवण्यासाठी बिगरजकात बंधनाचा वापर करणे सोयीचे असते. प्रशुल्कांचा परिणाम सर्व देशांच्या व्यापारावर होतो. विशिष्ट देशांविरुद्ध बिगर जकात निर्बंध व इतर देशांशी खुला व्यापार हे धोरण वापरल्यास आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून जास्त लाभ मिळवणे शक्य असते.

आपली प्रगती तपासा :

१. बिगरजकात बंधनाचे विविध मार्ग अभ्यासा.

१.४ सारांश (Summary)

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात जकाती, जकातीकेतर बंधने किंवा बिगर जकात बंधने, संरक्षण धोरण आणि व्यापारनिती इत्यादी संकल्पना महत्वाच्या आहेत. यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून जास्त लाभ मिळविता येतात.
२. आयातीवर लादण्यात येणाऱ्या करारास जकात असे म्हणतात तसेच जकातीला आयात शुल्क असेही समान अर्थाने संबोधले जाते. जकाती ह्या धन किंवा ऋण प्रकारच्या असतात.
३. जकातीचे उत्पन्नावर, किंमतीवर, उपभोगावर देशाच्या व्यवहारतोलावर, सरकारच्या महसुलावर, संरक्षणावर अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम होत असतात.
४. नविन संरक्षणवाद किंवा धोरण हा आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील एक महत्वाचा घटक आहे. देशाचा व्यवहारतोल सुधारण्यासाठी, व्यापारशर्ती अनुकूल करून घेण्यासाठी, आयात कमी करून निर्यात वाढण्यासाठी संरक्षणधोरणांतर्गत बिगरजकात निर्बंधाचा वापर देशांकडून केला जातो.

५. बिगरजकात निर्बंध म्हणजे जकात किंवा आयातीवर कर न वापरता अन्य मार्गांनी आयातीवर निर्बंध घालणे होय. बिगर जकात निर्बंध यालाच बिगर जकात अडथळे किंवा प्रशुल्केतर निर्बंध असेही म्हणतात.
६. बिगर जकातीबंधनाचे प्रशासकीय निर्बंध, स्वेच्छा निर्यात बंधने, आयात परवाना, कोटा पध्दत, अवपूंजन किंवा मूल्यावपाती विक्री, अर्थसहाय्य आणि आयातीवर संख्यात्मक बंधने असे विविध मार्ग आहेत.
७. बिगरजकात बंधनाचे अनुकूल व प्रतिकूल असे परिणाम देशाच्या व्यापारावर होतात. विशेषतः विकसित देशांना बिगरजकात बंधनामुळे व्यापारासाठी जास्त फायदा होतो तर विकसनशील देशांना या संरक्षणधोरणांचा (बिगरजकात अडथळ्यांचा) विशेष फायदा होत नाही.
८. थोडक्यात संरक्षण धोरणामधील प्रशुल्केतर अडथळ्यांचा वापर विशिष्ट देशांविरुद्ध तर खुला व्यापार इतर देशांशी करण्याचे धोरण अवलंबणे आवश्यक ठरते.

१.५ शब्दकोश

Tariff - जकात किंवा आयात शुल्क

Non Tariff Barriers (NTB) - बिगर जकात बंधने / अडथळे यालाच प्रशुल्केतर निर्बंध असेही म्हणतात.

Quota or Import Quota - कोटा किंवा वाटा, या पध्दतीलाच आयातकोटा असे म्हणतात.

New Protectionism - नविन संरक्षणवाद - देशाने आयात कीम करून निर्यात वाढवण्यासाठी किंवा देशाचे आर्थिक धोरण ठरविण्यासाठी वापरलेले संरक्षण धोरण, बिगरजकात बंधने हा संरक्षण धोरणाचा प्रकार आहे.

Subsidy - अर्थसहाय्य, देशी उद्योगांना संरक्षण देण्यासाठी केलेली (शासनाने) आर्थिक मदत.

Voluntary Export Restreints - स्वेच्छा निर्यात बंधने किंवा ऐच्छिक निर्यात बंधने.

१.६ प्रश्न

१. जकात म्हणजे काय ? जकातीचे विविध परिणाम अभ्यासा.
२. बिगर जकात बंधने म्हणे काय ? थोडक्यात स्पष्ट करा (एप्रिल २००९).
३. बिगर जकात बंधनाचे विविध मार्ग कोणते ?
४. बिगर जकात बंधनाचा विकसनशील देशांच्या आयात-निर्यातीवरील परिणाम स्पष्ट करा (एप्रिल २०१०).

संरक्षण तंत्रे

घटक रचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ मिश्रसंरक्षण तंत्रे
- २.३ मुल्यावपाती विक्री (Dumping)
- २.४ विक्री संघ (Cartels)
- २.५ विक्रय वस्तू करार (Commodity agreements)
- २.६ अर्थसाहाय्य (Subsidies)
- २.७ सारांश
- २.८ प्रश्न

२.० उद्दिष्टे

व्यय, अनुदान, अर्थसाहाय्य, विक्रय वस्तू करार इत्यादी उपाय व्यापारनियंत्रणाच्या दृष्टीने योजले जातात. प्रस्तूत प्रकरणात आपण विविध संरक्षणाची तंत्रे, मूल्य प्राप्ती विक्री, नियंत्रक संघ व व्यापार विधयक करार इत्यादी घटकांचा अभ्यास करणार आहोत. या पाठाची ठळक उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

२. विविध संरक्षण तंत्रांचा अभ्यास करणे.
२. मूल्यावपाती विक्री ही संकल्पना अभ्यासणे.
३. नियंत्रक संघ व व्यापारविषयक करारांचा अभ्यास करणे.

२.१ प्रस्तावना

आयात वस्तू व निर्यात वस्तू यांचे प्रमाण मर्यातिद करण्याच्या हेतूने विविध परिणामात्क निर्बंध व्यापारावर लादले जातात. व्यवहारतोल संतूलित करण्याच्या दृष्टीने देशी उद्योगाना संरक्षण दिले जाते किंबहुना देशाचे सरकार आयातीवर निर्बंध लादून निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक व्यावाहीरव्ययक संरक्षण तंत्रांचा अवलंब करत असते. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात एकाधिकार प्रवृत्ती दोन प्रकारे निर्माण होत असते एक म्हणजे अवर्जून (Dumping) आणि दुसरे म्हणजे नियंत्रक संघ (Cartels) होय. यातील दूसरा प्रकार बहुचर्चित आहे. देशातील वस्तूंच्या किंमती स्थिर ठेवण्याच्या हेतूने सरकार इतर देशांशी विक्रय वस्तू करार करते. विक्रय वस्तू करार संगनमत किंवा

कारखानदारनियंत्रक आहे. मूल्यावपासी विक्री इत्यादी संरक्षणतंत्राचा देशाच्या व्यापारावर कसा परिणाम होतो. याचे सविस्तर विवेचन प्रस्तुत प्रकरणात केले आहे.

२.२ मिश्रसंरक्षण तंत्रे (Protection Techniques)

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात समाविष्ट होणाऱ्या वस्तूच्या बाबतीत आकारमान, घटना आणि दिशा ह्याविषयी देशाचे धोरण म्हणजेच व्यापारनिता होय. व्यापार निती हा वादाचा आणि मतभेदाचा विषय आहे. व्यापारनितीच्या संदर्भात दोन महत्त्वाचे आणि परस्परविरोधी मतप्रवाह दिसून येतात ते म्हणजे.

२. भुवन व्यापारनीती

२. संरक्षण निती.

व्यापारनीतीविषयी कोणतेही मत शेवटचे मत व्ययन करण्यापूर्वी – दोन्ही धोरणांचा अर्थ समजून घेणे गरजेचे आहे. मुक्त व्यापार धोरण म्हणजे कोणत्याही बाह्यहस्तसेवाविमा आयात निर्यातीवरील नैसर्गिक स्वातंत्र्य होय. किंवा आयात – किंवा निर्यात विस्तार होण्यावारी कोणत्याही कृत्रीम उपायांचा अभाव हा भुवन व्यापार निधीचा गाभा असतो.

संरक्षण नीती किंवा संरक्षणधोरण हा सनातनवाद्यांचा मुक्त व्यापार धोरणांची अधानुकरण करण्याच्या प्रवृत्तिविरुद्ध अडलेली प्रतिक्रिया होय. किंवा आयातनियंत्रण आणि निर्यातवृद्धी साठी सहेतूक केलेला उपायांचा अवलंब म्हणजे संरक्षणधोरण होय. संरक्षणनीतीमुळे – विकास, मुलभूत उद्योगधंद्यांचा विकास देशाचे संरक्षण, रोजगार वृद्धी, मूल्यावपातन विरोध (Antidumping) देशातील साधनसामग्रीचे जनन, व्यापारशर्तीत सुधारणा, स्वयंपूर्णता आणि स्वदेशाभिमान असे. अनेक फायदे देशाला मिळू शकतात. तथापी या धोरणामुळे उपभोक्त्यांचे हाल, निवडीची समस्या. संरक्षण हद करण्यातील अडचणी असे अनेक तोटेही सहन करावे लागतात. म्हणूनच प्रत्येक देशाने अर्थव्यवस्थेच्या गरजा लक्षात घेवून भवनिक धोरण स्विकारणे शक्य आहे.

अल्पविकसित किंवा विकसनशील देशात आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत संरक्षणनीतीला महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. विकसनशील देशात बालोद्योग, शेती प्रधान, अर्थव्यवस्था, रोजगार राष्ट्रीय उपन्न, परकीय चलन, नैसर्गिक साधन संपत्तीचे जतन इत्यादी घटकांसाठी संरक्षणनीती महत्त्वाची भूमिका बजावते. म्हणूनच संरक्षण धोरणाच्या बाबतीत “शिशूंचे संगोपन करा, बाल्यांचे रक्षण करा. आणि प्रौढांना स्वातंत्र्य. द्या (Nurse baby, protect the child free the Adult) असे म्हटले जाते.

देशी उद्योगांचे परकीय स्पर्धेतून रक्षण करणे हे संरक्षणनीतीचे मुलभूत उद्दीष्ट आहे. संरक्षण धोरणातून निर्माण होणारे संरक्षण कवच देशाच्या विकासाची खात्री देत आहे. संरक्षणनीतीच्या अनेक साधनांच्या सहाय्याने आयात घटवून स्वदेश उद्योगांना मोठी बाजारपेठ उपलब्ध करून देते. संरक्षणनीतीची प्रमुख तंत्रे किंवा पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

- १) आयात जकाती (Import Tariff)
- २) आयात कोटा (Import Quata)
- ३) पर्याप्त जकात (Optimum Tariff)
- ४) स्वेच्छा निर्यात बंधने (Voluntary Export Restraining)
- ५) अर्थसाहाय्य (Subsidy)
- ६) विक्रेयवस्तू करार (Commodity Aepement)
- ७) अधिमान्य व्यापारी करार.
- ८) विक्रीसंघ (Cartels)
- ९) मुल्यावपाती विक्री (Dumping)

संरक्षणनीतीच्या वरिल विविध तंत्रत्रापैकी आपण विशेषकरून अर्थसाहाय्य अवपूजन, विक्रीसंघ, विक्रेयवस्तू, करार या ठळक उपाययांचा किंवा तंत्राचा अभ्यास करणारा आहेत.

२.४ विक्री संघ (Cartels)

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात एकाधिकार प्रवृत्ती दोन स्वरूपात प्रकट होते. एक मूल्यावपाती विक्री (Dumping) आणि दूसरे कारखानदार नियंत्रक संघांची Cartes) स्थापना यातील नियंत्रक संघ हा प्रकार बहुचर्चित आहे. कार्टेक या शब्दाचा संबंध मुळात सामाईक विक्री प्रतिनिधी संस्थेशी (Sales Agency) जोडलेला आहे. अशा प्रतिनिधी संस्था विशिष्ट उद्योगातील करारात सामील असलेल्या उद्योगसंस्थांच्या विक्रीची संपूर्ण जबाबदारी स्विकारत असतात. त्यामुळे विक्री संघाचे मूळ स्वरूप विक्री प्रतिनिधी संस्था असे होते. सध्याच्या काळात अल्पाधिकारी बाजाररचनेतील कोणत्याही स्वरूपाच्या (किंमत, बाजारातील हिस्सा उत्पादन इ) सामंजस्य कराराला नियंत्रक विक्री संघ (Cartels) असे म्हणतात. साधारणपणे विक्रीसंघाचे मुख्य दोन प्रकार पडतात.

२. संपूर्ण विक्रीसंघ (Perfect Cartel)
२. अपूर्ण विक्रीसंघ (Perperfect cargels)

२. संपूर्ण विक्रीसंघ :

विक्रीसंघाच्या या प्रकारात मध्यवर्ती संस्था एकूण उद्योगाची तसेच वैयक्तिक संस्थांची उत्पादन पातळी निश्चित करते. कमाल संयुक्त नफा हे उद्दीष्ट गाठण्याच्या दृष्टीकोणातून मध्यवर्ती संस्था किंमत आणि उत्पादनविषयक निर्णय होत असते. करारातील तरतुदीप्रमाणे नफ्याचे वाटप सभासद उत्पादनसंस्थामध्ये केले जाते. तसलेच सिमांत खर्च (MC) समान होईल याचीही काळजी घेतली जाते.

२) अपूर्ण विक्रीसंघ (Imperfect cartel):

विक्रीसंघाच्या या प्रकारात उत्पादन निश्चिती आणि नफ्याचे वाटप मध्यवर्ती किंवा केंद्रीय संस्थेकडून केले जात नाही. तर बाजारात वाटा प्रत्येक वैयक्तिक संस्थेला प्राप्त होतो. ह्या प्रकारात बाजारातील मागणीचे वाटप होते. असा बाजार वाटा निश्चित करण्याच्या किंमत बाह्य स्पर्धा (Non price competition) आणि संख्यात्मक वाटा (Quota) अशा दोन पद्धती आहेत.

विक्रीसंघ निर्मितीचे प्रयत्न कायम चालू असले तरी अस्थिरता हा ह्या रचनेचा स्थायीभाव असतो. याचे कारण म्हणजे खर्चभिन्नता होय. कमी उत्पादनखर्चाचा संस्थाना विक्री आणि नफा वाढवण्यासाठी किंमत कमी ठेवणे लाभदायक असते. त्यामुळे विक्रीसंघाच्या अस्तित्वात धोका होवू शकतो. तसेच अशा बाजारात उद्योगसंस्थाना मुख्य प्रवेश असेल तर विक्रीसंघाचे अस्थैर्य वाढते. कारण नविन विक्री संस्था विक्रीसंघाना येण्याचे टाळतील व कमी किंमत आकारतील, यामुळेच विविध संस्थामध्ये किंमत युद्ध (Price War) सुरु होवून विक्री संघाचे स्थैर्य नष्ट होईल. विक्री संघातील सर्व सभासद उद्योगसंस्थांना एका नियोजित धोरणाच्या चौकटीत वागावे लागले. निर्धारित किंमतीत बाजारपेठेत माल विकणे आणि नियमांचे पालन करणे यामुळे उत्पादनसंस्थेला फायदा होतो. तेल उत्पादन देशाच्या संघटनेला (Organisation of Petroleum Exporting countries OPEC) महत्त्व आहे. अलिकडील काळातील आंतरराष्ट्रीय कार्टेलचे OPEC हे एक यशस्वी उपाहसा म्हणता येईल.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर कार्टेल आणि त्यांच्या धोरणावर नियंत्रण ठवण्याविषयी निरनिराळ्या देशात भरपूर चर्चा झाली तरी ती निरुपयोगीच ठरली. अलिकडच्या काळात कार्टेल्स प्रवृत्तीला आळा घालण्याचा एक प्रयत्न म्हणून युरोपीय सामाईक बाजाराचा (European Common Market) उल्लेख करता येईल. झणीकारक आणि गळेकापू स्पर्धेच्या परिणामातून कारखानदार नियंत्रक संघाच्या म्हणजेच कौटैल्सच्या स्थापनेला उत्तेजन मिळाले. आंतरराष्ट्रीय कार्टेल्सच्या स्थापनेसाठी अगोदरच स्वदेशात भक्कम एकाधिकार असे असलेल्या संघटना असणे गरजेचे असते. कारण अशा संस्था किंवा संघटनांमुळे कार्टेल्स स्थापनेला चालना मिळू शकते.

सामान्यपणे कार्टेल्स तीन प्रकारचे असतात.

अ) संघ (Association)

ब) एकस्वाधिकार परवाना करार (Patent linaering agreement)

क) संयोग (Combines)

२. वरील तीन प्रकारापैकी संघ हा प्रकार अधिक रुढ आहे. निरनिराळ्या देशातिल उत्पादक-

बाजारात प्रति बंधनात्मक कारवाई करण्याच्याहेतूने आपली एक संघटना उभारतात आणि उत्पादन, विक्री, वस्तुची किंमत इत्यादीबाबत करार करतात. या

करारातील तरतूदी व्यापक स्वरूपाच्या असतात. करारात संपूर्ण नफा किंवा त्याचा काही भाग एकत्र करण्याची आणि त्याची फेरवाटणी करण्याची तरतूद आहे. कधीकधी कार्टेल स्वतःची एक विक्रीसंघटना उभारते आणि सर्व सभासद उत्पादकांना या संघटनेमार्फत विक्री करावी लागते. करारात नमूद केलेल्या सर्व तरतूदींचे पालन करणे उत्पादकांना बंधनकारक असते. त्यामुळे कार्टेल संघटना शक्तीशाली बनते आणि तिला किंमत वाढवून ग्राहकांची पिळवणूक करणे सहज शक्य होते. काही वेळा कार्टेलसध्या नियमांचे पालन करणे उत्पादकांनाही जाचक वाटू लागते. तेव्हा कार्टेलसला दूसरा प्रकार उत्पादकांकडून पसंत केला जातो.

२) एकस्वाधिकार परवाना करार हा संघ ह्या प्रकारापेक्षा सौम्य असल्यामुळे उत्पादक पसंत करतात. या करारातर्गत एखादी मोठी वस्तूनिर्माण व्यवसायासंस्था लहान व्यवसाय संस्थांना त्यांच्या देशात एकस्वाधिकार व गुप्तप्रक्रिया वापरण्याचे हक्क देते. हक्क अनन्य (Exclusive) असल्यामुळे लहान व्यवसायसंस्थेला स्वकीय बाजारपेठेचे पूर्णसमुपयोजन करण्याची संधी मिळते.

३) संयोग या तिसऱ्या प्रकारात आंतरराष्ट्रीय बाजार पेठेवर कब्जा मिळवण्यासाठी स्पर्धक व्यवसायसंस्थाना एका संघटनेच्या अंतर्गत आणले जाते. या संघटनेचे स्वरूप बहुतेक बहुराष्ट्रीय सुप्रधार –सारखे असते.

कार्टेलसचे स्वरूप लक्षात आल्यानंतर त्यांची कार्ये पद्धती समजून घेणे कठीण नाही. कार्टेलच्या सर्व सभासद व्यवसाय संस्था स्पर्धात्मक परिस्थितीपेक्षा अधिक किंमत आकारण्याचा प्रयत्न करतात. किंमत निर्धारणाचा करार केला तरीही काहीवेळा उत्पादक वेगळे धोरण स्विकारतात. अशा वेळी उत्पादकांना नियमांची शिस्त लावण्यासाठी गरज पडल्यास किंमत युद्ध (Price war) देखील सुरु केले जाते. मालाची किंमत वाढवणे, पुरवठा मर्यादित करणे अशा युक्त्यांही कार्टेलसद्वारे योजल्या जातात. उदा. रबर, कच्चे तेल इत्यादी. कार्टेलसच्या प्रभावी पडिचालणासाठी क्षेत्र विभाजनाची युक्ती योजना आवश्यक आहे.

आंतरराष्ट्रीय कार्टेलसच्या स्थापनेमुळे उद्योगधंद्यातील अनिकेत उत्पादनक्षमता, मंदी इत्यादी स्वरूपाच्या सर्वसामान्य समस्या सोडविण्यात यश आले आहे. कार्टेलसनी बहुतेक वेळा उपभोक्त्यांच्या शोषणाचा मार्ग स्विकारत आहे. बाजारावरील घट्ट पकड, किंमत वाढवून नफा कमविणे, पुरवठा मर्यादित ठेवणे, उत्पादनाची गुणवंत्ता घटविणे यासारख्या हिन आणि अमानुष युक्त्यांचा वापर केला आहे. ग्राहकांच्या हिताची अपेक्षा केली आहे. कार्टेलमुळे – अकल्यानच जास्त झाले आहे. त्यामुळे कार्टेलसचा त्याग करणे व त्यावर बंदी घालणेच योग्य ठरते. असे म्हणावयास हरकत नाही.

आपली प्रगती तपासा

२. संरक्षण धोरण म्हणजे काय ?

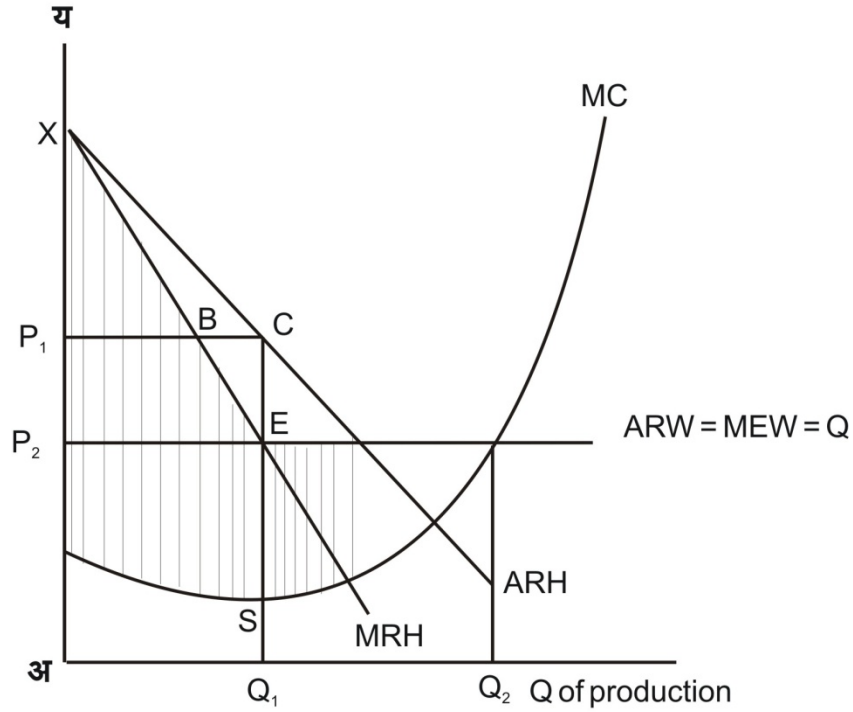
२. विक्रीसंघ ही संकल्पना अभ्यासा.

२.३ मुल्यावपाती विक्री (Dampina)

मुल्यावपाती विक्री यालाच अवपुजन किंवा राशी पतन असे म्हणतात. मुल्यावपाती विक्री हा मूल्यविभेदाचा एक विशेष प्रकार मानला जातो. निरनिराळ्या देशातील आयातदारांकडून निरनिराळी किंमत आकारणे म्हणजे किंमत भेदभाव होय. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या क्षेत्रातील स्थिती अपूर्ण स्पर्धेशी असल्याने किंमत भेदभाव करणे शक्य होते, एकाधिकार स्पर्धेसही किंमतविधेदी करण शक्य होते. जेव्हा -दार देशीय बाजारात जास्त किंमतीत आणि विदेशी बाजारात कमी किंमतीला आपल्या वस्तूची विक्री करून मूल्यभेद करतो तेव्हा त्यास अवपुजन किंवा मुल्यावपाती विक्री असे म्हणतात.

अवपुजनाच्या दूसरा अर्थ म्हणजे अनेकदा स्वदेशात हेतूपूर्वक जास्त किंमत आकारली जाते आणि परदेशात कमी किंमतीला माल विकला जाणे याचे मक्तेदाराला दोन फायदे होतात. एक म्हणजे स्वदेशात वस्तूचा उपभोग मर्यादित होवून निर्यातीसाठी जास्त माल उपलब्ध होतो आणि दूसरे म्हणजे उद्योगधंद्याला अर्थसाहाय्य देण्यासाठी पुरेसा निधी स्वदेशात उपलब्ध होतो. कधीकधी विदेशी बाजारपेठा काबीज करण्याच्या हेतूनेही मुल्यावपाती विक्री केली जाते. व्यापार खूप वाढावा म्हणून राजकीय कारणांमुळे ही मुल्यावपाती विक्री (Dumping) केली जाते. विदेशी बाजारपेठा काबीज करणे अतिरिक्त उत्पादन वाढवणे. वस्तूच्या मागणीची किंमत लवचिकता ठरवून इत्यादी कारणांमुळेही मुल्यावपाती विक्री केली जाते. पुढील आकृतीच्या साहाय्याने मुल्यावपाती विक्रीची संकल्पना समजून घेणे सोईचे होईल.

आकृती क्रमांक २.३
मूल्यावपाती विक्री (Dumping)

वरिल आकृती क्रमांक २.३ मध्ये मक्तेदाराचा वस्तुची किंमत, खर्च आणि प्राप्ती दर्शविलेली आहे. स्वदेशी बाजार पेठेतील विक्री MRH आणि ARH ह्या ऋणात्मक स्वरूपाच्या उतारानेही दर्शवले आहे. तर स्पर्धात्मक बाजारपेठेत (विदेशी बाजारपेठ) ARW = MRW = D मागणी वक्र पूर्ण लवचिक स्वरूपाचा असून तो अक्षअक्षास समांतर आहे. आकृतीतील AERST = TR ही एकूण प्राप्ती दर्शवते.

जागतिक व्यापार संघटनेच्या करारात डंपींग हे बेकायदेशीर ठरवलेले नाही. मूल्यावपाती विक्री मुळे एखाद्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर अनिष्ट परिणाम होत असतील तर मूल्यावपातविरोध धोरण आखावे लागते.

मूल्यावपातविरोध (Antidumping) धोरण म्हणजे काय ?

आपल्या देशात विदेशी मालांचे डंपींग किंवा गतीपतन होवू नये यासाठी शासनाने आखलेले धोरण म्हणजे मूल्यावपातविरोध धोरण होय. देशातील स्थानिक उत्पादने उद्योग, रोजगार यांना संरक्षण देण्यासाठी मूल्यावपाती विरोधी धोरण आखावे लागते. त्यामुळे विदेशीतून स्वस्त किंमतीला येणाऱ्या मालावर नियंत्रण ठेवता येते.

मूल्यावपात विरोधी धोरणात, आयात करणाऱ्या देशाने आयात शुल्क लावणे आयात बंदी करणे, आयातीसाठी कमी परकीय चलन देणे. दोन्ही व्यापार करण्याऱ्या देशात डंपींग बाबत परस्पर करार करतो. इत्यादी उपायांचा अवलंब केला जातो.

मूल्यावपान अल्प प्रमाणात म्हणजेच निर्यात किंमतीच्या २०टक्के असेल तर मूल्यावपातविरोधी धोरण आखण्याची गरज नसते. WTO च्या करारातून एखाद्या वस्तूच्या एकूण आयातीपैकी ३टक्के पेक्षा कमी आयात होत असेल तर डंपिंगचे प्रमाण अल्प आहे असे मानले जाते.

भारताने आत्तापर्यंत बऱ्याच वस्तुंसाठी व बऱ्याच देशांच्या विरोधात मूल्यावपातसंबंधी जागतिक व्यापार संघटनेकडे (WTO's Dispute settlement Body) विशेषतः वादनिवारण मंडळ वाद मार्गातली असून त्यातून काही वस्तूंच्या बाबतीत अंतीम निर्णयही झाले आहेत. उदा. चिन व नेपाळ झिंकऑक्साईड, चिन अल्फर ब्लॉक, स्पोर्ट्स शूज, स्टीक व्हील्स, इत्यादी युरोपियन युनियन इन्स्वेक्शन मल्टीएनर्जी सिस्टिमस याशिवाय अन्याय झालेला देश जशास तसे देवू शकतो. म्हणजेच मूल्यावपात विरोध धोरण योजू शकतो. आज बहुतेक देश अवपूजन किंवा मूल्यावपातविरोध उपाययोजना करित आहेत.

आपली प्रगती तपासा

- १) मूल्यावपात विक्री म्हणजे काय ?
- २) मूल्यावपातविरोध ही संकल्पना अभ्यासा

२.६ अर्थसाहाय्य (Subsidies)

वस्तूंची खरेदी अथवा उत्पादन यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी शासनाने केलेली आर्थिक मदत म्हणजे अर्थसाहाय्य होय. दुसऱ्या शब्दात अर्थसाहाय्य म्हणजे वस्तू व सेवा पुरविण्यासाठी जेवढा खर्च येतो त्यातून त्या वस्तू व सेवा पुरविण्याबद्दल किंमत आकारून जी रक्कम मिळते तो वजा केल्यास ठरणारी रक्कम अर्थात वस्तू किंवा सेवा पुरविण्याच्या कार्यात निर्माण होणारा तोटा म्हणजे अर्थसाहाय्य.

साधारणपणे अर्थसाहाय्य हे रोख स्वरूपात व्याजसवलतीच्या स्वरूपात, कर स्वरूपात व खरेदी स्वरूपात दिले जातात. सर्व कल्याणकारी राज्यात सामाजिक न्याय देण्याच्या धोरणाचा भाग म्हणून अनेक योजनाद्वारे अर्थसाहाय्य देतात.

स्वदेशी उत्पादकाना अर्थसाहाय्य देणे हे संरक्षणाचे एक महत्त्वाचे तंत्र आहे. आयात कमी करणे आणि निर्यात वाढविणे हा त्यामागील उद्देश आहे. बहुधा करमाफीच्या स्वरूपात सरकार हे अर्थसाहाय्य देत असते. निर्यात वाढीला प्रोत्साहन

मिळणे म्हणून सरकार अनेकदा निर्यात लाभाश (Export Bonus) या स्वरूपात अर्थसाहाय्य देते. त्यामुळे स्वदेशांतर्गत किंमत घटते आणि निर्यात अर्थसाहाय्य देते. या मुळे स्वदेशांतर्गत किंमत घटते आणि निर्यात वाढते. तात्पर्य स्वदेशी मालाच्या विदेशातील मागणीचा लवचिक पणावर बहुतांशी अवलंबून असते. मागणी अलवचिक असल्यास अर्थसाहाय्य देवून किंमत घटविली जाते. तरीही विशेष फायदा होत नाही. याउलट मागणी लवचिक असल्यास किंमत थोडी घटली तरी निर्यात मिळकतीत चांगलीच सुधारणा होते.

अर्थसाहाय्य किती आणि कसे द्यावे हे ठरविण्यासाठी परदेशी मागणीच्या लवचिकपणाचा योग्य अंदाज घेणे आवश्यक असते. अन्यथा अर्थसाहाय्याचा अपेक्षित परिणाम होत नाही.

पुढील या कृती क्रमांने २.६ मध्ये एका विशिष्ट वस्तूला जागतिक मागणी वक्र दाखविता आहे. स्वदेशी पुरवठा वक्र एसएस हा उदग्र (उभा) आकाराचा दर्शविला आहे. त्या वस्तूची स्वदेशी बाजारातील किंमत OP असून जागतिक बाजारातील OK किंमतीपेक्षा अधिक आहे.

आकृती क्रमांक २.६ मध्ये सरकार स्वदेशी उद्योगाला प्रतीनग KP इतके अर्थसाहाय्य देवू शकते. किंवा KPGE या चतुर्थनाइतके अर्थसाहाय्य देवून शकते. अर्थसाहाय्याची किंमत KPGE या क्षेत्रफळाइतकी घ्यावी लागेल. त्यामुळे स्वदेशी किंमत जागतिक बाजारपेठतील किंतीइतकी घटेल आणि देशाची स्पर्धात्मक शक्ती वाढेल. निर्यात प्रोत्साहनाच्या हेतूने हा विचार योग्य वाटतो. देशातील उत्पादन वाढावे म्हणून अर्थसाहाय्य केले तर कोणी हरकत घेत नाही, मात्र निर्यात वृद्धी साठी किंवा आयात घटविण्यासाठी अर्थसाहाय्य दिले तर त्या घटनेकडे साशंकतेने पाहिले जाते. कारण त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम आंतरराष्ट्रीय व्यापार व किंमती यावर होतो. WTO च्या नियमानुसार निर्यात अनुदानात केलेल्या कोणत्याही बदलाची माहिती WTO च्या संस्थेला तळविणे गरजेचे असते. उत्पादन अर्थसाहाय्य आणि निर्यात अर्थसाहाय्य यातील फरक तांत्रिक असला तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात तसा भेद करणे कठीण असते.

अर्थसाहाय्य हा संरक्षण प्रकार आता सर्वत्र दृढ झाला आहे. निर्यात वाढीसाठी संरक्षणाचे प्रभावी तंत्र म्हणून अर्थ साहाय्याचा उपयोग केला जातो. निर्यात वाढीद्वारे नफा राष्ट्रीय संरक्षणाच्या दृष्टीने सेवा आवश्यक असल्याने सहजासहजी अर्थसाहाय्याचे समर्थन केले जाते.

२.५ विक्रेय वस्तूकरार (Commodity Agreement)

किंमतस्थैर्य हे प्राथमिक वस्तूंच्या उत्पादक उपभोगकार्याच्या बाबतीत केव्हाही हिताचे असते. कारण किंमतीतील चढउतारामुळे देशाला तोटा सहन करावा लागतो. म्हणून गहू, साखर, चहा, कॉफी, रबर यासारख्या वस्तूंच्या उत्पादनावर आणि व्यापारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आंतर - सरकार विक्रेय वस्तू करार आले पाहिजेत.

आंतरराष्ट्रीय विक्रीसंघ (Cartels) व विक्रेयवस्तु करार (Commodity Agreement) यामध्ये साम्य वाटत असले तरी या दोन्ही कराराने पुष्कळ फरक आहे.

विक्रेयवस्तु करारात सामान्यतः संबंधित वस्तूचे सर्व प्रमुख उत्पादक देश व प्रमुख उपभोक्ता देश सहभागी होतात. विक्रीसंघ करार हे खाजगी व्यवसाय संस्थात होवू शकतात. तर विक्रेयवस्तुकरार केवळ सरकारमध्येच होतात. दोन्ही करारामध्ये हा प्रमुख पूरक आहे. विक्रेय वस्तु कराराच्या माध्यमाने त्या वस्तूचे उत्पादन करणारे सर्व देश आणि उत्पादक एका स्थितीत अनिवार्यपणे गोवले जातात. विक्रेय वस्तु करारात उपभोक्त्याच्या हिताचे संरक्षण व्हावे म्हणून काळजी घेतली जाते. तसेच वस्तूच्या मागणी पुरवठ्यात समतोल ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. असे विक्रीसंघ करारात मुळीच होत नाही. त्यामुळे विक्रीसंघासारखे मर्यादित पुरवठा उत्पादन घटवणे मालाची गुणवत्ता घटविणे अशा युक्त्या बाद ठरतात.

विक्रेयवस्तु कराराचे सहभागीदार असलेल्या प्रत्येक देशात तुलनात्मक कामाच्या सिद्धांतावर विश्वास ठेवणे आणि ते आमलात आणण्यासाठी आग्रह धरणे हे या कराराच्या यशस्वीतेसाठी आवश्यक आहे. कार्यक्षमता उत्पादन हे सर्वच सहभागी देशांना शक्य नसते. तेव्हा सर्वसामान्य तत्वांचा वापर करावा लागतो. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे एकीकडे उपभोक्त्यांच्या हिताचे संरक्षण आणि दुसरी जागतिक बाजारातील शिलकी उत्पादनाच्या मर्यादित कालावधीत २९४ होईल अशा बेताने किंमत निश्चित करावी लागते.

विविध देशांना एकत्र करणाऱ्या विक्रेय वस्तुकराराची अमंलबाजवणी किती कठिण आहे हे आजपर्यंतच्या या कराराच्या अपयशानेच दाखवून दिले आहे.

विक्रेय वस्तु कराराची अमंलबाजवणी तीन तत्वांच्या आधारे करता येते.

२. वाटा तत्त्व (Quota Orinciple):

या तत्त्वानुसार वस्तूचे उत्पादन करणाऱ्या सभासद देशांना निर्यातवाटा विभागून दिला जातो व किंमत स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो.

२. शिलकी साठातत्त्व (Surplus Stock Principle):

या तत्त्वानुसार वस्तूच्या जागतिक किंमती- असताना त्या वस्तूचे साठे विकत घेणे आणि किंमती वाढत असताना त्याची विक्री करणे यासाठी यंत्रणा उभारली जाते.

३. बहुपक्षीय करार तत्त्व Multilateral Agreement Principle):

या तत्त्वानुसार किंमत एका किमान पातळीपर्यंत घसरल्यास आयातदार देश ठराविक परिमाण साठा खरेदी करण्याची हमी देणार. तसेच किंमत ठराविक किमान

पातळीपर्यंत वाढल्यास उत्पादक देश ठराविक परिमाणात साठ्याची विक्री करण्याची हमी देतात. या तत्वाचे उदाहरण म्हणजे आंतरराष्ट्रीय करार होय.

विक्रेय वस्तू कराराची काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

२. आंतरराष्ट्रीय गहू करार १९४९ (International Wheat Agreement 1949):

बहुपक्षीय करार तत्त्वानुसार आंतरराष्ट्रीय गहू कराराची अमंलबजावणी होते. आंतरराष्ट्रीय गहू करार करण्यामागील हेतू अतिरिक्त उत्पादनक्षमता समस्या सोडविणे हा होता. कॅनडा, अमेरिका अशा देशाना ही समस्या नेहमीच भेडसावत होती. आधार किंमती, अर्थसाहाय्य, यामुळे उत्पादन आणि उपभोक्ता यांना न्याय वाटणाऱ्या किंमती ठरवणे व त्या स्थिर राखणे कठिण होते.

या शिवाय विक्रेयवस्तूच्या किंमती नेहमीसाठी स्थिर राहतील या राष्ट्राना यश आले नाही.

आंतरराष्ट्रीय गहू कराराचा आणखी एक दोष म्हणजे गहू आणि इतर खाद्याचे व कृषीमाक यांच्या किंमती फार विसंगत झाल्या. थोडक्यात हा करार विशेष उपयोगी ठरू शकला नाही.

२. आंतरराष्ट्रीय कॉफी करार १०५१:

हा करार वाटा तत्त्वावर आहे. या करारातर्गत जागतिक व्यापाराच्या सुमारे ९८ टक्के भाग समाविष्ट होतो हे या कराराचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होय. ब्राझील आणि अमेरिका या दोन देशांची या करारावर विशेष छाप पडते. १९५१ ते १९५२ या काळात आंतरराष्ट्रीय कॉफी करारात जो सुरळीतपणा होता तो १९७२ मध्ये संपुष्टात आला. १९७४-७५ मध्ये कॉफीच्या किंमती खूपच वाढल्याने १९७६ पासून नविन कॉफीकरार अमलात आला आहे.

३. आंतरराष्ट्रीय साखर करार (१९३७-१९७३):

हा करारदेखील वाटा तत्त्वावर आधारलेला आहे. १९३७मध्ये स्थापन केलेल्या या कराराचे १९६८ मध्ये पुन्हा पुर्णजिवीत करण्यात आला. तरीही तो १९७३मध्ये संपुष्टात आला.

४. आंतरराष्ट्रीय टिन करार १९५६:

१९५६ साली २७ देशांनी शिलकीसाठी तत्त्वानुसार या कराराची स्थापना केली.- मागणी आणि अपुन्या पुरवठ्यामुळे तसेच १९७० नंतरच्या अस्थिरतेनही हा करार टिकून राहिला.

५. आंतरराष्ट्रीय चहा करार १९७३:

आंतरराष्ट्रीय चहा करार १९७३ पर्यंत अमलात येवू शकला नव्हता. कापूस रबर, कच्ची लोकर, कातडी आणि ताग या वस्तूंसाठीही करार झाले पाहिजेत अशी अल्पविकासिन देशांची मागणी होती.

६) आंतरराष्ट्रीय कोको करार - १९७२:

आंतरराष्ट्रीय कोको करार १९७२ मध्ये स्थापन झाला तरी तो प्रत्यक्षात १९७६ मध्ये अमलात आला. मात्र या करारात अमेरिका देश सामील झाला नाही. १९८१ पासून कॉफी करार अस्तित्वात आला आणि तो सध्या अमलात आहे.

आपली प्रगती तपासा

२. अर्थसाहाय्य म्हणजे काय ?
२. विक्रेयवस्तूकरारात कोणत्या वस्तूचा करार झालेला आहे ?

२.७ सारांश

- १) आंतरराष्ट्रीय व्यापारात मुक्त व्यापार आणि संरक्षण व्यापारनीती याला विशेष महत्त्व आहे. देशातील उद्योगांना संरक्षण देण्यासाठी सरकार संरक्षण व्यापार धोरणाचा अवलंब करते.
- २) संरक्षण व्यापारधोरणाची अर्थसाहाय्य विक्रीसंघ, विक्रेयवस्तू करार मूल्यावपाती धोरण, कोटा यासारखी प्रभावी यंत्रे आहेत.
- ३) विक्रीसंघाचे मूळ स्वरूप विक्री प्रतिनिधी संस्था असे आहे. संपूर्ण विक्रीसंघ आणि अपूर्ण विक्रीसंघ असे दोन प्रकार विक्रीसंघाचे सांगितलेले जातात.
- ४) मूल्यावपाती विक्री याला अवपूजन किंवा राशीप्रमाणे असे ही म्हणतात. जेव्हा मक्तेदार स्वदेशी बाजारपेठेत जास्त भावाने आणि विदेशी बाजारपेठेत कमी भावाने उत्पादनाची विक्री करतो तेव्हा त्यास मूल्यावपाती विक्री असे म्हणतात.

- ५) अलिकडच्या काळात सर्वच देश मूल्यावपातीविरोधी (Antidumping) उपाय योजत आहेत.
- ६) वस्तूची खरेदी किंवा उत्पादन यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारने केलेली आर्थिक मदत म्हणजे अर्थसाहाय्य होय. अर्थसाहाय्य हे रोखस्वरूपात, व्याजाच्या स्वरूपात, कराच्या आणि खरेदीच्या स्वरूपात दिले जाते. उदा. भारत सार्वजनिक वितरण व्यवस्था.
- ७) प्राथमिक वस्तूंच्या उत्पादक व उपभोक्ताच्या बाबतीत किंमत स्थैर्य राखण्यासाठी विक्रेय वस्तू करार संरक्षण धोरणाचे प्रभावी तंत्र म्हणून वापरले जाते. आंतरराष्ट्रीय गहू करार, कॉफी करार, साखर करार, कोको करार ही विक्रेय वस्तू कराराची उदाहरणे आहेत.

२.८ प्रश्न

२. संरक्षण धोरण ही संकल्पना स्पष्ट करा.
२. संरक्षणधोरणाची विविध तंत्रे कोणती आहेत याचा आढावा घ्या.
३. संरक्षणधोरण म्हणजे काय सांगून संरक्षण धोरणाचे अर्थसाहाय्य हे तंत्र कसे प्रभावी आहे हे स्पष्ट करा.
४. मूल्यावपानी विक्री यावर थोडक्यात टिप लिहा.
५. विक्रीसंघ ही संकल्पना स्पष्ट करा.
६. संरक्षणनीतीचे विक्रेयवस्तू करार हे तंत्र स्पष्ट करा.

प्रकरण - २

आर्थिक एकात्मीकरण - १

घटक रचना

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ आर्थिक एकात्मीकरणाच्या लोकप्रियतेची कारणे
- ३.३ आर्थिक एकात्मीकरणाचे प्रकार
- ३.४ मुक्त व्यापार आणि सुरक्षित व्यापार
- ३.५ प्रादेशिक व्यापार गट - संकल्पना व उदाहरणे
- ३.६ युरोपिय संघ (EU)
- ३.७ उत्तर अमेरीकेचा मुक्त व्यापारी करार (NAFTA)
- ३.८ सारांश
- ३.९ प्रश्न

३.० उद्दिष्टे

- १) आर्थिक एकात्मीकरण या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- २) आर्थिक एकात्मीकरणाच्या लोकप्रियतेच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
- ३) आर्थिक एकात्मीकरणाच्या विविध प्रकारांचा अभ्यास करणे.
- ४) संरक्षणवाद आणि व्यापारी उदारीकरणाचा अर्थ समजावून घेणे.
- ५) प्रादेशिक आर्थिक सहकार्याचे विविध प्रकार समजून घेणे.
- ६) युरोपिय संघाचा अभ्यास करणे.
- ७) उत्तर अमेरीकेचा मुक्त व्यापार करार जाणून घेणे.

३.१ प्रस्तावना

आर्थिक एकात्मीकरण ही संकल्पना समजण्यापूर्वी आर्थिक उदारीकरण ही संकल्पना जाणून घेणे आवश्यक ठरते. आर्थिक उदारीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्यामध्ये अर्थव्यवस्थेत काही रचनात्मक बदल घडवून आणले जातात. आर्थिक उदारीकरणात पुढील प्रमुख बदल अंतर्भूत असतात.

- i) तांत्रिक सुधारणा.
- ii) व्यापारविषयक, मौद्रिक, राजकोषिय, किंमतविषयक आणि औद्योगिक धोरणातील बदल.
- iii) अर्थव्यवस्था विदेशी गुंतवणूकीसाठी खुली करणे.
- iv) परवाना पध्दती रद्द करणे.
- v) निर्यातीला प्रोत्साहन देणे इ.

आर्थिक उदारीकरणाच्या प्रक्रियेत अर्थव्यवस्थेवरील सर्व निर्बंध शिथिल करून अर्थव्यवस्थेला जागतीक स्वरूप प्राप्त करून देणे अपेक्षित असते. आर्थिक उदारीकरणामुळे मुक्त अर्थव्यवस्था जागतिक एकात्मीकरणाच्या दृष्टीने वाटचाल करण्यास सक्षम बनू लागतात.

दुसऱ्या महायुद्धात बेचिराख झालेल्या अर्थव्यवस्थांच्या पुनर्वसन व पुर्नविकासासाठी प्रत्येक देशाने संरक्षणात्मक धोरणाचा अवलंब करून आयातीवर मोठ्या प्रमाणात निर्बंध व निर्यातीला प्रोत्साहन असे धोरण स्विकारले. परंतु अशा प्रकारच्या 'जशास-तसे' (Tit for Tat) धोरणामुळे विदेशी व्यापार वाढण्याऐवजी तो घटू लागला. त्यामुळे स्पर्धाक्षमता, कार्यक्षमता, उत्पन्न आणि रोजगार यावर विपरीत परिणाम घडून आले. या अडचणीतून बाहेर पडण्यासाठी व्यापारावरील जकाती शिथिल करून आर्थिक शिथिलीकरणाची गरज निर्माण झाली. यामुळे व्यापारावरील निर्बंध शिथिल करून प्रादेशिक व जागतिक पातळीवर आर्थिक एकात्मीकरणासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण झाले. युरोपचा समुदाय (EU), NAFTA, ASEAN, OPEC, SAARC हे प्रादेशिक आर्थिक एकात्मीकरणाचे काही प्रमुख उदाहरणे सांगता येतील तर GATT की जे कालांतराने WTO मध्ये रुपांतरीत झाले हे बहुपक्षीय आर्थिक एकात्मीकरणाचे प्रमुख उदाहरण मानता येईल.

३.१.१ आर्थिक एकात्मीकरण - संकल्पना:

“प्रादेशिक आर्थिक एकात्मीकरण म्हणजेच विकसनशील देशातील व्यापार वाढीची एक अभिनव कल्पना होय.”

आर्थिक एकात्मीकरण ही संकल्पना वेगवेगळ्या पध्दतीने मांडण्यात आलेली आहे. काही अर्थतज्ञांना आर्थिक एकात्मीकरणाचा अर्थ सामाजिक, आर्थिक व राजकीय एकात्मीकरण असा अभिप्रेत आहे.

काही अर्थतज्ञांच्या मते आर्थिक एकात्मीकरण हे दोन किंवा दोनापेक्षा जास्त देशांनी व्यापारावर आकारली जाणारी कृत्रिम नियंत्रणे रद्द किंवा शिथिल करण्याची प्रक्रिया आहे.

टींबरजेन यांच्या मते, “आर्थिक एकात्मिकरण ही एक अशी आदर्श रचना आहे की, ज्यामध्ये अर्थव्यवस्था आंतरराष्ट्रीय पातळीवर व्यापारावरील सर्व नियंत्रणे काढून परस्पर सहकार्यातून विकास साधणे होय.”

आर्थिक एकात्मिकरणाची वरील संकल्पना मांडतांना टींबरजेन यांनी आर्थिक एकात्मिकरणाचे ‘सकारात्मक आर्थिक एकात्मिकरण’ आणि ‘नकारात्मक आर्थिक एकात्मिकरण’ असे दोन प्रकारात वर्गीकरण केले. सकारात्मक आर्थिक एकात्मिकरण म्हणजेच अर्थव्यवस्थेच्या रचनेत सुधारणा घडवून आणणे व बाजारपेठेतील अपूर्णता दुर करण्याच्या हेतूने धोरणांचे परीक्षण करणे होय. तर नकारात्मक आर्थिक एकात्मिकरण म्हणजेच व्यापारी गटातील सभासद राष्ट्रांच्या वस्तू व सेवांवरील जकात व बिगरजकात नियंत्रणे हटविणे होय.

३.२ आर्थिक एकात्मिकरणाच्या लोकप्रियतेची कारणे

आर्थिक एकात्मिकरण आणि वित्तीय पध्दत यामध्ये आंतरसंबंध आहे. विकसित देशांकडून विकासनशील देशात मदतीचा प्रवाह वाढावा, विकसनशील देशातील उत्पादन, रोजगार यावर अनुकूल परीणाम व्हावा या दृष्टीने आर्थिक एकात्मिकरणाची गरज निर्माण झाली. व त्यातूनच ही संकल्पना अधिक लोकप्रिय बनली.

आर्थिक एकात्मिकरणाच्या लोकप्रियतेची काही प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

i) बाजारपेठांचा विस्तार :

आर्थिक एकात्मिकरणामुळे देशातील स्थानिक बाजारपेठांच्या कक्षा रुंदावतात. स्वदेशापुरता मर्यादीत असलेला व्यापार राजकीय सीमारेषा ओलांडून आंतरराष्ट्रीय किंवा प्रादेशिक व्यापारात प्रवेश करित असल्याने स्थानिक बाजारपेठांचा विस्तार घडून येण्यास मदत होते.

ii) उत्पादनातील मितव्ययता :

प्रादेशिक आर्थिक एकात्मिकरणामुळे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन घेतले जात असल्याने विशेषिकरणाचे लाभ मिळून उत्पादनातील अंतर्गत व बाह्य मितव्ययता वाढते.

iii) विशेषिकरणाचे फायदे :

आर्थिक एकात्मिकरणाचा परीणाम म्हणून स्थानिक बाजारपेठांचा विकास घडून येणे, महत्तम उत्पादनाचे लाभ मिळणे, उत्पादन खर्च कमी होणे, अंतर्गत व बाह्य

मितव्ययता वाढणे असे लाभ मिळून देशात विशेषिकरणासाठी पोषक परीस्थिती निर्माण होऊन सहभागी देशांना विशेषिकरणाचे लाभ मिळू लागतात.

iv) नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा पर्याप्त वापर :

आर्थिक एकात्मीकरणामुळे वस्तू व सेवांची मागणी वाढून उत्पादनाचे प्रमाण वाढवावे लागते. अशावेळी देशातील नैसर्गिक साधनसामग्री उत्पादनकार्याकडे वळविली जाते व पूर्ण रोजगार साह्य होण्यास मदत होते.

v) उत्पादनाच्या प्रमाणात वाढ :

पूर्ण रोजगारामुळे देशातील उत्पादनाचे घटक पर्याप्त प्रमाणात उत्पादक कार्याकडे वळविले गेल्याने उत्पादनाच्या प्रमाणात वाढ होऊन महत्तम उत्पादनाचे उद्दिष्ट साह्य करता येते.

vi) उत्पादन खर्च आणि किंमत रचनेत बदल :

व्यापाराच्या आधुनिक सिध्दांतांनुसार ज्या देशात ज्या वस्तूच्या उत्पादनात येणारे खर्चाचे प्रमाण कमी असेल तो देश त्या संबंधित वस्तू उत्पादनात विशेषिकरण करू शकतो. उत्पादन खर्च कमी असल्याने वस्तूच्या किंमती देखिल कमी राहून उत्पादन खर्च व किंमत रचनेत अनुकूल बदल दिसून येतात.

vii) परस्पर व्यापारी लाभ :

आर्थिक एकात्मीकरणात एका देशाला प्राप्त होणारे फायदे इतर सभासद राष्ट्रांना देखिल मिळत असल्याने परस्परांना व्यापारापासून मिळणाऱ्या फायद्यांचा लाभ घेता येतो.

viii) उपभोक्तांच्या संतोषाधिक्यात वाढ :

आर्थिक एकात्मीकरणापूर्वी देशातील उपभोक्त्यांना स्वदेशी वस्तू अधिक किंमत देऊन खरेदी करावी लागते. परंतु आर्थिक एकात्मीकरणामुळे सभासद राष्ट्र परस्परांवरील आयातीवरील जकाती कमी किंवा रद्द करित असल्याने स्वदेशी उपभोक्त्यांना कमी किंमतीत वस्तू खरेदी करता येते. त्यामुळे त्यांच्या संतोषाधिक्यात वाढ घडून येते.

ix) कार्यक्षमतेत व स्पर्धाक्षमतेत वाढ :

आर्थिक एकात्मीकरणातून देशा-देशांमधील स्पर्धाक्षमता वाढून सभासद राष्ट्रांतील उत्पादनातील कार्यक्षमतेत सुधारणा घडून येतात.

x) राहणीमान दर्जा ऊंचावण्यास मदत :

उच्च स्पर्धाक्षमता, कार्यक्षमता, उत्पादनवृद्धी, संतोषाधिक्यात वाढ, विशेषिकरण या सर्वांमुळे सभासद देशातील नागरीकांच्या राहणीमानाचा दर्जा ऊंचावतो.

xi) आर्थिक विकास व आर्थिक कल्याण :

व्यापारात घडून आलेली वाढ ही देशातील दरडोई उत्पन्न, राष्ट्रीय उत्पन्न, राहणीमानाचा दर्जा यावर अनुकूल परीणाम घडवून आणते. व हे आर्थिक विकासाचे एक प्रमुख लक्षण मानले जाते.

वरील सर्व फायद्यांचा एकत्रित परीणाम म्हणून सभासद राष्ट्रांमधील लोकांच्या सामाजिक व आर्थिक कल्याणात वाढ घडवून येण्यास मदत होते.

३.३ आर्थिक एकात्मीकरणाचे प्रकार

आर्थिक एकात्मीकरणाचे प्रमुख प्रकार पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) आर्थिक संघ - (Economic Union)
- २) सीमा शुल्क संघ - (Custom Union)
- ३) खुला व्यापार क्षेत्र / मुक्त व्यापार क्षेत्र (Free Trade Area)
- ४) क्षेत्रीय / आंशिक एकात्मीकरण - (Sectoral / Partial Integration)
- ५) अधिमान्य / प्राधान्य व्यापारीकरण - (Preferential Trading Agreement)
- ६) दीर्घकालीन व्यापारी करार - (Long-Term Trade Agreement).

वरील प्रकारांची थोडक्यात ओळख पुढीलप्रमाणे -

१) आर्थिक संघ : (Economic Union - E. U.):

आर्थिक संघ ही परीपूर्ण एकात्मीकरणाची बाब समजली जाते. 'युरोपीय सामाईक बाजारपेठ (European Common Market) हे आर्थिक संघाचे एक उत्तम उदा. समजले जाते. श्रम, भांडवल आणि सेवांच्या मुक्त हालचालींवर निर्बंध घालणारे कायदे रद्द करणे, सामाईक वाहतूक व्यवस्था, सामाईक कृषिविषयक धोरण आखणे, सामाईक मौद्रिक धोरण, सामाईक अंदाजपत्रकीय धोरण, एकच विकास बँकेची निर्मिती, सामाईक चलन या पायाभूत तत्वांवरच आर्थिक संघाची उभारणी केली जाते. या प्रकारात सभासद देशांना स्वतःच्या देशातील धोरणे रद्द करावी लागतात कारण संपूर्ण क्षेत्रात शेवटी एकच समान धोरण लागू होते.

आर्थिक संघाचे फायदे :

- १) सभासद राष्ट्रांमध्ये व्यापारबंधने काढल्यामुळे अधिक चांगले साधन सामग्रीचे वाटप होते.
- २) तांत्रिक बदल आणि वाढीव भांडवलाचा ओघ यामुळे उत्पादन घटकांची गुणवत्ता वाढण्यास मदत होते.
- ३) मोठ्या उत्पादनाचे फायदे मिळतात.
- ४) व्यापाराचे आकारमान वाढते.
- ५) आर्थिक क्षमता वाढल्याने सभासद देशांना जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धा करता येत
- ६) सभासद देशांमध्ये उत्पादन घटकांचे स्थलांतर सहज होण्यास मदत होते.
- ७) समान वित्तीय धोरण व एकत्रित चलन धोरणाचे सभासद देशांना फायदे मिळतात.
- ८) स्वस्त दरात उत्कृष्ट व दर्जेदार वस्तू उपलब्ध होतात.
- ९) राष्ट्रीय उत्पन्न वाढून जनतेचे राहणीमान सुधारते.
- १०) सभासद देशांना पूर्ण रोजगार, आर्थिक वृद्धी, संपत्तीतील विषमता कमी करणे अशी समान उद्दिष्टे पूर्ण करता येतात.

२) सीमा शुल्क संघ / जकात संघ : (Custom Union - C. U.):

यामध्ये सहभागी झालेले सभासद देश समान परकीय जकात स्वीकारतात आणि समान आयातविषयक धोरण राबवितात. ही सभासद राष्ट्रे आपापसात व्यापार करतांना जकाती लादत नाहीत. सर्व देश एकसंघ स्वरूपात परकीय व्यापार असला तरी देशांतर्गत व्यापार असल्याप्रमाणे व्यापार करतात.

या प्रकारात सभासद देशांना परस्पर व्यापारावरील प्रशुल्क व इतर निर्बंध अत्यंत कमी किंवा समाप्त करावे लागतात. परंतु त्याचवेळी जकात संघाबाहेरील असभासद राष्ट्रांच्या व्यापारावर समान प्रशुल्क लावावे लागतात.

३) खुला / मुक्त व्यापार क्षेत्र : (Free Trade Area - F.T.A.):

या प्रकारात एकात्मिकरणाचे स्वरूप अधिक शिथिल किंवा सैल असते. सभासद देश आपापसात होणाऱ्या व्यापारावरील बहुतांश जकात व बिगर जकात नियंत्रणे कमी करतात किंवा समाप्त करतात. मात्र प्रत्येक देशाला क्षेत्राबाहेरील इतर असभासद देशांशी होणाऱ्या व्यापारावर इच्छेने प्रशुल्क किंवा निर्बंध लावण्याचे स्वातंत्र्य असते.

जकात संघ आणि खुला व्यापार क्षेत्र यात प्रमुख फरक म्हणजेच जकात संघात सभासद देश इतर असभासद देशांशी होणाऱ्या व्यापारावर समान प्रशुल्कविषयक धोरण स्विकारतात याउलट खुला व्यापार क्षेत्रात बाह्य जगातील असभासद राष्ट्रांवर जकातीचे दर ठरविण्याचा अधिकार प्रत्येक देशाला असून तो वेगवेगळा असू शकतो.

खुला व्यापार क्षेत्राची जगातील काही प्रमुख उदाहरणे पुढीलप्रमाणे देता येतील.

उदा. युरोपीय मुक्त व्यापार क्षेत्र (European Free Trade Association - EFTA) उत्तर अमेरिकन मुक्त व्यापार क्षेत्र (North American Free Trade Area - NAFTA), लॅटीन अमेरिकन मुक्त व्यापार क्षेत्र - (Latin American Free Trade Area - LAFTA)

४) क्षेत्रीय किंवा आंशिक एकात्मिकरण (Sectoral or Partial Integration):

या चवथ्या प्रकारात एखाद्या किंवा काही विविध वस्तूंची सामाईक बाजारपेठ स्थापन केली जाते. युरोपीय कोळसा आणि पोलाद समुदाय (European Coal & Steel Community-ECSC) आणि युरोपीय अणुशक्ती समुदाय ही आंशिक एकात्मिकरणाची प्रमुख उदाहरणे होत.

५) अधिमन्य किंवा प्राधान्य व्यापार करार : (Preferential Trading Agreement)

या प्रकारात सभासद देश प्रशुल्क आणि इतर परिणात्मक निर्बंध याबाबतीत परस्पर अधिक उदार धोरण स्वीकारतात. 'साम्राज्य अभिमान' (Imperial Preference) आणि 'सध्याचे राष्ट्रकूल' अधिमान (Commonwealth Preference) हे या प्रकारचे आर्थिक सहकार्याचे उत्तम उदाहरण होय. युरोपीयन आर्थिक सहकार्य संघटना (Organisation of European Economic Cooperation - OEEC) आणि युरोपीय सहकार्य आणि विकास संघटना (Organisation for European Co-Operation & Development - OECD) ही अलीकडील उदाहरणे आहेत.

६) दीर्घकालीन व्यापारी करार : (Long Term Trade Agreement):

या शेवटच्या प्रकारात दोन देश काही विक्रेय वस्तूंच्या व्यापाराबाबत द्विपक्षीय करार करतात. करारांची मुदत १ ते ५ वर्षांपर्यंत किंवा आणखी जास्त असू शकते. यामुळे जागतिक बाजारातील घटना आणि चढउतार यांच्या दुष्परिणामांपासून दोन्ही देशांना संरक्षण मिळते. उत्पादनाच्या योजना आखता येतात. आर्थिक सहकार्याचा हा अत्यंत शिथिल असा प्रकार.

आदर्श व्यवस्थेच्या जागतिक पातळीवर आर्थिक सहकार्य हाच संपूर्ण महत्तम आर्थिक कल्याण साधणारा पहिला उत्तम उपाय मानला जातो. परंतु अशी अवस्था उभारणे सध्या तरी शक्य नसल्याचे स्पष्ट आहे. म्हणूनच बहुतांश राष्ट्रे आता प्रादेशिक पातळीवर जमेल तेवढ्या प्रमाणात आर्थिक सहाय्य करण्याचा द्वितीय उपाय स्वीकारित

आहेत. आणि GATT ही संघटना नाखुशीने का असेना परंतु संमती देत आहे. प्रादेशिक पातळीवरील आर्थिक सहकार्य आता केवळ व्यापारापर्यंत सीमित राहिले नसुन अधिदानाच्या क्षेत्रातही सुरु झाले आहे. अशा आर्थिक सहकार्याचे आणि त्यात अभिप्रेत असलेल्या एकात्मिककरणाचे फायदे काय ? यांचा विचार झाला पाहिजे.

३.४ मुक्त व्यापार आणि संरक्षित व्यापार

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासात व्यापारी धोरणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण असते, कारण या व्यापार धोरणावरच आंतरराष्ट्रीय व्यापार अवलंबून असतो. व्यापार विषयक धोरण हा आर्थिक धोरणाचाच एक भाग आहे. अपेक्षित परिणाम साध्य करण्यासाठी या धोरणाची आखणी केली जाते. देशाच्या अंतर्गत परिस्थितीचा विचार करुन आर्थिक धोरणाशी सुसंगत अशा व्यापार धोरणाची आखणी केली जाते. आर्थिक विकासासाठी व्यापार या साधनाचा वापर करायचा असेल तर त्यासाठी कोणत्या तंत्राचा वापर करायचा, कोणते तंत्र देशाला हितकारक व कोणते अहितकारक याचा विचार करावा लागतो त्यासाठी मुक्त व्यापार धोरण (Trade Liberalism / Free Trade) योग्य की संरक्षित व्यापार धोरण (Protection Policy) योग्य की, दोघांचा समन्वय योग्य याचा निर्णय शासनाला घ्यावा लागतो. म्हणूनच व्यापार धोरणांच्या पुढील दोन पध्दतींचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

अ) मुक्त व्यापार धोरण (Free Trade Policy)

ब) संरक्षित व्यापार धोरण (Protection Policy)

अ) मुक्त व्यापार धोरण:

मुक्त व्यापार धोरणाचा पुरस्कार सनातनपंथी अर्थतज्ञांनी केला. मुक्त व्यापार धोरणालाच खुले व्यापार धोरण किंवा व्यापार उदारिकरण (Trade Liberalism) असेही म्हटले जाते. परकीय व्यापारात ज्यावेळी सरकारची कोणत्याही प्रकारची बंधने नसतात त्याला मुक्त व्यापार म्हणतात. मुक्त व्यापार धोरणात देशांतर्गत व्यापार आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार असा भेदभाव केला जात नाही. मुक्त व्यापार ही संकल्पना समजून घेण्यासाठी अर्थतज्ञांनी दिलेल्या व्याख्या पाहणे आवश्यक आहे.

मुक्त व्यापाराच्या व्याख्या:

१) 'मुक्त व्यापार धोरणात देशी आणि परदेशी व्यापार असा भेद केला जात नाही. त्यांना कोणत्याही प्रकारचे विशेष प्राधान्य दिले जात नाही'.

-ॲडम स्मिथ

२) "जगात मुक्त व्यापारात कोणतीही जकात नसते आणि आयात किंवा निर्यातीवर कोणतेही निर्बंध नसतात. जगातील सर्व देश सर्व वस्तूंची आयात करू शकतात. ते त्यांच्या देशातील उत्पादनाचा खर्च हस्तांतरणासाठी कमी किंमतीत मोठ्या प्रमाणात खरेदी करू शकतात".

-लिप्से (Lipsey)

३) “ज्या व्यापाराच्या धोरणात आयात-निर्यातीवर कोणत्याही जकाती नसतात, ठराविक परिमाणे (Quota) ठरवले जात नाहीत, चलनाच्या देवाण-घेवाणीवर कसलेही निर्बंध नसतील, कोणतेही कर नसतील तसेच सरकारकडून कोणतेही अर्थसहाय्य मिळत नसेल त्यास मुक्त व्यापाराचे धोरण असे म्हणतात”.

- प्रा. जगदीश भगवती

काही विचारवंतांच्या मते मुक्त व्यापार धोरण देशाला लाभदायक असते, तर काहींच्या मते हानीकारक असते. म्हणूनच मुक्तव्यापाराचे फायदे व तोटे यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

मुक्त व्यापाराच्या बाजूने युक्तीवाद:

- i) विशेषिकरणातून महत्तम उत्पादनाचे फायदे मिळतात.
- ii) उत्पादन साधनांचा कार्यक्षम वापर.
- iii) स्वस्त आयात.
- iv) स्पर्धाक्षमतेत वाढ.
- v) अकार्यक्षम उद्योगांचा न्हास.
- vi) उपभोक्त्यांच्या संतोषाधिक्यात वाढ.
- vii) मक्तेदारीवर प्रतिबंध.
- viii) बाजारपेठांचा विस्तार.
- ix) आंतरराष्ट्रीय सहकार्यात वाढ.
- x) विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासात वाढ.

मुक्त व्यापाराच्या विरोधी युक्तीवाद:

- i) अनावश्यक व गौण वस्तूंचे उत्पादन.
- ii) विकसनशील देशांची पिळवणूक.
- iii) गळेकापू स्पर्धा आणि अवपुंजन (Dumping).
- iv) राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय मक्तेदारी.
- v) आर्थिक अवलंबित्व वाढते.
- vi) वसाहतवादाला प्रोत्साहन मिळते.
- vii) उपद्रवी आणि आरोग्यास विघातक वस्तूंची आयात.
- viii) व्यापारचक्रे निर्माण होऊन अर्थव्यवस्थेत असमतोल निर्माण होतो.
- ix) विकसित आणि अविकसित देशांतील अंतर वाढते.

x) व्यापारापासून मिळणाऱ्या लाभाची असंतूलीत विभागणी.

ब) संरक्षित व्यापार धोरण :

देशाच्या जलद आर्थिक विकास व स्वदेशातील उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी संरक्षणाचा अवलंब १९७१ मध्ये अमेरिकन अर्थतज्ञ अलेक्झांडर हॅमिल्टन यांनी 'उत्पादकांच्या अहवालात' (Report on Manufacturers) नमूद केले. हेनरी कॅरी (Henry Ciary) या अर्थतज्ञाने रोजगाराच्या विविधीकरणासाठी संरक्षणाचे समर्थन केले. फेडरिक लिस्ट या जर्मन अर्थशास्त्रज्ञाने बालोद्योगांना संरक्षण देण्याचे मान्य केले.

वरील अर्थतज्ञांच्या संरक्षणवादाच्या कल्पना लवकरच लोकप्रिय झाल्या आणि अनेक देशांनी संरक्षणवादी व्यापार धोरणांचा स्विकार केला. या अनुषंगाने संरक्षणवादाच्या पुढील व्याख्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

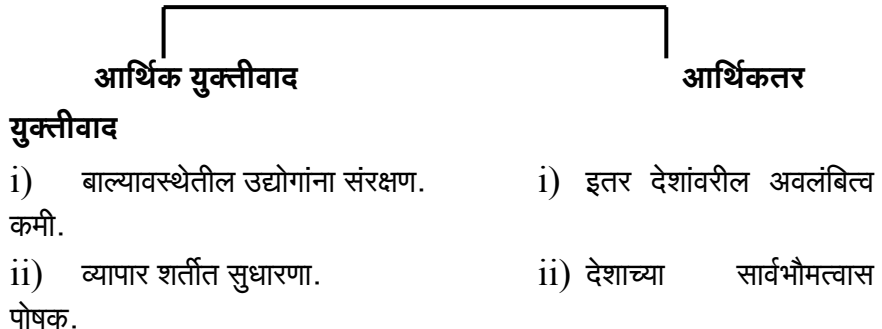
संरक्षित व्यापार धोरणाच्या व्याख्या :

- १) 'ज्या व्यापारामध्ये स्वदेशी उद्योगांना विदेशी उद्योगांपासून संरक्षण दिले जाते. त्याला संरक्षित व्यापार धोरण असे म्हणतात'.
- २) 'ज्या व्यापारात आयातीवर निर्बंध असतात, त्यास संरक्षण व्यापार धोरण असे म्हणतात'.

वरील व्याख्यांवरून असे स्पष्ट होते की, देशांतर्गत उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, विदेशी स्वस्त वस्तूंच्या स्पर्धेमुळे आयातशुल्क मोठ्या प्रमाणात आकारणे किंवा अतिरिक्त आयातीला पायबंद घालण्यासाठी आयातीवर निर्बंध घालणे किंवा संबंधित आयातीची ठराविक परिमाणे (Quota) ठरविणे अशा सर्वसाधारण पध्दती संरक्षणासाठी वापरली जातात.

संरक्षण धोरणाच्या बाजूने मते :

संरक्षित व्यापार धोरणाचे समर्थन पुढील दोन गटांत वर्गीकृत करता येतात.

iii) अवपुंजनाविरोधी युक्तीवाद.
ढेवणे.	iii) स्वदेशातील पैसा स्वदेशातच
iv) उद्योगांचे विविधीकरण शक्य.
आयातीला	iv) अनावश्यक-चैनिच्या वस्तु
पायबंद.
v) मुलभूत उद्योग विकासाला चालना.
करणे.	v) देशाच्या वैशिष्ट्यांचे संवर्धन
vi) उगवत्या उद्योगांना संरक्षण.
निर्मिती
स्वावलंबित्व वाढते.	vi) संरक्षण साहित्य व शस्त्र
उद्योगांचे
vii) सरकारी महसुलात जकातीद्वारे वाढ.	
viii) व्यापारतोल अनुकूल बनतो.	
ix) रोजगार संधीत वाढ.	
x) नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संवर्धन.	
xi) स्वस्त श्रमिकांची उपलब्धता.	
xii) अंतर्गत बाजारपेठांचा विस्तार.	

वरील गुणांबरोबरच संरक्षण व्यापार धोरणाचे पुढील काही दोष सुध्दा सांगितले जातात.
संरक्षण धोरणाच्या विरोधी मते.

- i) संरक्षणामुळे स्वदेशी उद्योग सुस्त, आळशी व अकार्यक्षम बनतात.
- ii) संरक्षणाची सवय उद्योगांना परावलंबी व अपंग बनविते.
- iii) संरक्षण मिळवून घेण्यासाठी अधिकारी वर्गावर राजकीय दबाव व भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब केला जातो. त्यातून भ्रष्टाचार वाढतो.
- iv) काही प्रभुत्व असलेल्या उद्योगांची मक्तेदारी निर्माण होते.
- v) नैसर्गिक साधनसामग्रीचा अपव्यय व दुरुपयोग होतो.
- vi) उत्पन्न आणि संपत्तीमध्ये विषमता निर्माण होते.
- vii) निकृष्ट दर्जाच्या परंतु उच्च किंमतीच्या स्वदेशी वस्तूंचा अंतिम बोजा ग्राहकांवर पडतो.
- viii) अधिक आयात शुल्क आकारल्याने उत्पादकांमध्ये निरुत्साह निर्माण होते पर्यायाने सरकारी महसुलात घट होते.
- ix) इतर देशसुध्दा जकातीचे उत्तर जकाती वाढवून देत असतात. (Tit For Tat Policy)
- x) आंतरराष्ट्रीय सहकार्याऐवजी द्वेष, मत्सर व संघर्ष निर्माण होऊन त्याचे पर्यावसन आंतरराष्ट्रीय अशांततेत होते.
- xi) मोठ्या प्रमाणातील आयात निर्बंधामुळे निर्यात घटून रोजगार संधी कमी होतात. परिणामतः बेकारी वाढते.

xii) संरक्षित धोरणामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात घट घडून येते.

३.५ व्यापारी गट (Trade Blocks)

व्यापारी गट ही संकल्पना व्यापार वाढीचे समान उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून परस्पर सहकार्याच्या तत्त्वावर एकत्रित आलेल्या विविध राष्ट्रांच्या एकात्मिकरणावर आधारलेली आहे. व्यापारी गटाचे स्वरूप मुक्त व्यापारा प्रमाणेच असून त्यात सभासद देशांनी परस्परांच्या व्यापारावरील कृत्रिम निर्बंध (प्रशुल्क व प्रशुल्केतर) कमी करणे किंवा पूर्णतः समाप्त करणे अपेक्षित आहे. व्यापारी गट हे जकात संघाचेच एक रूप असून त्याद्वारे सभासद देशांवरील जकात नियंत्रणे काढून इतर असभासद राष्ट्रांशी व्यापार करण्याविषयी एक समान धोरण आखले जाते.

या प्रकरणात आपण जागतिक स्तरावरील पुढील प्रमुख व्यापारी गटांचा अभ्यास करणार आहोत.

- i) युरोपीय आर्थिक समुदाय (EEC) किंवा आर्थिक संघ (EU)
(European Economic Union or Economic Union)
- ii) उत्तर अमेरिकन मुक्त व्यापारी करार - (NAFTA)
(North American Free Trade Agreement)
- iii) आशिया-पॅसिफिक आर्थिक सहकार्य - (APEC)
(Asia-Pacific Economic Co-operative)
- iv) दक्षिण आशियायी देशांचे आर्थिक संघटन - (ASEAN)
(Association of South East Nations)
- v) प्रादेशिक सहकार्यासाठी दक्षिण आशियायी संघटना - (SAARC)
(South Asian Association For Regional Co-operation)

३.६ युरोपीय आर्थिक समुदाय (EEC) किंवा युरोपचा आर्थिक संघ (EU)

युरोपीय आर्थिक समुदायालाच (EEC) युरोपीय समुदाय (European Community - EC) किंवा आता युरोपीय संघ (European Union - EU) असेही म्हणतात. EEC ची स्थापना बेल्जियम, फ्रान्स, जर्मनी, इटाली, लक्झंबर्ग आणि नेदरलँड या सहा देशांनी केली त्यांनाच The Six असे म्हणतात. १९५७ मध्ये 'रोमच्या करारावर' (Treaty of Rome) स्वाक्षऱ्या करून १ जानेवारी १९५८ मध्ये या देशांनी EEC ची स्थापना केली. सध्या EEC चे सभासद देशांची संख्या वाढून ती २७ देश इतकी बनलेली आहे. त्यांनाच 'EU-27' या नावानेदेखिल ओळखले जाते.

EEC च्या स्थापनेची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

३.६.१ EEC च्या स्थापनेची उद्दिष्टे:

- १) EEC अंतर्गत सभासद देशांमधील प्रशुल्क, प्रशुल्केतर व इतर व्यापार निर्बंध व अडथळे दूर करणे.
- २) सभासद राष्ट्रांमध्ये श्रमीक, भांडवल व सेवा यांची हालचाल मुक्त ठेवणे.
- ३) समुदयाबाहेरील असभासद देशांविषयी समान प्रशुल्क व समान व्यापारी धोरण राबविणे.
- ४) सामाईक वाहतूक व्यवस्था अंमलात आणणे.
- ५) सामाईक कृषीविषयक धोरण राबविणे.
- ६) सामाईक मौद्रिक धोरण व अंदाजपत्रकीय धोरण तयार करणे.
- ७) सामाईक युरोपीयन गुंतवणूक बँकेची स्थापना करणे.
- ८) सामाईक चलन अस्तित्वात आणणे.
- ९) सदस्य देशात रोजगाराच्या संधी वाढविण्याकरिता व राहणीमान उंचावण्याकरिता 'युरोपीय सामाजिक कोषाची' स्थापना करणे.
- १०) समुदयाची कार्यक्षमता वाढावी यासाठी देशांच्या कायद्यात एकरूपता आणणे.

३.६.२. EEC चे प्रशासकीय संघटन:

१) युरोपीय संसदीय व्यवस्थापिका (European Parliament) :

ही आवश्यक कायदे बनविण्याकरिता प्रत्येक देशाच्या संसदेद्वारे निवडलेल्या १९८ सदस्यांची व्यवस्थापिका आहे.

२) मंत्रिपरिषद (The Council of European Union):

या अंतर्गत EEC ने तयार केलेल्या धोरणांच्या अंमलबजावणीकडे लक्ष ठेवण्याची जबाबदारी टाकण्यात आली आहे. मंत्रीपरिषदेची बैठक महिन्यातून किमान एकदा होते.

३) युरोपीय सभा (European Assembly):

या सभेला एका राष्ट्रीय संसदेसारखी भूमिका पार पाडावयाची होती व वेळोवेळी निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे पुनर्विलोकन करावयाचे होते. २/३ बहुमताच्या पाठिंब्याने 'आयोग' या कार्यकारी संस्थेला राजीनामा देण्यास सांगण्याचा अधिकार ह्या सभेला देण्यात आला आहे.

४) युरोपीयन आयोग (European Commission):

संकुचित राष्ट्रीय भावनेने समाज हितावर आघात करणाऱ्या समस्यांकडे लक्ष देण्याचे प्रमुख कार्य करते.

५) न्यायालय : (Court of Justice)

युरोपीय समुदायासाठी सर्वोच्च न्यायिक संस्थेचे कार्य या न्यायालयाकडे सोपविण्यात आले.

६) आर्थिक व सामाजिक परिषद : (Economic & Social Committee):

ही सुध्दा एक परामर्श घेणारी संस्था असून हिच्यात गुंतवणूक, उपभोक्ता, श्रमिक, व इतर क्षेत्रातील प्रतिनिधी भाग घेतात. EEC चे आर्थिक व सामाजिक धोरणाचे सर्व अधिकार या परिषदेकडे सोपविण्यात आलेले आहेत.

७) उच्च अधिकरण : (European Ombudsman)

ह्या सर्व समस्या निवारणार्थ धोरण ठरविण्याचे व अंमलबजावणी करण्याचे कार्य करतो.

८) युरोपीय मध्यवर्ती अधिकोष : (European Central Bank)

ही युरोपीय समुदायाची सर्वोच्च मौद्रिक हक्क असलेली संस्था असून 'युरोचलन' (EURO) निर्मितीचा अधिकार या केंद्रीय बँकेकडे आहे. तसेच विदेशी चलनांचे व्यवहार करण्याची जबाबदारी या संस्थेकडे सोपविण्यात आलेली आहे.

९) लेखापाल समिती (Court of Auditors):

EEC च्या महसुल आणि खर्चाबाबतचे सर्व व्यवहार व्यवस्थित मांडणे व तपासण्याची मक्तेदारी या समितीकडे सोपविलेली आहे.

३.६.३ युरोपियन आर्थिक समुदायाचे कार्य :

EEC च्या स्थापनेनंतर EEC अंतर्गत करण्यात आलेली प्रमुख कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) सामान्य शेती धोरण :

या धोरणानुसार 'ग्रीन रेट' प्रत्येक देशात आधार किंमत योग्य ठेवून राष्ट्रीय किंमत ठरवली जाते. शेतकऱ्यांना उत्पादनासाठी स्वातंत्र्य देणे, उत्पादनाचा दर्जा राखणे इ. प्रमुख कार्ये करणे.

२) युरोपीय चलनविषयक संघ :

या संघाची स्थापना मार्च १९७९ मध्ये झाली. त्याचे स्वरूप पुढील प्रमाणे -

- अ) विनिमय दर यंत्रणेअंतर्गत सभासद देशांचे व्याजदर वृद्धीवर नियंत्रण ठेवणे.
- ब) युरोपीय चलन सहकार्य कार्यादान्वये चलन कार्यासाठी मध्यवर्ती बँक महत्वाचे काम करते.
- क) मध्यवर्ती बँकेमार्फत 'समाशोधन गृहांची' सुविधा देण्यात आली.
- ड) EEC च्या मागासलेल्या सभासद राष्ट्रांना कर्ज, कर्ज मुदतवाढ इ. ची खात्री देण्यासाठी 'युरोपियन गुंतवणूक बँक' कार्य करते.
- इ) बेरोजगार श्रमिकांना रोजगार देणे, प्रशिक्षण देणे, दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम राबविण्याची जबाबदारी 'युरोपियन सामाजिक निधी' मार्फत उचलली जाते.
- फ) मागास प्रदेशांचा विकास करण्यासाठी 'युरोपियन प्रादेशिक निधी' द्वारे मदत केली जाते.
- ज) EEC अंतर्गत श्रमिक व भांडवलाच्या मुक्त हालचालीस गती प्राप्त झाली आहे.

३) सामान्य वाहतूक धोरण :

या धोरणाअंतर्गत विविध वाहतूक सुविधा तसेच समुद्राच्या वाहतूक पध्दतीतील अडथळे दुर करणे, तसेच संघटन व नियंत्रण करणे, समुदायाची वाहतूक कार्यक्षमता व परिणामकारकता वाढविणे इ. कार्ये करणे.

३.७ उत्तर अमेरिकेचा मुक्त करार - NAFTA

युरोपिय आर्थिक समुदाय (EEC) आणि जपान यांनी निर्माण केलेल्या आव्हानाला सामोरे जाण्यासाठी NAFTA ची स्थापना करण्यात आली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिकेने EEC च्या स्थापनेला मान्यता दिली परंतु EEC विषयी अमेरिकेच्या मनात साशंकतेची भावना निर्माण झाली त्यामुळेच EEC च्या साम्राज्याला आव्हान व प्रतिशह देण्यासाठी अमेरिकेने आपला मुक्त व्यापार स्थापन करायचे ठरविले.

NAFTA ची स्थापना :

आपल्या सदस्य राष्ट्रांमध्ये मुक्त व्यापारात वाढ करणे व EEC च्या मक्तेदारीचा सामना करण्यासाठी NAFTA ची स्थापना करण्यात आली १९६५ मध्ये अमेरिका व कॅनडा यांच्यात एकद्विपक्षिय करार झाला. व या करारामध्ये स्वयंचलित यंत्रे, वाहने, वाहनांचे सुटे भाग यावरील जकातींमध्ये घट घडवून आणण्याचे ठरविण्यात आले. त्यानंतर २० वर्षांनी १९८५ मध्ये अमेरिका व कॅनडा यांच्यात परस्परांच्या अर्थव्यवस्था जोडण्याविषयी विशेष प्रयत्न करण्यात आले व या करारान्वये पुढील महत्त्वाच्या तरतूदी मान्य करण्यात आल्या.

- i) पुढील १० वर्षांत परस्परांमधील जकाती पूर्णपणे रद्द करणे.

- ii) सेवा क्षेत्रातील व्यापार शिथिल करणे.
- iii) अवमूल्यनाबाबत (Dumping) योग्य तो निर्णय घेणे.

डिसेंबर १९९२ मध्ये अशाच प्रकारचा करार अमेरिकेने मेक्सिकोबरोबर केला व त्यानुसार अमेरिका, मेक्सिको व कॅनडा यांचा उत्तर अमेरिकेतील मुक्त व्यापार करार (NAFTA) अस्तित्वात आला.

३.७.१ NAFTA च्या स्थापनेची उद्दिष्टे :

NAFTA च्या स्थापनेची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) EEC च्या आव्हानाला सामोरे जाणे :

EEC च्या स्थापनेनंतर EEC च्या सभासद राष्ट्रांच्या निर्यातीत मोठ्या प्रमाणात वाढ घडून आली. जपानची निर्यातदेखिल झपाट्याने वाढू लागली. परिणामतः अमेरिकेने स्वतःच्या प्रगतीसाठी आणि व्यापारासाठी तसेच EEC च्या स्पर्धेत आव्हान स्विकारण्यासाठी NAFTA ची स्थापना केली.

२) आर्थिक साधनांचा पुरेपुर व्यापार :

NAFTA करारानुसार ज्या देशात आर्थिक साधनसामुग्री उपलब्ध आहे. त्यांचा उपयोग करून त्या क्षेत्रातील लोकांचा विकास घडवून आणण्याच्या उद्देशाने NAFTA ची स्थापना करण्यात आली.

३) व्यापारात वाढ :

NAFTA च्या स्थापनेचा एक प्रमुख उद्देश म्हणजेच सभासद राष्ट्रांमधील मुक्त व्यापारात वाढ घडवून आणणे हा आहे. त्यासाठी परस्परमधील जकातीचा दर कमी करणे व कालांतराने तो समाप्त करण्याचे बंधन आहे.

४) रोजगारात वाढ घडवून आणणे :

NAFTA च्या स्थापनेमुळे परस्पर सभासद राष्ट्रांमध्ये रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण करणे.

५) वादनिवारण यंत्रणेची निर्मिती :

सभासद राष्ट्रांमधील वादविवाद मिटविण्यासाठी वादनिवारण यंत्रणा निर्माण करणे.

NAFTA करारान्वये व्यापार, कृषी, सेवा, विदेशी गुंतवणूक यावरील सर्व नियंत्रणे टप्प्या-टप्प्याने कमी करून ते रद्द करण्याचे मान्य करण्यात आले आहे. जगातील सर्वात मोठ्या असलेल्या या मुक्त व्यापार गटातील तीन सभासद देशांचे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न हे संपूर्ण जगाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या जवळजवळ ३०% इतके आहे.

आपली प्रगती तपासा -

- १) प्रादेशिक व्यापारी गट ही संकल्पना स्पष्ट करा.
- २) युरोपीय आर्थिक समुदाय (EEC) यावर टिप लिहा.
- ३) NAFTA या व्यापारी गटावर टिप लिहा.

३.८ सारांश

- १) आर्थिक एकात्मीकरण समजण्यासाठी आर्थिक उदारीकरण ही संकल्पना समजून घेणे.
- २) आर्थिक एकात्मीकरण म्हणजेच दोन किंवा अधिक देशांच्या अर्थव्यवस्थांचे काही समान उद्दिष्ट पूर्ततांसाठी करण्यात येणारे एकत्रिकरण होय.
- ३) टिंबरजन यांच्या मते आर्थिक एकात्मीकरण हे आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांच्या अधिक उपयुक्त अशा आराखड्याची निर्मिती होय कि ज्यामध्ये व्यापारावरील कृत्रिम अडथळे दुर केले जातात आणि एकत्रिकरणासाठी आवश्यक ते घटक जोपासले जातात.
- ४) बलासा (Balassa) यांच्या मते आंतरराष्ट्रीय संघटन ही पध्दती आहे, व्यवहार स्थिती आहे कि ज्यात भेदभाव असत नाही.
- ५) सध्याच्या परीस्थितीत आर्थिक एकात्मीकरणाचा प्रकार अधिक लोकप्रिय होत आहे.
- ६) प्रादेशिक आर्थिक एकात्मीकरणाचे पुढील प्रकारांत वर्गीकरण केले जाते.
 - अ) आर्थिक संघ
 - ब) सीमा शुल्क संघ
 - क) खुला व्यापार क्षेत्र
 - ड) क्षेत्रिय एकात्मीकरण

- इ) प्राधान्य व्यापारी करार
 फ) दीर्घकालीन व्यापारी करार
- ७) आर्थिक संघ हा आर्थिक एकात्मतेचा एक परिपूर्ण असा प्रकार मानला जातो.
 ८) व्यापारी गट हा प्रादेशिकता जोपासण्याच्या विविध देशांचा एक समुह असतो.
 ९) पुढील काही गट प्रादेशिक व्यापारी गटांची उदाहरणे सांगता येतील.
 अ) युरोपियन आर्थिक संघ (EEC)
 ब) उत्तर अमेरिकन मुक्त व्यापारी करार (NAFTA)

३.९ प्रश्न

- १) आर्थिक एकात्मिकरणाचा अर्थ सविस्तर स्पष्ट करा.
 २) आर्थिक एकात्मिकरणाचे विविध प्रकारांची सविस्तर चर्चा करा.
 ३) आर्थिक एकात्मिकरणाच्या लोकप्रियतेची कारणे लिहा.
 ४) विकसनशील राष्ट्रांसाठी आर्थिक एकात्मिकरणाच्या विविध प्रकारांपैकी कोणता प्रकार तुम्ही सुचवाल ?
 ५) टिपा लिहा.
 अ) मुक्त व्यापारी करार.
 ब) सीमा शुल्क संघ
 क) आर्थिक संघ
 ड) प्राधान्य व्यापारी करार
- ६) युरोपीय आर्थिक समुदायाच्या कार्याचे सविस्तर वर्णन करा.
 ७) NAFTA या व्यापारी गटाची सविस्तर माहिती लिहा.

आर्थिक एकात्मीकरण - २

घटक रचना

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ आशिया - पॅसिफिक आर्थिक सहकार्य (APEC)
- ४.२ दक्षिण - पूर्व आशियाई राष्ट्रांचा संघ (ASEAN)
- ४.३ प्रादेशिक सहकार्याची दक्षिण आशियायी राष्ट्रांची संघटना (SAARC)
- ४.४ प्रादेशिक व्यापारवाद विरुद्ध बहुपक्षीय व्यापारवाद.
- ४.५ सारांश
- ४.६ प्रश्न

४.० उद्दिष्टे

- १) आशिया-पॅसिफीक आर्थिक संघटने विषयी जाणून घेणे.
- २) दक्षिण-पूर्व आशियायी राष्ट्रांच्या संघाचा अभ्यास करणे.
- ३) प्रादेशिक सहकार्याची दक्षिण-आशियायी राष्ट्र संघटनेविषयी माहिती समजावून घेणे.
- ४) प्रादेशिक व्यापारवाद आणि बहुपक्षीय व्यापारवाद यामधील फरक समजावून घेणे.

४.१ आशिया-पॅसिफीक आर्थिक सहकार्य [Asia-Pacific Economic Co-operation (APEC)]

APEC या संघटनेचे स्वरूप एखाद्या न्यायव्यवस्थेप्रमाणे असून या संघटनेचे संस्थापक सभासदांची संख्या १८ इतकी आहे. हे संस्थापक सभासद पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

APEC चे सभासद देश :

ऑस्ट्रेलिया, ब्रुनेल, कॅनडा, चिली, चीन, न्युझिलँड, पॅपस्, न्यू गिनिया, फिलीपाईन्स, सिंगापूर, तैवान, थायलंड, अमेरीका इ. देश APEC चे सभासद देश आहेत.

भारताच्या APEC कडील निर्यातीचा हिस्सा ४५%, आयातीचा हिस्सा ३०% तर प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचे प्रमाण (FDI) ५४% इतके आहे. रशिया, भारत आणि व्हिएतनाम यासारख्या देशांनी सुद्धा APEC च्या सभासदत्वाची इच्छा व्यक्त केली आहे.

मनिला या ठिकाणी भरविण्यात आलेल्या परिषदेत APEC मधील सभासद राष्ट्रांनी पुढील सहा क्षेत्रात सभासद राष्ट्रांमधील व्यापार मुक्त करण्याबाबत एक कृती आराखडा तयार करण्यात आला.

- i) बाजारपेठांचा विस्तार करणे.
- ii) सेवा क्षेत्रातील बाजारपेठांचा विस्तार घडवून आणणे.
- iii) मुक्त गुंतवणूकीविषयी तरतूद करणे.
- iv) व्यापारातील उत्पादन खर्च किमान करण्यावर भर देणे.
- v) पायाभूत क्षेत्रातील मुक्तपणा व कार्यक्षमतेला प्रोत्साहन देणे.
- vi) आर्थिक व तांत्रिक सहकार्य मजबूत करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

वरील कृती आराखड्यापैकी शेवटच्या तरतुदीनुसार आर्थिक व तांत्रिक सहकार्य वृद्धीगत करण्याचे उद्दिष्ट पुर्ण करण्यासाठी APEC मार्फत काही मार्गदर्शक तत्वे ठरवून देण्यात आली. APEC सभासद देशांमधील आर्थिक व तांत्रिक सहकार्य वृद्धीगत करण्याबाबत पुढील उद्दिष्टे ठरवून देण्यात आली.

- i) चिरंतन किंवा शाश्वत विकास साध्य करणे.
- ii) आर्थिक विषमता दूर करणे.
- iii) नागरीकांच्या जीवनमानाचा व आर्थिक कल्याणाचा दर्जा उंचावणे.
- iv) आशिया-पॅसिफिक राष्ट्रांमध्ये सहकार्य भावना वृद्धीगत करणे.

वरील उद्दिष्टांबरोबरच APEC च्या सभासद संख्येमध्ये मुक्त व्यापार व मुक्त गुंतवणूकीद्वारे वाढ घडवून आणणे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्राचा व्यापार वाढविणे, विदेशी भांडवलाचा ओघ आकर्षित करण्यासाठी भांडवल बाजाराचा विकास घडवून आणणे, स्वदेशी बचत वाढवून पायाभूत क्षेत्रातील विदेशी गुंतवणूकीचा हिस्सा वाढविणे व त्यासाठी वाहतूक, दळणवळण, ऊर्जा व लघुउद्योगांच्या विकासावर भर देणे या उद्दिष्टांचा देखिल अंतर्भाव करण्यात आला.

४.२ दक्षिण-पूर्व आशियायी राष्ट्रांची संघटना Association of South East Asian Nations - (ASEAN)

०८ ऑगस्ट, १९६७ ला ASEAN या संघाच्या स्थापनेची औपचारिक घोषणा बँकॉकमध्ये करण्यात आली. या संघटनेचे संस्थापक सदस्य देश म्हणजेच इंडोनेशिया, मलेशिया, थायलंड, फिलीपिन्स आणि सिंगापूर हे होय. त्यानंतर १९८४ मध्ये ब्रुनेई, १९९५ मध्ये व्हिएतनाम, व १९९७ मध्ये लाओस व म्यानमान (ब्रह्मदेश)

यांना ASEAN चे सदस्य बनविण्यात आले. ३० एप्रिल १९९९ मध्ये कंबोडियाला सभासदत्व देण्यात आले. सध्या ASEAN ची सदस्य राष्ट्रांची संख्या १० झालेली आहे. ASEAN चे प्रमुख सचिवालय 'जकार्ता' येथे आहे.

ASEAN च्या स्थापनेचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजेच दक्षिण पूर्व आशियामध्ये क्षेत्रातील सर्व राष्ट्रांना सामिल करून दक्षिण-पूर्व आशियात आर्थिक सहकार्याद्वारे प्रगती करून आर्थिक स्थिरता निर्माण करणे हे आहे.

भौगोलिक परिस्थितीमुळे भारताला ASEAN चा पूर्ण सदस्याचा दर्जा देता येत नाही कारण भारत हा दक्षिण आशियाय आहे, तर ASEAN हे दक्षिण-पूर्व आशियायी देशांचे संघटन आहे. असे असूनही जुलै, १९३६ मध्ये भारताला ASEAN मध्ये महत्वाचा दर्जा देण्यात आलेला आहे. अमेरिकेला असा दर्जा फार पूर्वीच देण्यात आलेला आहे.

४.२.१ ASEAN च्या स्थापनेची उद्दिष्टे:

- १) परस्पर सहकार्यातून सभासद राष्ट्रांच्या विकासाला गती देणे.
- २) सभासद राष्ट्रांमधील व्यापारी नियंत्रणे (जकात आणि बिगर जकात) मोठ्या प्रमाणात कमी करणे.
- ३) आंतरराष्ट्रीय व्यापार, वाहतूक यांचा विकास घडवून आणणे.
- ४) पायाभूत क्षेत्राचा विकास घडवून आणणे.
- ५) सभासद राष्ट्रांच्या व्यापारात स्थिरता निर्माण करणे.
- ६) विदेशी भांडवल आकर्षित करणे.

४.२.२ ASEAN ची वैशिष्ट्ये :

- १) सभासद देशांचा परस्पर सहकार्यातून व्यापार वाढविण्यासाठी ही संघटना अस्तित्वात आली आहे.
- २) या संघटनेचे सर्व सभासद देश विकसनशील देश आहेत.
- ३) या संघटनेतील सर्वच सभासद देश नैसर्गिक साधनसंपत्ती बाबत संपन्न देश मानले जातात.
- ४) या संघटनेला 'Asian Development Bank - ADB कडून मोठ्या प्रमाणात आर्थिक सहकार्य प्राप्त झाले आहे.
- ५) केवळ दक्षिण-पूर्व आशियायी राष्ट्रांचेच सभासदत्व असलेला हा एक प्रादेशिक व्यापारी गट आहे.

४.२.३ ASEAN च्या सहाव्या शिखर संमेलनातील शिफारशी:

१५-१६ डिसेंबर १९९८ मध्ये व्हिएतनामच्या हनोई शहरात ASEAN चे सहावे शिखर संमेलन भरविण्यात आले त्यामध्ये पुढील शिफारशी करण्यात आल्या.

- १) दक्षिण-पूर्व आशियायी मुक्त व्यापार क्षेत्राची (ASEAN Free Trade Area - AFTA) स्थापना करणे.
- २) AFTA अधिक परिणामकारक होण्याबाबत तरतुदी करणे.
- ३) व्यापाराचे उदारीकरण करणे.
- ४) ASEAN च्या सहा संस्थापक राष्ट्रांनी पूर्ण स्वतंत्र्य व्यापाराचे उद्दिष्ट २००३ ऐवजी २००२ मध्येच पूर्ण करणे.
- ५) वित्तीय क्षेत्रातील सहकार्यात वाढ घडवून आणणे.
- ६) 'Vision 2020' या योजनेनुसार १९९९-२००४ या काळात सभासद राष्ट्रांतर्गत क्षेत्रीय आर्थिक एकात्मिकरणासाठी विविध उपाययोजना करणे.

४.२.४ ASEAN - भारत:

आशियान क्षेत्रीय मंचाचा (ASEAN Regional Forum - ARF) बैठक २६ जुलै १९९९ ला सिंगापुरमध्ये झाली, ह्यात भारतातर्फे तत्कालीन विदेशमंत्री श्री. जसवंत सिंग हजर होते. या बैठकित पुढील ठराव मांडण्यात आले.

- १) ARF ने परमाणू विरोधी, सीमेपलिकडील आतंकवाद व लाहोर प्रक्रिया ह्याबाबत असलेल्या भारतीय विचारांचे समर्थन करण्यात आले.
- २) भारत व पाकिस्तानने 'सर्वकष अणूचाचणी बंदी करारावर' (CTBT) सह्या कराव्यात.
- ३) पाकिस्तानला ARF चे सदस्यत्व देण्याबाबतचा विचार टाळावा.
- ४) ASEAN ला परमाणूरहित क्षेत्र बनविण्याच्या उद्देशाने 'दक्षिण-पूर्व आशिया परमाणू शस्त्ररहित क्षेत्र' (South East Asia Nuclear Weapon Free Zone-SEANWFZ) आयोगाची स्थापना करावी.

यानुसार २४ जुलै १९९९ रोजी सिंगापूर या ठिकाणी SEANWFZ ची स्थापना करण्यात आली.

ASEAN ह्या गटात सहभागी सर्व सदस्य राष्ट्रांना निसर्गतःच नैसर्गिक साधनसामुग्रीची देणगी मिळालेली असल्याने निर्यातीमध्ये प्राथमिक वस्तूंचा समावेश सर्वाधिक आहे. अलिकडील काळात सभासद राष्ट्रांमधील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीत (FDI) सतत वाढ घडून येत आहे.

४.३ प्रादेशिक सहकार्यासाठी दक्षिण आशियायी राष्ट्रांची संघटना - (सार्क) (South Asian Association For Regional Co-operation- SAARC)

दक्षिण आशियायी देशांमध्ये प्रादेशिक सहकार्याद्वारे विकास होण्याकरिता एखादी प्रादेशिक संघटनेची आवश्यकता बांगलादेशाचे अध्यक्ष झिया-उर-रेहमान ह्यांना १९७० नंतर जाणवू लागली त्यानुसार त्यांनी प्रयत्न करून भारत, पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, श्रीलंका, मालदिव या देशांना आपले प्रतिनिधी पाठवून अशा प्रादेशिक संघटनेच्या स्थापनेबाबत आवाहन केले. या सुचनेचे वरील सर्व देशांनी स्वागत केले. वरील सात देशातील विदेशी सचिवांची पहिली बैठक २१ ते २३ एप्रिल १९८१ मध्ये कोलंबो येथे भरली. या बैठकीत शेती, ग्रामिण विकास, आरोग्य व लोकसंख्या इ. सहकार्याची क्षेत्रे ठरविण्यात आली.

१ व २ ऑगस्ट १९८३ ला भरलेल्या सात देशांच्या विदेशी मंत्र्यांच्या बैठकीत दक्षिण आशियायी राष्ट्रांच्या संघटनेच्या (सार्क) स्थापनेची औपचारिक घोषणा केली. सार्कचे मुख्यालय (सचिवालय) काठमांडू (नेपाळ) येथे आहे.

४.३.१ सार्कच्या स्थापनेची उद्दिष्टे :

- १) दक्षिण आशियायी लोकांच्या कल्याणात व जीवनमानात वाढ करणे.
- २) दक्षिण आशियायी राष्ट्रांत स्वावलंबन वाढविणे.
- ३) सार्कच्या बाहेरील असभासद राष्ट्रांशी व्यापारी संबंध वाढविणे.
- ४) सभासद राष्ट्रांच्या परस्परांविषयीच्या विश्वासात वाढ करणे.
- ५) सभासद राष्ट्रांत असलेल्या समस्यांची जाणीव ठेवणे.
- ६) ह्या देशांचा आर्थिक वृद्धी, सामाजिक प्रगती व सांस्कृतिक विकासाचा वेग वाढविणे.
- ७) सभासद राष्ट्रातील लोकांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावणे.
- ८) आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक व शासकीय क्षेत्रात परस्परांना सहकार्य व सहाय्य देऊन प्रगती करणे.
- ९) आंतरराष्ट्रीय व आंतरप्रादेशिक संघटनांशी समान उद्दिष्टांनी व हेतूंनी सहकार्य करणे.

४.३.२ सार्कची तत्त्वे :

- १) सार्क सभासदांमधील परस्पर सहकार्य हे समता, प्रादेशिक एकता, राजकीय स्वातंत्र्य तसेच दुसऱ्या देशाच्या अंतर्गत व्यवहारात हस्तक्षेप न करणे या तत्वावर आधारलेले असेल.
- २) हे सहकार्य द्विपक्षीय किंवा बहुपक्षीय सहकार्याप्रमाणेच असतील.
- ३) हे सहकार्य द्विपक्षीय व बहुपक्षीय करारांशी सुसंगत राहतील.

४.३.३ सार्क अंतर्गत असलेल्या समस्या :

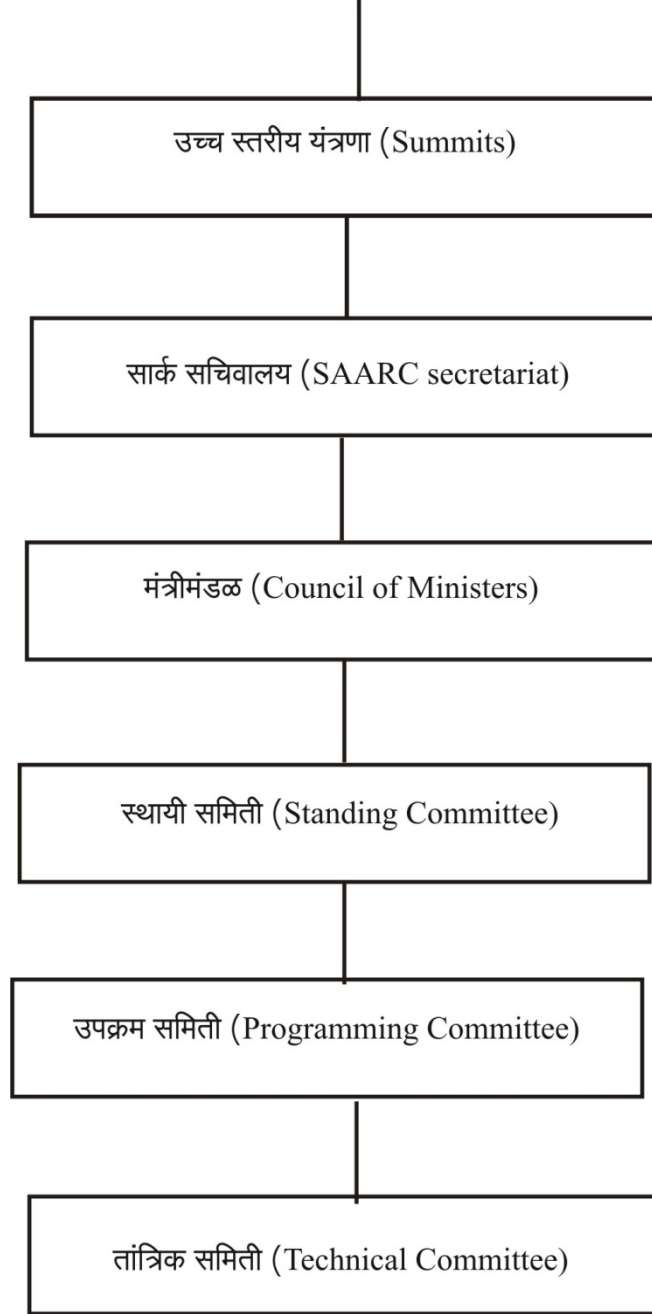
- १) सार्क सभासद राष्ट्रांमध्ये सर्वात मोठी समस्या म्हणजेच सीमावर्ती क्षेत्रावरील मतभेदाची राजकीय समस्या होय.

- २) सार्कच्या सभासद राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्थांच्या स्वरूपामध्ये एकजीनसीपणाऐवजी असमानता दिसून येते.
- ३) आंतरप्रादेशिक व्यापाराकडे या राष्ट्रांनी सतत दुर्लक्ष केल्याचे दिसून येते.
- ४) आपापसांतील व्यापाराऐवजी या राष्ट्रांचा व्यापार ओघ मजबूत चलन परिस्थिती असलेल्या देशांशी आधिक आहे.
- ५) बहुतांश सार्क सभासद राष्ट्रे सारख्याच वस्तूंची निर्यात करतांना दिसून येतात. उदा. भारत व श्रीलंकेतून चहाची होणारी निर्यात.
- ६) या राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये भिन्नता असल्याने मजबूत व वर्चस्व असलेल्याच सभासद देशांना व्यापारी लाभ प्राप्त होतात. गरीब राष्ट्रे मात्र आर्थिक विकासापासून वंचित आहेत.
- ७) या राष्ट्रांमध्ये परकीय भांडवलाची दुर्मिळता दिसून येते.
- ८) वाहतूक व दळणवळणाच्या क्षेत्रात अजुनही योग्यत्या सहकार्याचा सभासद देशांत अभाव दिसून येतो.

४.३.४ सार्कचे व्यवस्थापन:

पुढील प्रमुख मंडळांमार्फत सार्कची व्यवस्थापकीय रचना बनलेली दिसून येते.

सार्कचे व्यवस्थापन

४.३.५ सार्क अधिमान्य (अधिक पसंती) व्यापार करार - (साप्टा) SAARC Preferential Trading Agreement - (SAPTA):

७ डिसेंबर १९९५ पासून सार्कमधील भारत, पाकिस्तान, श्रीलंका, बांग्लादेश, नेपाळ, मालदिव, भूतान या सभासद देशांना अंतर्गत व्यापार सहकार्य वाढण्याच्या उद्देशाने SAPTA हा करार लागू करण्यात आला.

४.३.६ SAPTA ची उद्दिष्टे :

- १) सभासद देशांचा व्यापार विस्तार घडवून आणणे.
- २) सभासद राष्ट्रातील व्यापारावरील जकात व जकातेतर अडथळे काढून टाकणे.
- ३) सभासद देशात आर्थिक सहकार्य व अंतर्गत व्यापाराची स्थैर्याधिष्ठीत उभारणी करणे.

४.३.७ SAPTA च्या प्रशासनाची तत्वे :

- १) परस्पर संगनमताद्वारे सभासद राष्ट्रांना प्रादेशिक एकात्मतेचे समान लाभ मिळवून देणे.
- २) कच्चा माल व अर्धसिध्द उत्पादीत वस्तूंना अंतर्गत सवलत देणे.
- ३) व्यापारी निर्बंध टप्प्या-टप्प्याने कमी करून कालांतराने ते रद्द करणे.

वरील तत्वांच्या अंमलबजावणीसाठी सार्क देशांनी २२६ वस्तूंच्या व्यापारावरील सर्व जकात व बिगरजकात नियंत्रणे १०% ते १००% पर्यंत कमी करण्याचे ठरविले आहे. त्या अनुषंगाने भारताने १०६ वस्तू, बांगलादेशाने १२ वस्तू, मालदिव १७, नेपाळ १४, पाकिस्तान ३५, श्रीलंका ३१ व भूतानने ११ वस्तूंवरील जकातींमध्ये सवलती देण्याचे मान्य केले आहे. भारताने घोषित केलेल्या १०६ वस्तूपैकी ६२ वस्तू तर केवळ अल्पविकसित व गरीब राष्ट्रांसाठीच राखिव आहेत.

४.३.८ SAPTA ते SAFTA :

०६ जानेवारी २००४ या दिवशी SAARC देशांच्या शिखर संमेलनात एक ऐतिहासिक करार करण्यात आला. त्यानुसार 'दक्षिण आशियायी मुक्त व्यापारी करार' (South Asian Free Trade Agreement = SAFTA) ची घोषणा करण्यात आली SAFTA ची स्थापना SAPTA च्या जागी व्हावयाची आहे. SAFTA मुळे २५० मिलियन डॉलर्स असलेल्या भारत-पाक व्यापारात १ मिलियन डॉलर्सपर्यंत वाढ होण्याची शक्यता आहे.

SAFTA च्या कार्याची सुरुवात १ जानेवारी २००६ पासून झाली त्यानुसार पुढील दोन टप्प्यात व्यापाराचे उदारीकरण होणे अपेक्षित आहे.

- i) १ ला टप्पा : दोन वर्षात भारत-पाकिस्तान यांनी जकात २०% नी व इतर देशांनी ३ वर्षात कमी करणे.
- ii) २ रा टप्पा : येणाऱ्या ५ वर्षात भारत-पाकिस्तान आयात शुल्क ५% ने कमी करतील श्रीलंकाही आयातशुल्क ६ वर्षात व इतर देश ८ वर्षात करतील.

४.३.९ सार्क मधील भारताचे योगदान:

सार्कच्या यशात भारताचे योगदान अनन्यसाधारण आहे. ते पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

- १) सार्क सभासदांच्या तुलनेत भारत हा अधिक लोकसंखेचा व विशाल क्षेत्रफळ असलेला देश आहे.
- २) भारताने नेपाळ, बांगलादेश, भूतान व श्रीलंकेबरोबर द्विपक्षीय करार केलेले आहेत.
- ३) १९८७ मध्ये भारत सार्कच्या इतर देशात झालेल्या निर्यातीचे मूल्य ४०६ दशलक्ष डॉलर्स तर आयातीचे मूल्य ९८ दशलक्ष डॉलर्स होते.
- ४) १९९८-९९ मध्ये भारताचे सार्क देशांशी झालेल्या निर्यातीचे मूल्य ७१८७ दशलक्ष डॉलर्स इतके होते.
- ५) भारताचा सार्क देशांशी असलेला व्यापार सतत अनुकूल आहे.
- ६) भारताच्या निर्यातीतील सर्वाधिक निर्यात बांगलादेश व श्रीलंका या देशात झाली आहे.
- ७) भूतान व मालदीव देशातील निर्यातीचे प्रमाण अत्यंत कमी दिसून येते.

म्हणजेच सर्वाधिक लोकसंख्या आणि विशाल क्षेत्रफळामुळे तसेच अनुकूल व्यापारी सहकार्यामुळे इतर सभासद देशांच्या मानाने सार्कमधील भारताचा दबदबा वाढतांना दिसून येतो.

४.४ प्रादेशिक व्यापारवाद विरुद्ध बहुपक्षीय व्यापार

युरोपियन संघ (EU), उत्तर अमेरिकन मुक्त व्यापारी करार (NAFTA), दक्षिण अमेरिकन सामाईक बाजारपेठ (MERCOSUR), आशियायी मुक्त व्यापार क्षेत्र (AFTA), आशिया-पॅसिफिक आर्थिक संघटन (APEC), दक्षिण आशियायी मुक्त व्यापार करार (SAFTA) या व इतर व्यापारी गटांमुळे जागतिक अर्थव्यवस्थांचे प्रादेशिक गटांमध्ये विभाजन झाल्याचे दिसून आले परंतु हे तत्त्व 'विश्व व्यापार संघटनेच्या' (WTO) तत्वांच्या विरुद्ध होते. अशा वेळी WTO ला अपेक्षित असलेल्या बहुपक्षीय व्यापार तत्वांचा अवलंब करावा, कि प्रादेशिक व्यापारवादाचा स्विकार करावा असा प्रश्नचिन्ह निर्माण झाला.

गेल्या ५० वर्षांपासून दुसऱ्या महायुद्धातून सावरण्यासाठी, अर्थव्यवस्था मजबूत करण्यासाठी गुंतवणूक, तंत्रज्ञान, सेवा क्षेत्र इ. चा विकास होण्यासाठी प्रत्येक देशाला निर्बंधमुक्त विदेशी व्यापाराची आपवश्यकता होती. त्या अनुषंगाने जानेवारी १९९५ मध्ये WTO ची स्थापना करण्यात आली. जागतिक अर्थव्यवस्थेत WTO ला पूर्वसुचना देऊनच विविध देशांमध्ये प्रादेशिक व्यापारी करारांची (Regional Trade Agreements - RTAs) लाट पसरली होती.

जागतिक व्यापारातील ६०% पेक्षा अधिक व्यापार हा प्रादेशिक व्यापारी करारांद्वारे व्यापलेला असून प्रत्येक देश हा किमान एका तरी प्रादेशिक गटाशी संलग्न असल्याचे दिसून येते. याचाच अर्थ आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्थेत प्रादेशिक व्यापारी करार (RTA) हे बहुपक्षीय व्यापार पध्दतीला समांतर अशी व्यवस्था निर्माण करित आहेत.

४.४.१ प्रादेशिक आर्थिक गटांचे (RTAs) फायदे :

WTO च्या स्थापनेचा मुळ हेतूच नियंत्रण व निर्बंध मुक्त व्यापार, भेदभावविरहित व्यापार, जागतिक स्पर्धाक्षमतेत वाढ व बहुपक्षीय व्यापारवादाला प्रोत्साहन देणे हा होता. म्हणूनच अनेक अर्थतज्ञांनी बहुपक्षीय व्यापार तत्वांचाच पुरस्कार केलेला आहे. परंतु कॅनकून मंत्रिपरीषदेतील वाटाघाटी अपयशी झाल्यानंतर अधिकाधिक राष्ट्रांनी त्यांची पसंती RTA ला दिली. कारण व्यापाराचे पूर्णतः उदारीकरण करण्यासाठी WTO च्या बहुपक्षीय व्यापारवादापेक्षा प्रादेशिक व्यापारी करार (RTA) कधीही अचानक व समर्थनिय आहेत.

४.४.२ प्रादेशिक व्यापारी करार व त्यांचे परिणाम:

RTA चा प्रमुख विपरीत परिणाम हा व्यापारी गटाबाहेरील कमी उत्पादन खर्च असणाऱ्या असभासद राष्ट्रांना भोगावा लागतो. RTA च्या तत्वांनुसार व्यापारात सभासद राष्ट्रांना प्राधान्य व जकातीत सवलती दिल्या जातात. परंतु त्याचवेळी उत्पादन खर्च कमी असुनही गटाबाहेरील असभासद राष्ट्रांबरोबर व्यापार केला जात नसल्याने व्यापाराचे अपवहन होऊन व्यापारा गटातील उपभोक्त्यांना स्वस्त वस्तूंपासून वंचित रहावे लागते.

प्रत्येक प्रादेशिक व्यापारी गट स्वतःचे वेगळे नियम तयार करतात कि ज्यांचा ऋणात्मक परिणाम अनेकदा दिसून येतो.

उदा. व्यापाराचे अपवहन, नवनिर्मितीचा अभाव, जागतिक बाजार विस्तारावर मर्यादा, मर्यादित विकास इ.

‘आर्थिक संघटन व विकास संघटन’ (Organisation For Economic Co-operation & Development - OECD) च्या अभ्यासगटाच्या निष्कर्षानुसार असे दिसून येते की विविध RTA मध्ये समाविष्ट असलेल्या देशांमध्ये एकाच वस्तूवर २० ब त्यापेक्षा अधिक प्रकारच्या जकाती आकारल्या जातात.

वरील सर्व चर्चेवरून असा निष्कर्ष काढता येतो कि जागतिक व्यापार वृद्धीसाठी निर्माण झालेल्या ‘प्रादेशिक व्यापारी गट’ (RTA) आणि WTO चा बहुपक्षीय व्यापारवाद ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

४.५ सारांश

- १) प्रादेशिक व्यापारी गटांची पुढील उदाहरणे सांगता येतील
 - अ) आशिया-पॅसिफिक आर्थिक सहकार्य (APEC).
 - ब) दक्षिण पूर्व आशियायी राष्ट्रांचा संघ (ASEAN)
 - क) प्रादेशिक सहकार्याची दक्षिण आशियायी राष्ट्रांची संघटना - (SAARC)
- २) प्रादेशिक व्यापारी करार (RTA) आणि बहुपक्षीय व्यापारवाद हे परस्पर पर्यायी नसुन पुरक आहेत.

४.६ प्रश्न

- १) 'प्रादेशिक व्यापारी करार (RTA) आणि बहुपक्षीय व्यापारवाद या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत' हे विधान सविस्तर स्पष्ट करा.
- २) टिपा लिहा.
 - अ) APEC
 - ब) ASEAN
 - क) SAARC
- ३) सार्कच्या यशातील भारताचे योगदान स्पष्ट करा.

प्रकरण - ३

GATT आणि उरुग्वे फेरी

घटक रचना

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रास्ताविक
- ५.२ गॅटच्या फेऱ्या
- ५.३ गॅटची उरुग्वे फेरी
- ५.४ उरुग्वे फेरीतील चर्चा आणि वाटाघाटी
- ५.५ उरुग्वे फेरीतील प्रमुख करार.
- ५.६ डंकेल प्रस्ताव
- ५.७ सारांश
- ५.८ प्रश्न

५.० उद्दिष्टे

- i उरुग्वे फेरीच्या पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे
- ii टोकीओ फेरीतील प्रमुख वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.
- iii उरुग्वे फेरीची प्रमुख वैशिष्टे समजून घेणे.
- iv उरुग्वे फेरीतील प्रमुख करार जाणून घेणे.
- v डंकेल प्रस्ताव अभ्यासणे.
- vi उरुग्वे फेरीतील करारांच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास करणे.
- vii TRIPs आणि TRIMs करार जाणून घेणे.
- viii उरुग्वे फेरीचे मूल्यमापन करणे.
- ix उरुग्वे फेरीचा विकसनशील राष्ट्रांवर होणाऱ्या परीणामांचा अभ्यास करणे.

५.१ प्रास्ताविक

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वृद्धी व्हावी हे ध्येय समोर ठेवून १९४७ मध्ये जिनेव्हा येथे एक संमेलन भरविण्यात आले व त्यात असे ठरले की राष्ट्रांमधील व्यापारी संबंध वाढविण्यात यावेत व बहुपक्षीय व्यापार नियमांचे पालन करावे या हेतून आयात-निर्यात प्रशुल्कांमध्ये घट करावी ह्या दृष्टीने जो एक सामान्य करार करण्यात आला त्यालाच गॅट GATT असे म्हणतात.

गॅट हा एक बहुपक्षीय करार असून त्यात सभासद देशांचे परस्पर अधिकार व जबाबदारी ह्यांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. सम्मेलन भरवून प्रशुल्क कमी करण्याबाबत वेळोवेळी चर्चा होऊन सभासद राष्ट्रांचा लाभ होईल. अशा प्रकारचे उपाय व करार करण्यात येतात. १ जानेवारी १९४८ रोजी हा करार अस्तित्वात आला व त्यावर इतर देशांनी सह्या केल्या. त्यात भारताचा सहभाग होता. गॅटचे मुख्य कार्यालय जिनेव्हा येथे आहे.

५.१.१ गॅटची उद्दिष्टे :

गॅटचे प्रमुख प्रयोजन म्हणजे प्रशुल्क दर शक्य तितके कमी करून व्यापार विकासात येणारे अडथळे दूर सारून लाभ देणारी पूढील उद्दिष्टे पूर्ण करणे हे आहे.

- १) सभासद देशातील लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा घडवून आणणे.
- २) अर्थव्यवस्थेची पूर्ण रोजगारीच्या अवस्थेकडे वाटचाल करणे.
- ३) वास्तव उत्पन्न आणि प्रभावी मागणी ह्यात वाढ करणे.
- ४) आंतरराष्ट्रीय व्यापार व उत्पादनात वृद्धी घडवून आणणे.
- ५) आंतरराष्ट्रीय साधनांचा पर्याप्त वापर करणे.

५.२ गॅटच्या फेऱ्या (GATT Rounds)

व्यापार आणि जकातीसंदर्भात विचार विनिमयासाठी आमंत्रित केलेल्या सभासद देशांच्या एका सामान्य बैठकीला गॅट फेरी असे म्हणतात आतापर्यंत गॅटच्या आठ फेऱ्यांचा आढावा पूढील प्रमाणे घेता येईल.

गॅटच्या फेऱ्या आणि जागतिक व्यापार वाटाघाटी

गॅटच्या फेऱ्या	ठिकाण	व्यापार वाटाघाटी
पहिली (१९४७)	जिनेव्हा (स्वित्झर्लंड)	-२३ देशांच्या गॅट करारावर सह्या. -४५०० जकात सवलती -१० बिलियन डॉलर्स सवलत
दुसरी (१९४९)	ऑनेसी (फ्रान्स)	-ठराविक उत्पादनावर जकात कमी. -५००० जकात सवलती
तिसरी (१९५०-५१)	टर्की (इंग्लंड)	ठराविक उत्पादनावर जकाती कमी. ८७०० जकात सवलती
चौथी (१९५६)	जिनेव्हा (स्वित्झर्लंड)	ठराविक उत्पादनावर जकाती कमी. व्यापार मूल्य २.५ बिलियन डॉलर्स

पाचवी (१९६०-६१)	जिनिव्हा	सरासरी २० टक्के जकाती काढून टाकल्या. ४४०० जकात सवलती संयुक्त व्यापाराचे मूल्य ४.९ बिलियन डॉलर्स
सहावी (१९६४-६७)	जिनिव्हा (केनेडी फेरी)	२५ टक्के जकाती कमी. उत्पादीत वस्तू व्यापार ४० बिलियन डॉलर्स
सातवी (१९७३-७९)	टोकियो जपान	जकात अडथळे कमी अनुदाने, जकाती कमी केल्या. व्यापार ३०० बिलियन डॉलर्स.
आठवी (१९८६-९३)	उरुग्वे	प्रथमच कृषी क्षेत्राचा समावेश बौद्धिक संपत्ती अधिकार परकीय गुंतवणूक नियंत्रण शिथिलता. औद्योगिक वस्तूवरील जकात कमी.

१ली फेरी :

हे अधिवेशन जिनिव्हा या ठिकाणी १० एप्रिल १९४७ ते १० ऑक्टोबर १९४७ पर्यंत चालले. त्यात २३ देशांनी सहभाग घेतला. यात पुढील ठराव मांडण्यात आले.

- i) काही प्रशुल्क पूर्णतः हटविणे.
- ii) काही प्रशुल्क दरांना वर्तमान पातळीवर मर्यादीत
- iii) काही प्रशुल्क दरात घट करण्यात आली.
- iv) ह्या फेरीत भाग घेणाऱ्या सभासद देशांनी १२३ द्विपक्षीय करार केले.

२री फेरी:

फ्रान्स मध्ये १९४९ मध्ये ही फेरी अँनेसी येथे भरविण्यात आली. ह्यात ३३ राष्ट्रांनी सहभाग घेतला. पहिल्या फेरीत जे नव्हते त्यांना GATT मध्ये प्रवेश देणे हा मुख्य उद्देश होता. ह्यात ५०० वस्तुंबाबत १४७ द्विपक्षीय करार करण्यात आले व हे १९५० मध्ये लागू करण्यात आले.

३री फेरी:

इंग्लंड मधील टर्की याठिकाणी १९५०-५१ मध्ये ही फेरी आयोजित करण्यात आली. परंतु यात ४०० अपेक्षित करारांपेवजी फक्त १४७ करारच पूर्ण होऊ शकले.

प. जर्मनी, ऑस्ट्रेलिया, पेरु, फिलिपाईन्स, व उरुग्वे ह्या देशांनी प्रथमच या संमेलनात भाग घेतला.

४थी फेरी:

१९५६ मध्ये जिनिव्हा या ठिकाणी आयोजित करण्यात आली. ३ऱ्या फेरीप्रमाणेच हे संमेलन देखिल फारसे सफल झाले नाही. ह्या फेरीत अमेरिकेकडून अधिक सवलतींची सभासद राष्ट्रांची अपेक्षा होती मात्र सभासद राष्ट्रांची निराशा झाली.

५ वी फेरी:

ह्यात ४४ राष्ट्रांनी सहभाग घेतला. हा फेरीत ऑस्ट्रेलिया व भारत ह्यांनी विभिन्न करारातील प्रशुल्क दरांशिवाय अतिरिक्त कोटा, आंतरिक कर ह्यावर विचार विमर्श करण्याकरिता ठोस प्रस्ताव मांडले.

६ वी फेरी :

त्यावेळचे अमेरिकेचे राष्ट्रपती केनेडी यांच्या मार्गदर्शनाखाली ही फेरी झाली. म्हणूनच ही फेरी केनेडी फेरी या नावाने ओळखली जाते. या फेरीत द्विपक्षीय समझोत्यां ऐवजी बहुपक्षीय समझोत्यांवर भर देण्यात आला. सभासद देशांनी एका एका वस्तूवरील प्रशुल्क कमी करण्याऐवजी एकदम वस्तूसमूहावरील प्रशुल्क कमी करण्यावर विचार झाला.

केनेडी फेरीमुळे विकसनशील देशांना आशा होती की त्यांच्या देशातील निर्मित वस्तूंवर विकसित देश अधिक सवलती देतील. परंतु अपेक्षेनुसार सवलती न मिळाल्यामुळे ते निराश झाले. ह्या फेरीत देशादेशामधील व्यापारात असलेले प्रशुल्क अडथळे दुर करण्याबाबत कोणतीच प्रगती झाली नाही. केनेडी फेरीची फलश्रुती हे केवळ निर्मित वस्तूंवर प्रशुल्क सवलती देण्याइतपतच मर्यादित राहिली. ह्या फेरीत कृषी उत्पादनाबाबत झालेली चर्चा फारशी सफल झाली नाही. ह्या उणीवा असूनही ह्या अधिवेशनात प्रशुल्क दरात कपात व व्यापार वृद्धी करण्याच्या दृष्टीने ठोस पाऊले उचलण्यात आली. व हे अधिवेशन पूर्वीच्या अधिवेशनापेक्षा अधिक यशस्वी ठरले.

७ वी फेरी (टोकियो फेरी):

ह्या फेरीची काही ठळक वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत.

- i) प्रशुल्क दरात कपात व गैरप्रशुल्क निर्बंध हटविण्याबरोबरच बहुपक्षीय व्यापार व्यवस्था व आंतरराष्ट्रीय व्यापार यांच्यात आगामी दशकातील आवश्यकता पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने योग्य अशा सुधारणा घडवून आणणे.
- ii) ह्या अधिवेशनात सहभाग घेण्याऱ्या देशांची संख्या ३३ होती.
- iii) ह्या फेरीत व्यापारातील २७,००० वस्तूंवर सवलती देण्यात आल्या व ३०० बिलियन डॉलर्स किंमतीच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर चर्चा झाली.

- iv) ह्या अधिवेशनात देण्यात आलेल्या परस्पर सवलतींमूळे औद्योगिक देशांच्या मालाच्या किंमती सरासरीने जवळपास ३४ टक्के नी कमी झाल्या.
- v) ह्या अधिवेशनात जकार्तीचे मूल्यांकन, आयात-परवाना पद्धती, अनुदान व व्यापार ह्यांच्या मार्गात येणाऱ्या तांत्रिक अडचणी ह्याबाबतीत एक आचरण संहिता ठरविण्यात आली.

ह्या अधिवेशनात भारताने चार करारांवर सह्या केल्या ह्यातील एक सीमाशुल्क मूल्यांकन करार जानेवारी १९८१ पासून लागू करण्यात आला. उरलेले तीन करार Subsidies, Counter valuing Measures & Anti Dumping & Import licencing procedures ह्यांच्याशी संबंधित आहेत. हे करार स्वाक्षरी झाल्यापासून ३० दिवसांचे आत लागू करण्यात आले.

मात्र टोकीओ फेरीला अपेक्षेप्रमाणे यश प्राप्त झाले नाही. व्यापार उदारीकरणाचे उद्दिष्ट, कृषी क्षेत्रातील समस्या, याविषयी समाधानकारक उपाय योजना न झाल्याने विकसनशील राष्ट्रांना अधिक सवलतीपासून वंचित रहावे लागल्याने ही फेरी विकसनशील देशांची व्यापार उद्दिष्टे पूर्ण करण्यात अपयशी ठरली.

५.३ गॅटची उरुग्वे फेरी (आठवी फेरी २० सप्टे. १९८६)

गॅटची आठवी फेरी ही पूर्वीच्या सर्व फेऱ्यांपेक्षा एकदम वेगळी होती व त्यामुळेच ती विवादास्पद व चर्चित राहिली. ह्या अधिवेशनात ११७ देशांनी सहभाग घेतला. पहिल्या बैठकीत जो प्रस्ताव ठेवण्यात आला त्याचे दोन भाग पडतात.

अ) पहिला भाग :

वस्तू व्यापाराच्या क्षेत्रात प्रशुल्क गैरप्रशुल्क उपाय, उष्ण कटिबंधातील वस्तू, नैसर्गिक संसाधनावर आधारित वस्तू, कापड व कपडे व शेती, बहुपक्षीय व्यापाराच करार, अनुदान, परस्पर मतभेद, भांडणे ह्यांचे निवारणे, व्यापाराशी संबंधित बौद्धिक संपत्ती अधिकार, व्यापाराशी संबंधित गुंतवणूक इ.

ब) दुसरा भाग :

दुसऱ्या भागात पूर्णपणे नवीन वस्तू तसेच व्यापारापासून वेगळ्या असलेल्या सेवांशी संबंधित व्यापार ह्यांचा समावेश होतो.

ह्यावरून असे दिसून येते की GATT ने आपल्या कार्यक्षेत्रातील विभिन्न परंपरागत क्षेत्रांव्यतिरीक्त पुढील तीन नव्या क्षेत्रांची भर टाकली.

- व्यापाराशी संबंधित बौद्धिक संपत्ती अधिकार (TRIPS)
- व्यापाराशी संबंधित गुंतवणूक उपाय (TRIMS)
- सेवा क्षेत्र व्यापार (QATS)

गॅटच्या आठव्या फेरीत याच तीन क्षेत्रांबाबत मतभेद निर्माण झाल्याने आठव्या फेरीतील हा प्रस्ताव डिसेंबर १९९० पर्यंत पूर्ण होऊ शकले नाहीत. परंतु हे अधिवेशन समाप्त न करता काही सभासद देशांच्या आग्रहाखातर पुढे ढकलण्यात यावे असा ठराव संमत झाला की सर्व सदस्यांनी केलेल्या सुचना व सुचविलेले उपाय यांचा विचार करून गॅटचे त्यावेळचे निर्देशक 'आर्थर डंकल' ह्यांनी एक प्रस्ताव तयार करून तो सर्व सभासद राष्ट्रांकडे अभ्यासासाठी पाठवावा व त्यावरून निघणारे निष्कर्ष एक शिखर संमेलन घेऊन त्यात ठेवावे त्यानुसार ऑर्थर डंकल यांनी २० डिसे १९९१ ला ४३६ पानाचा एक अहवाल सादर केला व हाच 'डंकल प्रस्ताव' ह्या नावाने ओळखला जातो.

५.४ उरुग्वे फेरीतील चर्चा आणि वाटाघाटी

	क्षेत्र	चर्चात्मक वाटाघाटी
१)	जकात	i जकाती शिथिल करणे. ii काही वस्तुंवरील जकाती पूर्णतः समाप्त करणे. iii वस्तूनिहाय दृष्टीकोन
२)	जकातेतर निर्बंध	i बिगर जकात नियंत्रणे शिथिल करणे. ii बिगर जकात नियंत्रणे पूर्णतः रद्द करणे.
३)	नैसर्गिक संसाधनाद्वारे उत्पादित वस्तू	i ह्या वस्तुंवर व्यापारी जकाती कमी करणे. ii परिमाणात्मक नियंत्रणे आकारणे.
४)	वस्त्र व कापड	वस्त्र व कापड या विषयी बहुतांतू व्यवस्थे अंतर्गत कोणते सुयोग्य धोरण अवलंबिणे ?
५)	शेती (कृषी क्षेत्र)	i आयात प्रशुल्क कमी करून शेतमाल व्यापार वृद्धी घडवून आणणे. ii कृषी क्षेत्राला दिल्या जाणाऱ्या सवलती व अनुदाने कमी करणे.
६)	प्रक्रिया उद्योग	i प्रक्रिया उद्योग वस्तुंवरील प्रशुल्क कपात करणे. ii जकातेतर निर्बंध शिथिल करणे
७)	TRIPs	i गॅटमधील तरतूदींचा विचार करणे. ii TRIPs विषयी योग्य प्रक्रिया तयार करणे.
८)	TRIMs	i परकीय गुंतवणूक नियंत्रणे शिथिल करणे.
९)	वाद निवारण यंत्रणा	i अधिक सुधारणा व पारदर्शकता आणणे. ii निकालांची योग्य अंमलबजावणी करण्यात यावी.
१०)	सेवा व्यापार	i सेवा व्यापाराच्या संकल्पना अधिक

		विस्तृत व निश्चित करणे. ii विदेशी गुंतवणूक iii आंतरराष्ट्रीय श्रम गतीशिलता iv प्रतिस्थापना अधिकार इ.
--	--	---

५.५ उरुग्वे फेरीतील प्रमुख करार

१) कृषी क्षेत्र : (Agriculture)

१९३४ मध्ये डंकेल प्रस्ताव स्वीकारल्यापासून जागतिकीकरणाची प्रक्रिया अधिक वेगाने सुरु झाली आहे. उरुग्वे फेरीत प्रथमच कृषी क्षेत्राचा समावेश करण्यात आला. म्हणूनच या फेरीत कृषीविषयक करारास अतिशय महत्त्व देण्यात आले असल्याने कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थांचे लक्ष जागतिक व्यापार संघटनेच्या कृषीविषयक कराराकडे लागले. या करारानुसार विकसित देशांची स्वदेशी कृषीजन्य उत्पादनांना दिल्या जाणाऱ्या सवलती व अनुदाने प्रतिबंधित करण्याचे ठरविण्यात आले. जागतिक कृषी व्यापार अधिक सक्षम व पारदर्शक व्हावा हा ह्यामागील एक महत्त्वाचा हेतू होता.

या करारात जकात व बिगर जकात नियंत्रणांचा जागतीक स्पर्धेवर होणारा परिणाम विचारात होण्यात आला आहे या कराराच मुख्य उद्देश देशांतर्गत उत्पादन आणि निर्यात वाढीसाठी दिले जाणारे अर्थसहाय्य कमी करणे आहे. त्यानुसार पुढील गट करण्यात आले.

i) पहीला गट:

हा गट विकसित देशांचा असून या गटातील देशांनी १ जानेवारी १९५५ पासून पुढील ६ वर्षात कृषीजकाती ३६ टक्के नी कमी करणे.

ii) दुसरा गट:

हा विकसनशील देशांचा गट असून या गटातील देशांनी १ जानेवारी १९९५ पासून पुढील १० वर्षात कृषीजकाती २४ टक्के नी कमी करण्याचे बंधन होते.

iii) तीसरा गट:

ह्या गटात अविकसित व गरीब देशांचा समावेश असून ह्या देशांना जकाती कमी करणाचे कोणतेही बंधन नव्हते.

उरुग्वे फेरीत कृषी अर्थसहाय्याचे पुढील ३ गटात वर्गीकरण करण्यात आले.

अ) प्रतिबंधित सवलती:

यामध्ये स्वदेशी निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी विदेशी आयात वस्तूंच्या खरेदीवर बंधने टाकण्यात आली अशा निर्यात वस्तू उत्पादनासाठी स्वदेशी कच्चा माल व आयातीत वस्तूला पर्यायी स्वदेशी वस्तूंच्या वापरासाठी सवलती देण्यात येत होत्या.

ब) आक्षेपार्ह सवलती :

या मध्ये अशा सवलतींचा समावेश करण्यात आला की ज्या सवलतींचा विपरित परिणाम इतर देशांच्या अर्थव्यवस्थांवर दिसून येत असेल.

क) आक्षेपार्ह नसलेल्या सवलती :

अनार्थिक क्षेत्राच्या व मागासलेल्या प्रदेशांचा विकास करण्यासाठी त्या क्षेत्रातील औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासासाठी औद्योगिक संशोधनासाठी, विकासकारी प्रकल्पासाठी दिल्या जाणाऱ्या सवलतींच्या समावेश आक्षेपार्ह सवलतींमध्ये करण्यात आला.

शेतमाल आंतरराष्ट्रीय बाजार सुयोग्य दिशेने जाण्यासाठी, शेतमाल व्यापारात पारदर्शकता निर्माण होण्यासाठी, कृषी व्यापारातील अडथळे दूर करण्यासाठी हा करार करण्यात आला. या करारात शेतमालाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील बाजार प्रवेशावर निर्बंध देशांतर्गत मदत आणि निर्यात उत्तेजनासाठी अर्थसहाय्य या तीन बाबींवर विशेष भर देण्यात आलेला आहे.

२) वस्त्र आणि कापडविषयक करार :(Textiles and clothing)

१९६० पासून गॅटच्या करारात कापडाच्या व्यापाराचा समावेश करण्यात आला आहे. १९७४ पासून कापड आणि वस्त्र यांच्या व्यापारावर 'बहुधागा व्यवस्थेचा' (Multi Fibre arrangement MFA) चा प्रभाव वाढत गेला होता. १९७४ मध्ये औद्योगिक उत्पादनासाठी लागू ठरणारे नियम आणि अटी कापड उद्योगासाठी लागू करण्यात आल्या आहेत. त्यानुसार १९९० च्या आधारावर १९९५ मध्ये कापडाच्या आयातीवर १६ टक्के, १९९८ मध्ये १७ टक्के, २००२ मध्ये १८ टक्के आणि २००५ मध्ये राहिलेल्या सर्व कापड उत्पादनाचा समावेश करारात करण्यात आला आहे. अशा रितीने २००५ पर्यंत कापडाच्या व्यापारावरील सर्व निर्बंध टप्प्या टप्प्याने काढून टाकावेत.

३) सेवा क्षेत्र (Trade in Services):

उरुग्वे फेरीच्या पूर्वी सेवा क्षेत्र व्यापाराबाबतीत कोणत्याही विशेष तरतूदी करण्यात आल्या नव्हत्या. उरुग्वे फेरीत प्रथमच सेवा क्षेत्र व्यापाराचा समावेश करण्यात आला.

या फेरीत 'सेवा व्यापाराविषयी सर्वसामान्य करार'(General Agreement on Trade in Service GATS) अस्तीत्वात आला. सेवा क्षेत्र व्यापाराचे चित्र अनुकूल पद्धतीने लादण्यासाठी ज्या मार्गात हा करार मैलाचा दगड ठरणार होता. उरुग्वे फेरीच्या पूर्वी प्रत्येक देशाच्या सामाजिक व आर्थिक तसेच राजकीय परिस्थितीचा विचार करून प्रत्येक देशाने सेवा क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणात निर्बंध लादले होते. प्रत्येक देशाने सेवा क्षेत्रांवर काही प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष नियंत्रणे लादली होती.

उदा. VISA अनिवार्यता, गुंतवणुकीवरील कडक कायदे नियम, विपणन विषयक कडक नियंत्रणे, परकीय नोकरदारांच्या रोजगार संधींवरील बंधने, बँका, विमा वाहतूक मनोरंजन दळणवळण साधने अशा सेवांचा वापर करण्याची सक्ती इ. कडक नियंत्रणे लावली जात होती.

उरुग्वे येथील परिषदेत सेवांच्या व्यापाराचा करारात समावेश करून त्या अंतर्गत बँकिंग सेवा, विमा, वाहतूक-दळणवळण, सल्लागार मंडळे, करमणूक व मनोरंजन इ. नी पुरविलेल्या सेवांचा समावेश होता. त्या करारातील नमुद केलेल्या अटीनुसार व सेवा पुरविणे बंधनकारक असेल. वित्तीय सेवांमध्ये गुंतवणूकदार ठेवीदार आणि विमाधारक यांचे संरक्षण झाले पाहिजे. दुरसंचार सेवा व्यापाराच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या असल्याचे मान्य करण्यात आले आहे.

GATS करारान्वये पुढील दोन महत्त्वाच्या कर्तव्यांचा समावेश करण्यात आला.

i) अधिक प्राधान्य देश कलम (Most Favoured Nations clause MFN):

या कलमान्वये GATT च्या सभासद राष्ट्रांनी परस्परांशी सेवा व्यापार करतांना कोणताही भेदभाव न करता सर्व सभासद देशांना समान दर्जा देण्यात यावा.

ii) पारदर्शकता:

या तत्त्वानुसार असे ठरविण्यात आले की प्रत्येक सभासद राष्ट्राने आपल्या सेवा व्यापारविषयीचे सर्व नियम व अटी प्रसिद्ध कराव्यात.

या करारात पुढील तीन उद्दिष्टे ठरविण्यात आली.

- i) सेवा व्यापारविषयी मुक्त धोरण स्विकारण्यासाठी बहुउद्देशिय नियमावली तयार करणे.
- ii) सेवा क्षेत्राचे उदारीकरण व पारदर्शकता

- iii) सर्व सभासद राष्ट्रांचा सर्वांगिण विकास, मुख्यत्वे विकसनशील देशांचा सर्वांगिण विकास घडवून आणणे.

४) बौद्धिक संपदा व्यापारी करार (Trade Related Intellectual Property Rights TRIPs):

व्यापाराशी संबंधित बौद्धिक संपदा करार ही उरुग्वे फेरीमधील एक प्रमुख परंतु वादग्रस्त तरतूद मानली जाते. TRIPs ही तरतूद ह्या अधिवेशनात का अंतर्भूत करण्यात आली व तशी गरज विकसित देशांना का निर्माण झाली ह्याची कारणे अभ्यासणे आवश्यक आहे.

तत्कालीन परिस्थितीतील तंत्रज्ञान व संशोधनाचे कोणत्याही विकसित देशाच्या वाणिज्यविषयक मालमत्तेचा दर्जा मिळाला होता. आंतरराष्ट्रीय स्पर्धाक्षमतेत टिकून राहण्यासाठी अद्ययावत तंत्रज्ञान हा एक प्रमुख मार्ग बनला होता. आपल्या वस्तूंना जागतिक पातळीवर स्पर्धाक्षम बनविण्यासाठी विकसित देशांनी उत्पादनाच्या पारंपारीक पद्धतींचा त्याग करून नवीन अद्ययावत तंत्रज्ञानाचा स्विकार करण्यास सुरुवात केली. या तंत्रज्ञानाच्या बळावर अशा विकसित देशांनी वाहतूक, माहिती तंत्रज्ञान, दळणवळण जैवतंत्रज्ञान इ. क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणात प्रगती साध्य केली. परंतु या क्षेत्रातील विकसित देशांनी लावलेल्या शोध व त्याद्वारे उत्पादित होणाऱ्या वस्तू यांची चांचेगिरी (Piracy) वाढल्याने या देशातील बौद्धिक संपदा धोक्यात येऊ लागली. अशा बनावट वस्तूंचा विपरीत परिणाम विकसित देशांच्या उत्पादन व्यापार व नफ्यावर दिसून आला. म्हणूनच या Piracy च्या समस्येतून बाहेर पडून नवीन शोधांचे हक्क सुरक्षित राहण्यासाठी 'बौद्धिक संपदा व्यापार करार TRIPs ; तरतूद करण्यात आली.

TRIPs तरतूदीमध्ये बौद्धिक संपदेच्या पुढील क्षेत्रांचा समावेश करण्यात आला.

- १) Copy Rights
- २) बोध चिन्ह Trade Mark
- ३) भौगोलिक संकेत
- ४) औद्योगिक प्रारूप (ट्रेडमार्क)
- ५) पेटंट Patents
- ६) व्यापारी गोपनीय माहिती इ. साठी १० वर्षांचा कालावधी निश्चित करण्यात आला असून पेटंटसाठी मात्र २० वर्षांचा कालावधी निश्चित करण्यात आला आहे. व्यापारी गोपनीयता Trade Secret आणि संशोधनास व्यापारी मूल्य असल्याने त्याचे देखिल संरक्षण झाले पाहिजे असे या करारात स्पष्ट करण्यात आले आहे.

५) व्यापारी संबंधित गुंतवणूकीविषयी उपाययोजना: (Trade Related Investment Measures TRIMs)

TRIMs मधील तरतूदीनुसार प्रत्येक सदस्य देशाने विदेशी गुंतवणूकीवरील सर्व प्रतिबंध हटवावयास हवेत ज्या सोयी सवलती स्वदेशी गुंतवणूकदारांना मिळतात

त्या सर्व विदेशी गुंतवणूकदारांना मिळावयास हव्यात. ह्या करारानुसार ५ वर्षांच्या आत व्यापाराशी संबंधीत गुंतवणूकीवरील नियंत्रणे समाप्त करावयास हवी. हा निर्देश केवळ संख्यात्मक अडथळे व राष्ट्रीय व्यवहारांपुरताच आहे. प्रामुख्याने निवडक क्षेत्रातील गुंतवणूक, विदेशी कंपन्यांना राष्ट्रीय कंपन्यांच्या बरोबर आणण्याकरिता विदेशी गुंतवणूकीची पातळी, निर्यातीची जबाबदारी व घरगुती कच्च्या मालाचा उपयोग अशा निवडक क्षेत्रापुरताच मर्यादीत आहे. हा करार विदेशी चलनाची प्राप्ती, विदेशी समभाग, व तांत्रिक स्थानांतरणाशी संबंधित विदेशी गुंतवणूकदार ह्यांच्यावर निर्बंध लावण्याचा निषेध करतो. हा करार आदेश देतो की विदेशी गुंतवणूकदार कंपन्यांना घरगुती कंपन्यांच्या बरोबर ठेवले पाहिजे. गुंतवणूक क्षेत्रातील अडथळ्यांना हा रोखतो. हा करार कच्चा माल व मध्यवर्ती वस्तू ह्यांची आयात मुक्त असावी अशी अपेक्षा करतो.

काही गुंतवणूकी ह्या व्यापारात अडथळे निर्माण करतात व व्यापारात विकृती निर्माण करतात. ही गोष्ट ह्या कराराला मान्य आहे. म्हणून विकसित देश दोन वर्षांमध्ये विकसनशील देश ५ वर्षांमध्ये व अल्पविकसित देश ७ वर्षांमध्ये सर्व गैर अनुरूप TRIMs ची अनिवार्यपणे सुचना देतील व समाप्त सुद्धा करतील अशी अपेक्षा आहे. TRIMs करिता एक समिती नेमली असून ती TRIMs मधील करारांचे बरोबर पालन होत आहे किंवा नाही ह्यांची देखरेख करेल व ह्याबाबतचा अहवाल वस्तुंच्या व्यापाराकरीता स्थापलेल्या समितीला देईल.

५.६ डंकल प्रस्ताव

गॅटचे तत्कालीन डायरेक्टर जनरल ऑर्थर डंकल यांनी जकाती आणि व्यापारासंबंधी एक प्रस्ताव लेखी स्वरूपात १९९१ मध्ये सादर केला. त्यालाच डंकल प्रस्ताव (DUNKEL DRAFT) असे म्हणतात. हा प्रस्ताव कायदेशिर आणि तांत्रिक आहे त्यात विविध बाबींचे पुढील सात करार आहेत.

- १) बाजार व्यवस्था
- २) शेती
- ३) वस्त्र आणि कापड
- ४) गॅटचे नियम
- ५) व्यापारासंबंधी बौद्धिक संपदा हक्क (TRIPs)
- ६) सेवा करार (GATS)
- ७) संस्थात्मक बाबी.

इत्यादीचा समावेश होता. ह्या वरील सात घटकांबाबत वाटाघाटी झाल्या. परंतु अनेक बाबतीत सभासद देशांमध्ये एकमत होऊ शकले नाही. विशेषतः कृषी, सुती कापड, TRIPs इ. बाबतीत मतभेद निर्माण झाले. त्यातून मार्ग काढण्यासाठी आर्थर डंकल यांनी एक प्रस्ताव तयार केला. तो सर्व सभासदांनी जसाच्या तसा स्वीकारण्याचे ठरले.

डंकेल प्रस्ताव प्रमुख दोन भागात विभागण्यात आला आहे. ह्यातील पहिला भाग २४ वर्गात विभाजित आहे.

५.६.१. डंकेल प्रस्ताव पहिला भाग:

डंकेल प्रस्तावाच्या १ल्या भागात ज्यांचा अंतर्भाव आहे त्यातील प्रमुख विषय पुढील प्रमाणे.

- अ) डंकेल प्रस्तावाच्या पहिल्या भागात शेती व प्राथमिक वस्तूंच्या निर्यातीवर विस्तारपूर्वक चर्चा आहे. शेतीच्या बाबतीत निर्यात सहाय्य, आयात, संरक्षण व शेती उत्पादन वाढीकरिता स्वदेशी मदत इत्यादी बाबींवर चर्चा आहे.
- आ) शेती क्षेत्रातील प्रत्येक सभासद राष्ट्राने आपल्या बाजाराचा ३.३ टक्के भाग विदेशी निर्यातदारांना उपलब्ध करून द्यावा असा प्रस्ताव आहे.
- इ) वृक्ष व त्यांचे प्रजाती यांचे पेटंट करण्याचा प्रस्ताव आहे.
- ई) ह्यात सरकारी खरेदी व सार्वजनिक वितरण ह्यांच्या सहाय्याने कृषीमूल्यांना प्रभावित करण्याची मनाई आहे.
- उ) ६ ते १० वर्षांच्या आत शेती उत्पादनावर लावण्यात येणाऱ्या प्रशुल्कात कपात करण्याचा व निर्यातीला दिले जाणारे अर्थसहाय्य बंद करण्याचा उल्लेख डंकेल प्रस्तावात आहे.
- ऊ) विकसनशील देश स्वदेशी उद्योगांना संरक्षण देण्याकरिता व औद्योगिक विकासाला प्रार्थमिकता देण्याकरिता व औद्योगिक विकासाला प्राथमिकता देण्याकरिता सुनियोजित पद्धतीने तयार करित असलेल्या औद्योगिक गुंतवणूक व प्रबंधनाशी संबंधित अटींचा विरोध डंकेल प्रस्तावात केला आहे.
- ए) सदस्य राष्ट्रांनी आपली सर्व क्षेत्रे विदेशी गुंतवणूकीकरिता पूर्णतः मुक्त केली पाहिजेत असाही ह्यात प्रस्ताव आहे.

५.६.२ डंकेल प्रस्तावाचा दुसरा भाग:

ह्या भागातील 'बौद्धिक संपत्ती अधिकाराबाबतचा' पैलू सर्वात जास्त वादग्रस्त आहे. ह्याची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- अ) बौद्धिक संपत्तीशी संबंधित असलेल्या अधिकारांचे संरक्षण करण्याकरिता अतिशय कडक नियम ह्या प्रस्तावात दिलेले आहेत. हे नियम लागू झाले तर भारतासहित अधिकांश अर्धविकसित राष्ट्रांना आपल्या पेटंट कायद्यांमध्ये आमूलाग्र बदल करावे लागतील.
- आ) वस्तू स्वदेशात तयार झालेली असेल किंवा परकिय देशांकडून आयात केलेली असेल अशा प्रत्येक वस्तूंच्या बाबतीत पेटंट तयार करणे आवश्यक आहे.
- इ) आतापर्यंत भारत व इतर अनेक देशांमध्ये केवळ उत्पादन प्रक्रियेचे पेटंट घ्यावे लागत आहेत, परंतु डंकेल प्रस्ताव लागू झाल्यास उत्पादन प्रक्रिये बरोबरच तयार होण्याऱ्या उत्पादनांचा देखिल पेटंट घेणे आवश्यक आहे.

ई) डंकेल प्रस्तावातील सर्वात मतभेद निर्माण करणारा मुद्दा म्हणजेच, एखादा देशाने जर दुसऱ्या देशाच्या पेटंटची नक्कल केलेली असेल तेव्हा त्या मूळ पेटंट धारक देशाला ही गोष्ट सिद्ध करण्यासाठी कोणताही पुरावा देणे बंधनकारक नाही. ह्यामुळे अशा देशाने केवळ तक्रार दाखल करणे हेच पुरेसे ठरेल. परंतु याचा विपरीत परिणाम विकसनशील देशांमधील औषधी उत्पादनाच्या क्षेत्रात दिसून येईल.

डंकेल प्रस्तावात सेवा क्षेत्राला देखिल व्यापारी दर्जा देण्यात आलेला आहे. सेवा क्षेत्राला व्यापारी दर्जा देण्यासंदर्भात ज्या व्यापक तरतूदी डंकेल प्रस्तावात करण्यात आला आहेत त्यातील काही प्रमुख तरतूदी पुढील प्रमाणे आहेत.

- अ) सेवा व्यापाराचे नियमन व नियंत्रण करण्याच्या उद्देशाने एका बहुपक्षीय समझोत्याचे प्राविधान डंकेल प्रस्तावात आले. ह्याला सेवासंबंधी व्यापाराचा सामान्य करार GATS असे म्हटले आहे.
- आ) ह्या प्रस्तावात सेवासंबंधी व्यापाराला वस्तूंच्या व्यापाराप्रमाणे समजण्यात यावे अशी तरतूद आहे.
- इ) आतापर्यंत डंकेल प्रस्तावातील ज्या तरतूदींवर सद्दा झाल्या आहेत त्यात सेवासंबंधी व्यापार क्षेत्राचा समावेश नाही.

डंकेल प्रस्तावाच्या द्वितीय भागातील एक महत्त्वपूर्ण मुद्दा म्हणजेच ज्या उद्देशाने गॅटची स्थापना केली होती. तो उद्देश पूर्ण झाला असल्यामुळे ही संस्था विसर्जित करून हिच्या ऐवजी एक बहुपक्षीय व्यापार संघटाना (MIO) किंवा जागतिक व्यापार संघटना (WTO) स्थापना करण्यात यावी. अशा या संघटनेची उद्दिष्टे, संघटन, कार्यक्षेत्र इत्यादीबाबत डंकेल प्रस्ताव सविस्तर विवेचन आहे.

आपली प्रगती तपासा

- १) उरुग्वे फेरीची पार्श्वभूमी स्पष्ट करा.
- २) उरुग्वे फेरीची प्रमुख वैशिष्टे स्पष्ट करा.
- ३) डंकेल प्रस्ताव यावर टीप लिहा.

५.७ सारांश

- १) गॅटच्या एकूण आठ फेऱ्यांपैकी आठवी फेरी ही उरुग्वे या ठिकाणी १९८६ साली भरविण्यात आली.

- २) लॅटीन अमेरिकेतील उरुग्वे या ठीकाणी ही सभा भरविण्यात आल्याने ती 'उरुग्वे फेरी' या नावाने ओळखली जाते.
- ३) या फेरीत एकूण ११६ देशांनी सहभाग घेतला.
- ४) GATT ची ही आठवी फेरी काही महत्त्वपूर्ण मुद्द्यांमुळे विवादास्पद व म्हणून
- ५) या फेरीतील चर्चा i) वस्तु व्यापार आणि ii) सेवा व्यापार अशा दोन स्वतंत्र भागात करण्यात आली.
- ६) या फेरीत TRIPs, TRIMs, GATs अशा नवीन क्षेत्रांविषयीच्या वाटाघाटींचा प्रथमच समावेश करण्यात आला.
- ७) GATT चे तत्कालीन डायरेक्टर जनरल सर ऑर्थर डंकेल यांनी १९९१ मध्ये एक प्रस्ताव सादर केला. हा प्रस्ताव 'डंकेल प्रस्ताव' या नावाने ओळखला जातो.
- ८) गॅट मुळे भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल परिणाम दिसून येणार आहेत.

५.८ प्रश्न

- १) जागतिक व्यापार नियंत्रण मुक्त व निर्बंध मुक्त करण्यात उरुग्वे फेरीचे योगदान सविस्तर स्पष्ट करा.
- २) उरुग्वे फेरीच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी सविस्तर लिहा.
- ३) गॅटच्या फेऱ्यांचा थोडक्यात आढावा घ्या.
- ४) टीपा लिहा
 - i) टोकीओ फेरी
 - ii) TRIPs
 - iii) TRIMs
- ५) डंकेल प्रस्तावाविषयी सविस्तर माहिती द्या.
- ६) 'गॅटची आठवी फेरी ही इतर फेऱ्यांपेक्षा वादग्रस्त ठरली' या विधानाची कारणमिमांसा करा.

जागतिक व्यापार संघटना (World Trade Organisation)

घटक रचना

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रास्ताविक
- ६.२ WTO ची संकल्पना
- ६.३ WTO चे संघटन
- ६.४ WTO ची उद्दिष्टे
- ६.५ WTO ची कार्ये
- ६.६ दोहा घोषणा पत्र
- ६.७ WTO ची मंडळे
- ६.८ WTO पुढील आव्हाने
- ६.९ WTO ची वाद निवारण यंत्रणा
- ६.१० वाद निवारण पद्धती यंत्रणा संकल्पना व तत्त्वे
- ६.११ वाद निवारण प्रक्रिया
- ६.१२ WTO च्या कार्याचे चिकित्सक परीक्षण
- ६.१३ सारांश
- ६.१४ प्रश्न

६.० उद्दिष्टे

- i) WTO च्या स्थापनेची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
- ii) WTO ची उद्दिष्टे अभ्यासणे.
- iii) WTO च्या कार्याचा अभ्यास करणे.
- iv) दोहा परिषद जाणून घेणे.
- v) WTO पुढील आव्हाने समजून घेणे.
- vi) WTO च्या वाद निवारण यंत्रणा समजून घेणे.
- vii) WTO च्या वाद निवारण यंत्रणेची पद्धती जाणून घेणे.
- viii) विकसनशील देशांच्या बाबतीत WTO च्या वाद निवारण यंत्रणेच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
- ix) WTO च्या कार्याचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

६.१ प्रास्ताविक

आंतरराष्ट्रीय व्यापार उदारीकरणाच्या प्रक्रियेत जागतिक व्यापार संघटनेची WTO स्थापना ही एक अत्यंत महत्त्वाची घटना मानली जाते. WTO च्या स्थापनेचा मूळ हे दोन विश्व युद्धाशी संबंधित आहे. पहिले विश्व युद्ध (१९१४-१९१८) आणि दुसरे महायुद्ध (१९३९-१९४५) हे विश्व युद्ध WTO च्या स्थापनेस जबाबदार मानले जातात. १९४४ मध्ये झालेल्या ब्रेटन वुड्स परिषदेमध्ये जागतिक स्तरावर पुढील ३ महत्त्वाच्या संस्थांच्या स्थापनेची शिफारस करण्यात आली त्या पुढील प्रमाणे.

- १) आंतरराष्ट्रीय मुद्रानिधी (IMF)
- २) आंतरराष्ट्रीय पुनर्रचना व विकास बँक (IBRD) किंवा जागतिक अधिकोष (World Bank)
- ३) जागतिक व्यापार संघटना (ITO)

वरील ३ संस्थांपैकी IMF व IBRD या दोन संस्थांची १९४६ मध्ये त्वरीत स्थापना करण्यात आली. परंतु ITO च्या स्थापनेला मात्र काही देशांनी विरोध दर्शविला कारण त्यांच्या मते विश्व व्यापार संघटनेद्वारे काही महासत्ता देशांचा धोरणे तयार करण्याच्या बाबतीत हस्तक्षेप होऊन ITO चे स्वरूप एकतर्फी राहण्याची शक्यता होती. म्हणूनच विश्व व्यापार संघटने ऐवजी (ITO) व्यापार व जकातीविषयीचा सामान्य करार GATT अस्तित्वात आला.

१९४८ मध्ये WTO च्या ऐवजी GATT ची निर्मिती करण्यात आली. या संस्थेचे स्वरूप एक करार (Agreement) आणि संघटना (Organisation) असे दुहेरी होते. जगातील काही सदस्य देशांनी परस्परांमधील व्यापार शिथिल करण्यासाठी या करारावर स्वाक्षन्या केल्या.

GATT च्या स्थापनेपासून वेगवेगळ्या ठिकाणी आठ फेऱ्या भरविण्यात आल्या. त्यापैकी उरुग्वे या ठिकाणी आयोजित करण्यात आलेली फेरी सर्वात महत्त्वाची आणि वादग्रस्त ठरली. GATT च्या करारात उत्पादीत वस्तूंचा समावेश होता तर WTO च्या करारात उत्पादीत वस्तुंबरोबरच सेवा व्यापार, कृषी क्षेत्र, TRIPs, TRIMs, व इतर महत्त्वाच्या घटकांचा अंतर्भाव करण्यात आला. सनातन व नवसनातवादी अर्थतज्ञ मुक्त व्यापाराचा पुरस्कार करणारे होते. मुक्त व्यापारामुळे विशेषिकरण घडून येऊन श्रमविभाजन, तुलनात्मक लाभ, अल्प उत्पादन खर्च, मध्यत्म नफा असे व्यापारी लाभ मिळून एकूण व्यापारात वाढ घडून येण्यास मदत होते. सनातनवादी अर्थतज्ञांच्या याच मुक्त व्यापार धोरणाला GATT व WTO च्या स्थापनेने दुजोरा दिला असे म्हणता येईल. कारण नियंत्रण व निर्बंधमुक्त व्यापार हा GATT चे महत्त्वाचा उद्देश होता. व्यापारावरील जकात व जकातेतर अडखळे दुर करून व्यापार मुक्त करण्यासाठीच GATT ची स्थापना करण्यात आली. हीच उद्दिष्टे पुढे WTO ने अवलंबिली.

६.२ WTO ची संकल्पना

“बहुपक्षीय व्यापारी प्रणालीसाठी असलेले वैधानिक आणि संस्थात्मक व्यासपीठ” अशी WTO ची थोडक्यात व्याख्या करता येईल.

WTO च्या स्थापनेला १९८६-१९९३ या काळात मान्यता मिळाली ८१ सभासद देशांच्या एकत्रित निर्णयाद्वारे उरुग्वे फेरी मान्य करण्यात आली. १९९८ पर्यंत ही सभासद संख्या ८१ वरून १३२ देशांपर्यंत वाढली. एप्रिल १९९४ मध्ये माराकस, मोरोक्को येथे गॅटच्या उरुग्वे चर्चाफेरीच्या वाटाघाटी झाल्या त्यानुसार १ जानेवारी १९९५ रोजी विश्व व्यापार संघटना (WTO) स्थापना झाली. १९९४ या वर्षापुरते GATT आणि WTO या दोन्ही संस्थांचे सहअस्तित्व राहणार होते परंतु ०१ जाने. १९९५ पासून GATT चे रूपांतर WTO मध्ये करण्यात आले. भारत हा WTO चा संस्थापक देश आहे. या उरुग्वे फेरीचे काही महत्त्वाचे परीणाम पुढील प्रमाणे होते.

- १) गॅटची उरुग्वे फेरी ही सर्वाधिक गुंतागुंतीची आणि विवादास्पद ठरली. या फेरीतील वाटाघाटी सर्वाधिक म्हणजेच सात वर्षे चालल्या व्यापारावरील जकाती व जकातेतर निर्बंध हटविणे हे सर्वात मोठे यश या फेरीत मानले जाते.
- २) उरुग्वे फेरीचा परीणाम म्हणून वास्तव जागतिक उत्पन्न २१२ बिलियन डॉलर्सवरून वर्ष २००५ पर्यंत २७४ बिलियन डॉलर्स इतके वाढणार होते.
- ३) या वाटघाटीचा सर्वाधिक अनुकूल परीणाम विकसित देशांना होणार असून मागासलेली राष्ट्रे, प्रामुख्याने, अन्नधान्य वस्तूंची आयात करणाऱ्या देशांसाठी हा करार काही अंशी प्रतिकूल परीणाम घडवून आणणारा होता.
- ४) या करारान्वये स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या प्रमाणात अणेरीकेच्या वास्तव उत्पन्नात ०.२टक्के युरोपीयन संघामध्ये १.६टक्के, जपान ०.९टक्के, चिन २.५टक्के, भारत ०.५टक्के, दक्षिण अफ्रिका ०.९टक्के तर ब्राझिल ०.३टक्के इतकी वाढ अपेक्षित होती.

६.३ जागतिक व्यापार संघटनेचे संघटन

१) मंत्री परिषद : (Ministerial Conference)

जागतिक व्यापार संघटनेच्या रचनेमध्ये मंत्रीपातळीवरील परिषद ही सर्वोच्च पातळीवरील कार्य करणारी यंत्रणा आहे. मंत्री परिषदेमध्ये सभासद देशाचे व्यापार मंत्री सदस्य म्हणून कार्य करतात. मंत्रीपातळीवरील परिषद ही सर्व बाबीसंबंधी अंतिम निर्णय घेते.

२) सर्वसाधारण मंडळ (General Council):

जागतिक व्यापार संघटनेचे दैनंदिन कामकाज पाहण्यासाठी अनेक मंडळांची स्थापना करण्यात आली आहे. या मंडळामध्ये सर्वसाधारण मंडळ हे सर्वात महत्त्वाचे मानले जाते. कारण हे मंडळ मंत्रीपातळीवरील परिषदेला कामकाजाचा अहवाल देण्यास बांधिल असते. सर्वसाधारण मंडळांतर्गत दोन स्वतंत्र मंडळे कार्यरत असतात. त्यापैकी

एक देशादेशांत व्यापारातून निर्माण झालेले विवाद मिटविण्याचे कार्य करते तर दुसरे मंडळ व्यापार धोरणाचा आढावा घेण्याचे कार्य करीत असते.

अ) वादविवाद निवारण मंडळ (Dispute Settlement Body):

सर्वसाधारण मंडळ आपल्या कार्याची जबाबदारी इतर ३ स्वतंत्र मंडळांवर विभागून देते. त्यापैकी वस्तूच्या व्यापारासाठी मंडळ (Trade in Goods), सेवांच्या व्यापारासाठी मंडळ (Trade in Services) आणि व्यापारासंबंधी बौद्धिक संपदा अधिकारासाठी मंडळ TRIPs ही तीन्ही मंडळे सर्वसाधारण मंडळाच्या मार्गदर्शनाखाली कार्य करतात आणि सर्वसाधारण मंडळाने सोपविलेल्या जबाबदाऱ्या पार पाडतात.

ब) व्यापार धोरण आढावा मंडळ (Trade Policy Review Body):

वरील स्वतंत्र ३ मंत्रिमंडळाबरोबरच व्यापार धोरणाचा आढावाघेण्यासाठी सर्वसाधारण मंडळाकडून स्वतंत्र तीन समित्या नियुक्त करण्यात येतात. त्यापैकी एक व्यापार आणि विकास समिती (Committee of Trade and Development), दुसरे व्यवहारतोलावर नियंत्रण ठेवणारी समिती (Committee on Balance of payment Restriction) तिसरी समिती अंदाजपत्रक, वित्तव्यवहार आणि प्रशासन सांभळणारी (Committee on Budget, Finance and Administration) ही समिती जागतिक व्यापारसंघटना आणि सर्वसाधारण मंडळाने सोपविलेल्या जबाबदाऱ्या पार पाडते.

३) WTO चे सचिवालय (Secretariat of WTO):

WTO चे प्रशासन डायरेक्टर जनरल प्रमुख असलेल्या सचिव पातळीवरील मंडळामार्फत पाहिले जाते. डायरेक्टर जनरलची नियुक्ती मंत्रिपातळीवरील परिषदेमार्फत केली जाते. त्यांची मुदत चार वर्षांची असते. त्याला मदत करण्यासाठी चार स्वतंत्र डेप्युटी डायरेक्टर असतात. जे विविध सभासद देशांचे प्रतिनिधित्व करीत असतात. WTO चे वार्षिक अंदाजपत्रक तयार करून ते अंदाजपत्रक वित्त व प्रशासन मंडळाला आढावा घेण्यासाठी सादर केले जाते आणि त्याला अंतिम मंजूरी संबंधी शिफारसी करण्यासाठी सर्वसाधारण मंडळाकडे पाठविले जाते.

६.४ जागतिक व्यापार संघटनेची उद्दिष्टे

WTO ची प्रमुख उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

- i) व्यापारातील जकात व जकातेतर अडथळे दूर करणे.
- ii) आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील संबंधांमधील भेदभाव करणारे धोरण नाहीसे करणे.
- iii) व्यापार क्षेत्राच्या संबंधातील देशात लोकांचे जीवनमान उंचवणे, रोजगार पातळीत वाढ करणे, वास्तव उत्पन्नात वाढ करणे, परिणामकारक मागणीत वाढ करणे, उत्पादनात वाढ करणे, वस्तू व सेवा व्यापार वाढविणे.

- iv) जागतिक साधनांचा जास्तित जास्त वापर करणे त्याचबरोबर स्थैर्यात्मक विकास करणे व आर्थिक विकास साध्य करणे.
- v) विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासासाठी सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवून त्यांच्या व्यापारात वाढ घडवून आणणे.
- vi) बहुपक्षीय करारानुसार व्यापारात समन्वय घडवून आणणे व त्यासाठी उत्तेजन देणे.
- vii) व्यापार धोरणांमध्ये परिवर्तनात्मक धोरणे आणि स्थैर्यात्मक विकासासाठी समन्वय साधणे.

६.५ जागतिक व्यापार संघटनेचे कार्य

WTO ची प्रमुख कार्ये पुढील प्रमाणे

- i) जकाती आणि व्यापारातील इतर निर्बंध कमी करण्यासाठी आचारसंहिता आणि नियमावली तयार करणे.
- ii) व्यापारातील वाटाघाटी घडवून आणण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठ म्हणून कार्य करणे.
- iii) बहुपक्षीय व्यापारासंबंधी या कराराचे प्रशासन आणि अंमलबजावणी करणे.
- iv) व्यापारात निर्माण झालेले कलह व वादविवाद सोडविण्याचा प्रयत्न करणे.
- v) व्यापारातील निकोप स्पर्धला प्रोत्साहन देणे आणि राष्ट्रीय व्यापार धोरणावर लक्ष देणे.
- vi) जागतिक व्यापार धोरण ठरविणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधी IMF व जागतिक बँकेसारख्या (IBRD) संस्थांना सहकार्य करणे.

६.६ दोहा घोषणा पत्र (The Doha Declaration)

WTO च्या भावी कार्य योजनेची निश्चिती करण्याकरीता ९ ते १४ नोव्हेंबर २००१ च्या दरम्यान कतौ मधील दोहा शहरात WTO च्या चौथ्या मंत्रीस्तरीय संमेलन भरविण्यात आले. या संमेलनात भारताने सक्रिय भूमिका बजावली ज्यामध्ये केवळ व्यापारच नव्हे तर विकसनशील देशांचे विकासात्मक लक्ष्ये Targets व प्रार्थमिकता आहे अशा कार्यक्रमांवर भारताने जोर दिला.

संमेलनाच्या निष्कर्षाबाबत भारताने व्यक्त केलेली चिंता व इशारे ह्याकडे लक्ष देण्यात आले. दोहा घोषणापत्रात भविष्यकालीन व्यापार व्यवहारीबाबत एक कार्यक्रम सुची तयार करण्यात आली व आता WTO मधील कार्ययोजनेकडे केंद्रबिंदू सरकला.

इतर विकसनशील देशांच्या सहकार्याने भारत आता हे निश्चितपणे ठरविल की, त्यांच्या हिताकडे व गैरसौयीकडे पुढील कार्यक्रमात निश्चितपणे लक्ष देण्यात येईल.

दोहा घोषणापत्रात प्रामुख्याने पुढील ३ घोषणांचा अंतर्भाव महत्त्वाचा होता

- i) WTO च्या नवीन अधिवेशनातील वाटाघाटी व चर्चेचा कार्यक्रम.
- ii) WTO कराराची विकसित देशांतील अंमलबजावणी संदर्भात.
- iii) पेटंट आणि सार्वजनिक आरोग्याच्या बाबींसंदर्भात.

दोहा संमेलनातील ठरावांतर्गत चिन व तैवान या दोन नवीन देशांची सभासदत्व मान्य करण्यात आले. त्यामुळे WTO ची सभासद संस्था वाढून १४४ देश इतकी बनली.

६.७ WTO ची मंडळे (WTO Bodies)

WTO च्या मंडळामध्ये पुढील ३ प्रमुख मंडळांचा अंतर्भाव होता.

i) वाद निवारण मंडळ (The Dispute Settlement Body DSB):

ह्या मंडळाची महिन्यातून किमान दोनदा बैठका होत असून या बैठकामध्ये सभासद देशांच्या व्यापारा संबंधीच्या तक्रारीची दखल घेतली जाते.

त्यानुसार तज्ञ व अनुभवी अधिकाऱ्यांमार्फत दोन्ही पक्षांच्या बाजूंचा विचार करून योग्य निर्णय देऊन वाद मिटविण्याच्या अनुषंगाने प्रयत्न केले जातात.

ii) अपिल मंडळ (The Appellate Body AB):

या मंडळामार्फत वादी-प्रतिवादी यांच्या मार्फत आलेल्या अपिलांची दखल घेऊन ती पुन्हा वाद निवारण यंत्रणेकडे (DSB) पाठविण्याचे कार्य केले जाते.

iii) व्यापार धोरण पुनरावलोकन मंडळ : The Trade Policy Review Body (TPRB):

सभासद राष्ट्रांच्या व्यापार धोरणांचा आढावा, बदल किंवा चिकित्सक परीक्षण करणारे हे मंडळ आहे. बहुपक्षीय व्यापार तंत्र व्यवस्थितपणे कार्यरत रहावे याकरीत TPRB अंतर्गत व्यापार धोरणे व प्रक्रिया यांची तपासणी करण्यात येते. प्रत्येक सभासद देशाला आपल्या व्यापार धोरणे व प्रक्रिया यांची तपासणी करण्यात येते. प्रत्येक सभासद देशाला आपल्या व्यापार धोरण प्रक्रियांबाबतचा अहवाल TPRB कडे सतत पाठवावा लागतो.

६.८ WTO पुढील आव्हाने

WTO च्या स्थापनेनंतर WTO पुढील आव्हाने व अपेक्षा वाढलेल्या दिसून येतात. WTO पुढील प्रमुख पहिले आव्हान म्हणजेच जागतिक जास्तित जास्त व्यापारी राष्ट्रांना WTO चे सभासद करून घेणे होय. अन्यथा WTO ला नियंत्रण मुक्त व्यापाराचे उद्दिष्ट साध्य करण्यात काही अडथळे निर्माण होऊ शकतात.

उदा. जागतिक व्यापारात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करणाऱ्या चीन सारख्या नवीन महासत्ता देशांनी WTO चे सभासदत्व होणे सहयंत आवश्यक आहे.

दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे WTO च्या तत्वांच्या अवरोधी व्यापार करणारे प्रादेशिक व्यापारी गट होय. त्यापैकी दक्षिण आफ्रिकेतील २००२ मध्ये स्थापन झालेला The Mercosur जकात संघ आणि The Asia Pacific Economic Co-operative (APEC) हा मुक्त व्यापार क्षेत्र ही त्याची अलिकडील काही प्रमुख उदाहरणे देता येतील.

सध्याचे ज्वलंत आव्हान म्हणजेच पर्यावरणासंबंधीच्या समस्या होय. तसेच श्रम मानदंड विषयक समस्या होय. विकसनशील देश आर्थिक विकासासाठी जे प्रयत्न करीत आहेत त्यातून पर्यावरणाची मोठ्या प्रमाणात हानी होत आहे. तसेच हे देश पर्यावरण संरक्षणासाठी मात्र कोणतेच प्रयत्न करीत नसल्याची टीका विकसित राष्ट्रांमार्फत केली जात आहे. तसेच विकसनशील देश जो माल तयार करतात त्यात मजुरांची अपुरी मजुरी देऊन शोषण करण्यात येत आहे व श्रम कल्याण कार्यक्रमांकडे दुर्लक्ष करून श्रमीकांच्या राहणीमानाचा दर्जा घसरत आहे. बालकामगारांचा वापर व मानवाधिकारांचे उल्लंघन करून हे विकसनशील देश आंतरराष्ट्रीय श्रम-मानदंडाचे (Labour Standards) चे पालन करतांना दिसत नाही.

WTO पुढील एक प्रमुख आव्हान हे सध्याच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेतील घडून आलेल्या मूलभूत बदलांशी संबंधित आहे व ते म्हणजेच सभासद देशांवरील नियंत्रणात्मक धोरणांबाबत WTO ला दिलेले अधिकार अपुरे असल्याचे दिसून येतात. GATT च्या १९४७ च्या नियमावली नुसार व्यापारी धोरणे, जकात व बिगर जकातीसंबंधी नियम, व इतर महत्त्वाच्या बाबिंविषयी काही विशिष्ट नियमावली ठरवून देण्यात आली परंतू सभासद देशांवरील नियंत्रणांबाबत WTO ला फारसे अधिकार देण्यात आलेले नाहीत. म्हणूनच WTO च्या नियंत्रणात्मक कार्यावर काही प्रमाणात मर्यादा दिसून येतात.

जागतिक व्यापार उदारीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी WTO जागतिक व्यापार व्यवहारातील होणारा खर्चात घट घडवून आणावी अशी अपेक्षा होती. व त्या अनुषंगाने जागतिक स्तरावर उत्पादन घटकांचे कार्यक्षम वाटप करून उत्पन्न पातळीत वाढ घडवून आणणे हे एक महत्त्वाचे आव्हान WTO पुढे निर्माण झालेले दिसून येते.

असे जरी असले तरीही WTO भवितव्य च्या अहवाला नुसार असे नमुद करण्यात आलेले आहे की WTO च्या स्थापनेमुळे निश्चितच जागतिक स्तरावरील व्यापारापासून मिळणाऱ्या निरपेक्ष वाढाव्यात सुधारणा घडून येण्यास मदत होणार असून

विकसित देश व विकसनशील देश यांच्यातील आर्थिक विषमतेची दरी वाढवण्याची शक्यता असल्याने त्याविषयी WTO ने राजकीय धोरणे व त्यांची योग्य अंमलबजावणी करणे अपेक्षित आहे.

६.९ WTO ची वादविवाद (तक्रार) निवारण यंत्रणा (Dispute Settlement Mechanism DSM)

GATT च्या स्थापनेपासून भरविण्यात आलेल्या प्रत्येक फेरीमध्ये जकात व बिगर जकाती नियंत्रणे शिथिल करण्यावरून सभासद देशांमध्ये सतत वादविवाद निर्माण होऊ लागल्याने सामोपचाराने ह्या सर्व तक्रारीचे निवारण करण्यासाठी वाद निवारण यंत्रणेची DSM आवश्यकता भासू लागली.

GATT करारातील Articles XXII आणि XXIII नुसार सभासद देशांमधील व्यापारी तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी वाद निवारण यंत्रणेची गरज व्यक्त करण्यात आलेली आहे. याच शिफारसीचा एक पुढील टप्पा म्हणून GATT करार १९४७ ला खंड iv नुसार Articles XXXVI, XXXVII जोडण्यात आले. या नुसार विकसनशील देशांना विशिष्ट दर्जा देण्यासाठी कायदेशिर मान्यता देण्यात आली. तसेच खास विकसनशील देशांच्या समस्या सोडविण्यासाठी १९६६ मध्ये DSM ची गरज व्यक्त करण्यात आली. DSM च्या स्थापनेमुळे WTO च्या संरचनेला नवीन रूप प्राप्त होऊन जागतिक व्यापार अधिकाधिक पारदर्शी, नियमाधिष्ठीत व न्याय्य तत्त्वांवर आधारीत होण्यास मदत मिळाली.

थोडक्यात WTO चे वाद निवारण मंडळ हे खास अप्रगत राष्ट्रांच्या गरजा व समस्या विचारात घेऊन स्थापन करण्यात आले होते. त्यामुळेच हे पाहणे आवश्यक आहे कि DSM चा अप्रगत देशांना कितपत फायदा करून घेता येतो? तसेच DSM मुळे निश्चितच अप्रगत राष्ट्रांच्या कार्यक्षमतेत व आत्मविश्वासात वाढ घडून येणार आहे किंवा नाही ?

६.१० वाद निवारण पद्धती यंत्रणा संकल्पना व तत्त्वे

WTO च्या सदस्य देशांचे अधिकार, कर्तव्य यांच्याशी संबंधित विषयावर विचार व चर्चा करण्यासाठी तसेच मतभेद मिटविण्यासाठी विवाद मिटविणारी यंत्रणा स्थापन करण्यात आली. सुरुवातीला मतभेद असल्यास संबंधित राष्ट्रांमध्ये सामोपचाराने वाटाघाटी करण्याची व्यवस्था आहे. यामध्ये यश न आल्यास WTO चे डायरेक्टर जनरल मध्यस्थी करतात. तक्रार करणारा देश DSM कडे ३० दिवसांच्या आत ३ तज्ञांची नियुक्त करण्याची विनंती करू शकतो. DSM मार्फत सात सदस्यांचे अपिल मंडळ नेमण्यात येते हे मंडळ चौकशी करून ९० दिवसांच्या आत आपला अहवाल DSM ला सादर करतात. या अहवालाविषयी DSM ला ३० दिवसांच्या आत निर्णय घ्यावा लागतो व दोन्ही देशांना तो मान्य करावा लागतो.

६.१०.१ DSM चे तत्त्व:

WTO मध्ये असलेले वाद हे प्रामुख्याने विदेशी व्यापाराचे नियम व कायदे अमान्य केल्याच्या किंवा कायदे तोडण्याच्या संदर्भात दिसून येतात. WTO च्या सभासदांशी DSM चे तत्त्व मान्य केले आहे व ते म्हणजेच जर एखाद्या सभासद राष्ट्रामार्फत व्यापारी कराराचे व नियमांचे उल्लंघन केले जात असले तर त्या राष्ट्रांशी होणारा मतभेद इतर मार्गांनी न सोडविता ते मतभेद सोडविण्यासाठी न्यायाची बाजू विचारात घेऊन DSM चा एक व्यासपीठ म्हणून वापर करणे व सामोपचाराने विवाद मिटविणे होय.

६.१०.२ DSM च्या कार्याचे टप्पे :

DSM च्या कार्याचे प्रमुख टप्पे किंवा पायऱ्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) सल्ला व मध्यस्थी (६० दिवस)
- २) पॅनलची स्थापना व सदस्यांची नेमणूक (४५ दिवस)
- ३) मतभेद असणाऱ्या देशांना अंतिम रिपोर्ट देणे. (६ महिने)
- ४) WTO च्या सभासदांना अंतिम रिपोर्ट देणे (३ आठवडे)
- ५) DSM मार्फत अंतिम रिपोर्टची स्वीकृती (अपिलाशिवाय ६० दिवस)
- ६) अपिल रिपोर्ट (६०-९० दिवस)
- ७) DSM मार्फत अपिलाची स्वीकृती (३० दिवस)

६.११ वाद निवारण प्रक्रिया

वाद निवारणाची संपूर्ण जबाबदारी DSM ची असून त्यामध्ये प्रत्यक्षरीत्या सर्व WTO च्या सभासदांची देशाचा समावेश होतो. DSM हा तज्ञांच्या पॅनल स्थापनेचा संपूर्ण अधिकार असतो. ह्या वादनिवारण कार्याची प्रक्रिया पुढील टप्प्यांमार्फत पूर्ण होते.

१) सल्ला व समुपदेशन : (पहिला टप्पा)

संबंधित तक्रारीविषयी वादी आणि प्रतिवादी देशांकडून तक्रार समजून घेऊन त्याविषयी योग्य ते समुपदेशन व मार्गदर्शन केले जाते. हा आपापसातील वाद मिटविण्याचा पहिला प्रयत्न केला जातो. अन्यथा दोन्ही पक्ष WTO च्या डायरेक्टर जनरलची भेट घेऊन त्यांच्या मध्यस्तीने प्रकरण सोडविण्याचा प्रयत्न करतात ही सर्व प्रक्रिया ६० दिवसांत होणे अपेक्षित असते.

२) पॅनलची नियुक्ती : (दुसरा टप्पा)

जर सल्ला व मार्गदर्शन, मध्यस्थी व समूपदेशन हा पहीला टप्पा अपयशी ठरल्यास तक्रार करणारा पक्ष पॅनलच्या स्थापनेसाठी अर्ज करू शकतो. त्यासाठी ४५ दिवसांची मुदत असते. या पॅनल मार्फत अंतिम रिपोर्ट दिला जातो. त्यासाठी ६ महिन्यांचा कालावधी अपेक्षित असतो.

३) पहिल्या सुनावणीपूर्वीची प्रक्रिया (तिसरा टप्पा):

पॅनलचा रिपोर्ट तयार झाल्यानंतर पहिल्या सुनावणीपूर्वी दोन्ही पक्षांनी आपल्या बाजू लेखी स्वरूपात DSM ला सादर करावी.

४) पहिली सुनावणी (चौथा टप्पा):

या टप्प्यात पॅनलच्या रिपोर्टच्या आधारे मंडळ महिला सुनावणी घोषित करित असते.

५) दुसरी सुनावणी : (पाचवा टप्पा)

दुसऱ्या सुनावणीमध्ये दोन्ही पक्षांचा व आपल्या बाजू लेखी व तोंडी स्वरूपात मांडाव्या लागतात.

६) तज्ञांची नियुक्ती (सहावा टप्पा):

कोणत्याही प्रकारची तांत्रिक किंवा शस्त्रिय स्वरूपाची अडचण निर्माण झाल्यास त्या संबंधित विषयाच्या तज्ञांची नियुक्ती करून रिपोर्ट मागवून घेतले जातात.

७) कच्चा रिपोर्ट (सातवा टप्पा):

आतापर्यंतच्या युक्तीवादाच्या आधारे पॅनल एक कच्चा रिपोर्ट तयार करून तो दोन्ही पक्षांकडे सुपूर्त करतो या कच्चा रिपोर्टमध्ये कोणताही निष्कर्ष किंवा निर्णय दिलेला नसतो. त्यामध्ये उणीवा भासल्यास त्याच्यावर युक्तीवाद करण्यासाठी दोन्ही पक्षांना २ आठवड्यांचा कालावधी दिला जातो.

८) अंतिम रिपोर्ट (आठवा टप्पा):

दोन्ही पक्षांच्या युक्तीवादानंतर पॅनल दोन्ही पक्षांना अंतिम रिपोर्ट पाठविले जातात. परंतु त्यामध्ये निष्कर्ष किंवा निकाल दिलेला नसतो. त्याच्या परीक्षणासाठी एक आठवड्यांचा कालावधी दिला जातो.

९) रिपोर्टचा आढावा : (नऊवा टप्पा):

अंतिम रिपोर्टच्या आढाव्यासाठी २ आठवड्यांची मुदत दिली जाते.

१०) अंतिम निर्णय : (दहावा टप्पा)

झालेला अंतिम निर्णय हा आठवडाानंतर दोन्ही पक्षांकडे पाठविला जातो. तसेच WTO च्या सर्व सभासद राष्ट्रांकडे त्याच्या प्रति पाठविल्या.

११) अंमलबजावणी : (अंतिम टप्पा)

दिलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी ६० दिवसांच्या आत होणे अपेक्षित आहे. जर निर्णय अमान्य असेल तर अपिल करण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. त्यासाठी ६०-३० दिवसांची मुदत आहे. परंतु या अपिलाची स्विकृती किंवा तो अमान्य करण्याचा अधिकार DSM ला आहे. त्यासाठी ९० दिवसांची मुदत आहे. या सर्व कारवाईमध्ये दोषी आढळणाऱ्या देशावर दंडात्मक कारवाई केली जाते.

६.१२ WTO च्या कार्याचे चिकित्सक परीक्षण

GATT ची उरुग्वे फेरी ही अधिक क्लिष्ट व विवादास्पद ठरली. या फेरीतील वाटाघाटी पूर्णत्वास येण्यासाठी सात वर्षांचा कालावधी लागला. या फेरीतील TRIPs, TRIMs सेवा व्यापार, कृषी क्षेत्र अनुदान व सवलती, बिगर जकाती नियंत्रणे शिथिल करणे, अधिक प्राधान्य करार या मुद्द्यांमुळे ही फेरी अधिक गुंतागुंतीची व विवादास्पद ठरली. म्हणूनच उरुग्वे फेरीचे यश व भवितव्य त्यातील करारांच्या अंमलबजावणीवरच अवलंबून होते.

एका अहवालावरून असा अंदाज व्यक्त करण्यात आला की उरुग्वे फेरीतील करारांच्या योग्य अंमलबजावणीतून वर्ष २००५ पर्यंत जागतिक वास्तव उत्पन्नात २७२ बिलियन डॉलर्स ते २७४ बिलियन डॉलर्स पर्यंत वाढ घडून येणार होती. GATT च्या अभ्यासगटाच्या अहवालानुसार हे प्रमाण जागतिक स्थूल उत्पादनाच्या १ टक्के म्हणजेच ५१० बिलियन डॉलर्स पर्यंत वाढणार आहे. परंतु हे सर्व व्यापारी लाभ विकसित देशांना सर्वाधिक मिळणार असून विकसनशील व मागासलेले देश मात्र या लाभापासून काही प्रमाणात वंचित राहणार आहेत.

उरुग्वे फेरी मुळे युरोपिय महासंघाच्या वास्तव उत्पन्नात त्यांच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या GDP १.६ टक्के नी, अमेरिकेत ०.२ टक्के नी तर जपान मध्ये ०.९ टक्के नी वाढ होणार होती. परंतु एक स्वतंत्र देश म्हणून या कराराचा सर्वाधिक फायदा म्हणजेच ४२ बिलियन डॉलर्स इतका जपानच्या वाट्याला येणार होता. तर अमेरिकेच्या वाट्याला २७ बिलियन डॉलर्स व युरोपिय महासंघाला ६१ टक्के बिलियन डॉलर्स ३६ ते ७८ बिलियन डॉलर्स विकसनशील देशांच्या वाट्याला येणार होता. चिनसाठी एकूण GDP च्या हे प्रमाण २.५ टक्के, भारत ०.५ टक्के दक्षिण आफ्रिका ०.६ टक्के तर ब्राझिलसाठी ०.३ टक्के इतके राहणार.

६.१२.१ उरुग्वे फेरी आणि विकसनशील देश :

उरुग्वे फेरी ही खऱ्या अर्थाने विकसनशील राष्ट्रांचे भवितव्य ठरवणारी मानली जाते. मात्र या पूर्वीच्या फेऱ्यांप्रमाणेच उरुग्वे फेरीत सुद्धा विकसनशील देशांना झुकते माप दिल्याचे दिसून येते. The Wall Street Journal च्या अहवालानुसार, ज्यावेळी अमेरिका व युरोपिय संघाच्या वस्तूंना आंतरराष्ट्रीय बाजारात उत्तम किंमत मिळत होती त्याचवेळी मात्र विकसनशील देशांच्या वस्तूंच्या किंती दुष्टचक्रात अडकलेल्या होत्या असे मत व्यक्त करण्यात आले होते.

उरुग्वे फेरीतील TRIPs, TRIMs सेवा व्यापार क्षेत्र, कृषी क्षेत्र इ. विषयीचे करार विकसनशील देशांच्या बाबतीत अधिक संवेदनशील मानले जातात. या करारांनुसार वरील क्षेत्रातील सर्व निर्बंध व नियंत्रणे शिथिल करणे अपेक्षित आहे. परंतु त्यामुळे बलाढ्य स्पर्धक देशांपुढे विकसनशील देशांची स्पर्धाक्षमता कमी पडून त्यांचा निभाव लागणार नाही.

बहुतांश अप्रगत राष्ट्रांमध्ये शेती हा मुख्य व्यवसाय असल्याने त्यांचा तो जिढाळ्याचा प्रश्न होता. परंतु प्रगत देशांना अप्रगत देशांच्या बाजारपेठ करायच्या होत्या म्हणूनच त्यांनी शेती अनुदाने कमी करण्याबाबतचा अट्टाहास कायम ठेवला. अमेरिका आणि युरोपातील देशांनी त्यांच्या शेतकऱ्यांचे हित जोपासण्यासाठी दिल्या जाणाऱ्या भरमसाठ अनुदानांमध्ये कपात करायची नाही. परंतु विकसनशील देशांवर मात्र शेती अनुदान कमी करण्यासाठी दबाव आणावयाचा ही प्रगत देशांची चाल अप्रगत देशांनी संघटीतपणे अयशस्वी ठरविली.

प्रगत देश दरवर्षी शेतीक्षेत्राला ३२० बिलियन डॉलर्स पेक्षाही अधिक अनुदान देतात. अमेरिकेने मागील वर्षी कापूस उत्पादन शेतकऱ्यांना २ अब्ज डॉलर्स पेक्षा अधिक अनुदान दिले होते. अशा परिस्थितीत अप्रगत देशांना जगा आणि जगू द्या या तत्त्वाप्रमाणे प्रगत देशांनी शेती अनुदानात कपात करून त्यांची सेवा क्षेत्रे अप्रगत देशांसाठी खुली करण्याची मागणी कॅनकून परिषदेत जोरदारपणे मांडली. मात्र प्रगत देशातील शेती अनुदानात कपात करण्याच्या मुद्द्यावर तोडगा निघू शकला नाही.

या करारातील वस्त्र व कापड विषयक करार हा देखिल विकसनशील राष्ट्रांच्या बाबतीत असलेला एक महत्त्वाचा करार मानला जातो. या करारानुसार वस्त्र व कापड क्षेत्रात असलेला बहुधागा करार (MFA) २००५ सालापर्यंत टप्प्यां टप्पाने रद्द होणार आहे. त्यामुळे अप्रगत देशांच्या कापड निर्यातीतील सर्वात मोठा अडथळा संपुष्टात येणार आहे. जागतिक कपडा व वस्त्र व्यापार प्रतिवर्षी २४० बिलियन डॉलर्स इतक्या किंमतीचा असून बहुधागा करार संपुष्टात आल्यानंतर त्यामध्ये वाढ होऊन हा व्यापार प्रतिवर्षी २५ बिलियन डॉलर्स इतका होणार आहे. परंतु त्यामध्ये देखिल कापड, उद्योगात वर्चस्व असणाऱ्या चिन, तैवान, हॉंगकॉंग, दक्षिण कोरिया इ. राष्ट्रांबरोबर अप्रगत देशांतील वस्त्र व कापड उद्योगांना स्पर्धा करावी लागणार आहे.

उरुग्वे कराराचा एक महत्वाच परीणाम म्हणजेच सेवा क्षेत्राला मिळालेला व्यापारी दर्जा होय. या करारानुसार सेवा क्षेत्रासंबंधिचे नियम शिथिल केल्याने जागतिक सेवा क्षेत्र व्यापारात वाढ घडून येणार आहे.

जशी उरुग्वे फेरीतील विविध करार हे सर्वानुमते संमत झालेले असले तरीही या कराराचे परिणाम मात्र प्रत्येक देशांवर वेगवेगळे दिसून येणार आहेत. त्यामध्ये विकसित अर्थव्यवस्थांवर अनुकूल तर विकसनशील देशांवर काही क्षेत्रांत प्रतिकूल परिणाम दिसून येणार आहेत असे जरी असले तरीही जागतिक व्यापार नियंत्र निर्बंध मुक्त करण्यासाठी व पारदर्शक व्यवहारांसाठी WTO ची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरणार आहे.

६.१२.२ उरुग्वे करार आणि भारत:

भारत १९९५ मध्ये जरी WTO मध्ये सामील झाला असला तरीही भारत पूर्वीपासूनच GATT चा सभासद देश राहिला आहे. परंतु भारताच्या या भूमिकेवरच काही विरोधी पक्ष, व आंतरराष्ट्रीय व्यापार परिस्थितीविषयी अनभिज्ञ असलेल्या विरोधकांमार्फत सतत टिका करण्यात आली. WTO चा करार हा विकसित राष्ट्रांना अधिक अनुकूल आहे हे जरी योग्य असले तरी असे म्हणता येणार नाही की भारताच्या बाबतीत हा करार संपूर्ण प्रतिकूल आहे. भारताला देखिल या करारामुळे फायदे मिळणार आहेत. परंतु ते विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत कमी असू शकतील.

या कराराचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे भारताला WTO सभासद देश म्हणून 'विशिष्ट परम मित्र राष्ट्रे' (Most Favoured Nations MFN) चा दर्जा मिळून भारत हा देखिल इतर विकसित सभासद देशांच्या समपातळीत राहणार असून त्यांना मिळणारे सर्व व्यापारी लाभ व सवलती भारताला देखिल लागू होणार आहेत.

शेती क्षेत्रातील सवलती व अनुदाने कमी केल्याने भारतीय शेती व शेतकऱ्यांवर त्याचे प्रतिकूल परिणाम दिसून येतील अशी एक टीका केली जात होती. परंतु शेती अनुदाने व सवलती कमी करण्याचे बंधन केवळ भारतावरच नसून इतर विकसित सभासद देशांवर देखिल आहे असे झाल्यास भारतीय कृषिजन्य वस्तू आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत अधिक स्पर्धाक्षम बनतील. अल्प किंमतीमुळे भारतीय कृषी क्षेत्राला निर्यात वाढीच्या नवीन संधी उपलब्ध होणार आहेत.

भारत १९९५ मध्ये WTO मध्ये सामील झाला त्यामुळे जागतिक निर्यात व्यापारात १९९० मध्ये भारताचा ०.५ टक्के भाग होता, तो वाढून १९९५ मध्ये ०.६ टक्के झाला. आर्थिक सुधारणांच्या १२ वर्षांच्या काळात २००२ पर्यंत हा हिस्सा वाढून ०.८ टक्के झाला.

१९९० मध्ये भारताची एकूण निर्यात १८१४३ मिलियन डॉलर्स होती. ती वाढून १९९५ मध्ये ३१११७ मिलियन डॉलर्स झाली. इ.स. २००३-२००४ ह्या वर्षात भारताची निर्यात ६३८४३ मिलियन डॉलर्स पर्यंत वाढली. WTO च्या आधुनिक

अहवालानुसार भारताच्या व्यापारी वस्तूंच्या निर्यातीत १५ टक्के वाढ झाली असून इ.स. २००२ मध्ये जगाच्या ३० प्रमुख निर्यातक व आयातक देशांमध्ये भारताने चीन नंतर दुसरा क्रमांक घेतला आहे.

इ.स. २००१-२००२ मध्ये भारताची आयात २४१९२९ वरून वाढून २००३-२००४ मध्ये २९९७०८ कोटी रु. झाली. सन २००२ मध्ये जागतिक निर्यात व्यापारात भारताचा हिस्सा केवळ ०.८ टक्के होता., तर अमेरिकेचा १०.७ टक्के चीनचा ५.२ टक्के तर जपानचा ६.६ टक्के हिस्सा होता. ह्याच कालावधीत एकूण जागतिक आयात व्यापारात भारताचा हिस्सा ०.९ टक्के चीनचा हिस्सा ४.५ टक्के तर जपानचा हिस्सा ५.२ टक्के होता. इ.स. २००४ मध्ये जागतिक निर्यात व्यापारात भारताचा हिस्सा ०.८ टक्के इतकाच राहिला परंतु निर्यातीत २८.१ टक्के वृद्धी घडून आली.

जागतिक व्यापारात भारताच्या हिश्यात अपेक्षित वाढ होत नाही याचे प्रमुख कारण विकसित देश विकसनशील देशांच्या निर्यात व्यापारात सतत विविध तऱ्हेचे अडथळे निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. ह्या विविध प्रकारच्या अडथळ्यामुळे जागतिक व्यापारात विकसनशील देशातील व्यापाराचा अत्यंत कमी हिस्सा असतो. WTO सारख्या संघटनेच्या दबावाकाली असलेल्या विकसनशील देशांना आपले व्यापार अडथळे काढून टाकण्यास व त्यांचा सतत प्रवाह चालू ठेवण्याकरिता विकसित व संपन्न देश भाग पाडीत असतात व त्याचवेळी विकसित देश स्वतःच्या फायद्याकरिता संरक्षण धोरण अंमलात आणण्याकरिता व्यापार अडसर उभे करीत असतात.

थोडक्यात विकसित देश हे विकसनशील देशांच्या निर्यात व्यापारात शक्यतो सर्व प्रकारचे अडथळे निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. ह्या कारणामुळे भारतासारख्या विकसनशील देशांचा जागतिक व्यापारातील हिस्सा वाढत नाही.

६.१३ सारांश

- i) जागतिक व्यापार निर्बंधमुक्त करण्याच्या प्रक्रियेत जागतिक व्यापार संघटनेची WTO ची स्थापना ही एक महत्त्वपूर्ण घटना समजली जाते.
- ii) एप्रिल १९९४ मध्ये माराकश, मोरोक्को येथे GATT चे रूपांतर WTO मध्ये करण्याविषयी मान्यता देण्यात आली.
- iii) १ जानेवारी १९९५ मध्ये GATT संपुष्टात येऊन WTO ची स्थापना करण्यात आली.
- iv) WTO मार्फत आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील व्यापारी तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी वाद निवारण यंत्रणा DSM ची व्यवस्था उभारण्यात आली.
- v) WTO चे प्रशासन सर्वोच्च पदावर असलेल्या डायरेक्टर जनरल व सचिव मंडळामार्फत पाहिले जाते.

- vi) ०९ ते १४ नोव्हें २००१ मध्ये कतारमधील दोहा शहरात WTO चे चौथे संमेलन भरविण्यात आले. या परीषदेत भारताने विकसनशील राष्ट्रांचा प्रतिनिधी म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावली.
- vi) WTO ची वाद निवारण यंत्रणा DSM ही आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील भेदभावाच्या धोरणावर प्रतिबंध घालून व्यापारात स्थिरता निर्माण करण्याचे महत्त्वाचे कार्य करते.
- vii) WTO चे कायदे व नियमांचे उल्लंघन झाल्यास दोन राष्ट्रांमध्ये वाद निर्माण होतात.
- viii) असे वाद निर्माण झाल्यास त्यांच्यानिवारणासाठी स्वतंत्र पॅनल नियुक्त करण्याची जबाबदारी DSM ची असते.
- ix) पॅनलने दिलेला निर्णय स्वीकारण्याचा किंवा नाकारण्याचा अधिकार DSM ला आहे.
- x) DSM कडे आलेल्या तक्रारीचे निवारण एक वर्षाच्या आत करणे बंधनकारक आहे.
- xi) निर्णय अमान्य असल्यास संबंधित देशाला DSM कडे अपील करण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे.
- xii) DSM मार्फत पहिल्या टप्प्यात दोन्ही पक्षांचा सल्ला व मार्गदर्शन करून समुपदेशनाद्वारे समेट घडवून आणण्याचा पहिला प्रयत्न केला जातो.
- xiii) समुपदेशन व मध्यस्थीचा पहिला टप्पा अपयशी ठरल्यास पॅनलची नियुक्ती करून खटला पुढे चालविला जातो.
- xiv) पॅनलमार्फत वादी प्रतिवादी अशा दोन्ही पक्षांची लेखी व तोंडी बाजू लक्षात घेऊन निर्णय दिला जातो.
- xv) या निर्णया विरुद्ध अपील करण्याचा दोन्ही पक्षांना अधिकार असतो.
- xvi) WTO च्या करारातून मिळणारा फायदा किंवा नुकसान देशपरत्वे भिन्न भिन्न जरी असेल तरीही प्रगत राष्ट्रांना होणाऱ्या लाभाचे प्रमाण अप्रगत राष्ट्रांच्या लाभापेक्षा निश्चित अधिक असेल.

६.१४ प्रश्न

- १) WTO च्या स्थापनेची पार्श्वभूमी स्पष्ट करा.
- २) WTO च्या स्थापनेची उद्दिष्टे व कार्ये लिहा.
- ३) थोडक्यात टीप लिहा:- i) WTO ची संघटनात्मक रचना ii) WTO पुढील आव्हाने.
- ४) WTO ची 'वाद निवारण यंत्रणा' ही संकल्पना स्पष्ट करा.
- ५) DSM मार्फत वाद निवारणाची प्रक्रिया सविस्तर लिहा.
- ६) WTO च्या कार्याचे चिकित्सक परिक्षण करा.

७) टीपा लिहा:- i) WTO आणि विकसनशील देश ii) WTO आणि भारत

प्रकरण - ४
विदेशी व्यापार गुणक
 (Foreign Trade Multiplier)

घटक रचना

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ विदेशी व्यापार गुणकाची ओळख
- ७.२ बंदीस्त अर्थव्यवस्थेत गुणकाद्वारे उत्पन्न निर्धारण
- ७.३ खुल्या अर्थव्यवस्थेत विदेशी व्यापार गुणकाचे परिचालन
- ७.४ विदेशी प्रतिक्रिया (प्रतिफलित)
- ७.५ सारांश
- ७.६ प्रश्न

७.० उद्दिष्टे

- १) विदेशी व्यापार गुणकाची संकल्पना समजून घेणे.
- २) बंदीस्त अर्थव्यवस्थेत गुणकाद्वारे उत्पन्न निर्धारणाची प्रक्रिया समजून घेणे.
- ३) मुक्त (खुल्या) अर्थव्यवस्थेत विदेशी व्यापार गुणकाद्वारे उत्पन्न निर्धारण प्रक्रियेचा अभ्यास करणे.
- ४) विदेशी प्रतिफलीत संकल्पना जाणून घेणे.

७.१ विदेशी व्यापार गुणक संकल्पना

गुणकाची मुळ संकल्पना आर. एफ. कान्ह (R.F. Kanh) यांनी रोजगार गुणकाद्वारे मांडली. कान्ह यांच्या गुणकाच्या संकल्पनेचा वापर नंतर लॉर्ड केन्स यांनी केला. लॉर्ड केन्स यांच्या 'गुंतवणूक गुणक' या संकल्पनेवरच 'विदेशी व्यापार गुणकाची' संकल्पना आधारलेली आहे. जेव्हा देशाची निर्यात ही त्याच्या आयातीपेक्षा जास्त होते तेव्हा त्या देशाचा व्यापार अनुकूल होतो. निर्यात वृद्धीमुळे देशाच्या उत्पन्नात होणारी वाढ ही गुंतवणूकीसारखी असते या गुंतवणूकीचा सुध्दा देशाच्या उत्पन्नावर प्रभाव पडतो.

विदेशी व्यापार गुणकाची व्याख्या :

“आयातीपेक्षा निर्यातीत होणारी शुध्द प्रारंभिक वाढ व त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात होणारी अंतिम वाढ ह्यांच्यातील प्रमाण किंवा अनुपात म्हणजे विदेशी व्यापार गुणक होय.”

‘निर्यातीवरील देशी गुंतवणूकीत एका घटकाने वाढ केल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नात जी वाढ होते त्याला विदेशी व्यापार गुणक म्हणतात.’

जेव्हा विदेशातील लोक स्वदेशातील वस्तू खरेदी करतात तेव्हा स्वदेशी माल निर्यात होऊ लागतो त्यामुळे स्वदेशातील निर्यात उद्योगांच्या व ह्या उद्योगातील श्रमिकांच्या उत्पन्नात वाढ होते. श्रमिक हे वाढलेले उत्पन्न उपभोग्य वस्तूवर खर्च करतात. त्यामुळे स्वदेशातील उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन वाढते ह्यामुळे देशातील उत्पन्नात काहीपट वाढ होते. अशाप्रकारे विदेशी व्यापार गुणकाच्या आकारानुसार निर्यातीमुळे निर्माण झालेल्या उत्पन्नात वाढ होते.

७.२ बंदीस्त अर्थव्यवस्थेत गुणकाद्वारे उत्पन्न निर्धारण

बंदीस्त अर्थव्यवस्थेत एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न हे देशातील लोकांचा उपभोग खर्च (C), गुंतवणूक खर्च (I) आणि सरकारी खर्च (G) यांची बेरीज असते. सुत्र रूपाने पुढील प्रमाणे,

$$Y = C + I + G$$

वरील सुत्रात Y म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न, C म्हणजेच राष्ट्रीय उपभोग, I म्हणजेच एकूण गुंतवणूक व G म्हणजेच सार्वजनीक खर्च होय.

परंतु सरकारमार्फत अर्थव्यवस्थेत अर्थशास्त्रिय नियमांचे कठोरपणे पालन केले जात नसल्याने सरकारच्या भूमिकेवर मर्यादा येतात म्हणूनच बंदीस्त अर्थव्यवस्थेत एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न हे उपभोग खर्च (C) आणि गुंतवणूक खर्च यांच्या बरोबर असते. सुत्ररूपाने;

$$Y = C + I$$

उपभोगाचा खर्च हा उत्पन्नाचे फलीत असते. म्हणजेच राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढीबरोबर एकूण उपभोग खर्च सुध्दा वाढतो तर राष्ट्रीय उत्पन्नातील घटीबरोबर एकूण उपभोग खर्च सुध्दा घटत असतो. म्हणूनच पुढील सुत्रात व्यक्त केल्याप्रमाणे राष्ट्रीय उत्पन्न (Y) आणि उपभोग खर्च (C) या मध्ये फलनात्मक संबंध (f) दिसून येतो.

$$C = f(Y)$$

गुंतवणूक ही बचतीवर अवलंबून असल्याने आपल्याला मुळ सुत्र पुढील प्रमाणे मांडता येतील.

$$Y = C + I$$

$$Y = C + S$$

वरील दोन्ही सुत्रातील उपभोग खर्च (C) हे चल समान असल्याने ते रद्द होईल व बचत (S) गुंतवणूक (I) समान बनेल. हेच सुत्राद्वारे पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

$$S = I$$

किंवा

$$I = S$$

कालखंडाचा विचार केल्यास बचत आणि गुंतवणूकीत बदल घडून येतील म्हणजेच बचतीत घडून येणारे बदल (ΔS) व गुंतवणुकीतील बदल (ΔI) यामध्ये समानता असेल. सुत्ररूपाने पुढील प्रमाणे :

$$\Delta S = \Delta I$$

$$\therefore \Delta I = \Delta S$$

लॉर्ड केन्सचा गुणक हा 'उपभोगाची सीमान्त प्रवृत्तीवर' (Marginal propensity to consume - MPC) वर अवलंबून आहे. सुत्ररूपाने;

$$K = f (MPC)$$

वरील सुत्रात K म्हणजे गुणक, f म्हणजेच फलनात्मक संबंध व MPC म्हणजेच सीमान्त उपभोग प्रवृत्ती होय. सीमान्त उपभोग प्रवृत्ती ही उत्पन्नातील बदलाचे (ΔY) उपभोगातील बदलाशी (ΔC) असलेले प्रमाण व्यक्त करते. सुत्ररूपाने;

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y}$$

सीमान्त उपभोग प्रवृत्तीवर पुढील दोन मर्यादा दिसून येतात.

- i) MPC चे मूल्य नेहमीच धनात्मक म्हणजेच शून्यापेक्षा अधिक असते.
- ii) MPC कधीही १ नसते.

म्हणूनच पुढील सुत्रात व्यक्त केल्याप्रमाणे MPC ही नेहमीच शून्य (०) आणि १ मध्ये अडकून असते.

$$0 < \frac{\Delta C}{\Delta Y} < 1$$

उपभोग फलनातील गुणकावर देखिल पुढील दोन मर्यादा दिसून येतात.

- i) गुणकाचे मूल्य नेहमी १ पेक्षा अधिक असते.
- ii) गुणक हा कधीही अनंत नसतो.

सुत्ररूपाने पुढील प्रमाणे;

$$1 < K < \alpha$$

जर $K = १$ येत असेल तर गुणक निरर्थक ठरतो कारण येणारी अंतिम किंमत बदलणार नाही

उदा. $१० \times १ = १०$ म्हणूनच गुणक त्याचवेळी परिणामकारक ठरतो ज्यावेळी त्याचे मूल्य १ पेक्षा अधिक असते.

उदा. $१० \times २ = २०$.

गुणक हा गुंतवणूकीतील बदल (ΔI) व उत्पन्नातील बदल (ΔY) यांच्या गुणोत्तराबरोबर असतो. सुत्ररूपाने;

$$K = \frac{\Delta Y}{\Delta I}$$

गुणकाचा उत्पन्नावरील परिणाम शोधायचा असल्याने जर ΔY बाहेर काढल्यास सुत्र पुढीलप्रमाणे लिहिता येईल.

$$\Delta Y = K. \Delta I$$

याचाच अर्थ गुंतवणूकीतील झालेल्या बदलाने उत्पन्न गुणकाच्या प्रमाणात बदल घडून येतो. ($K \times \Delta I$)

$$K = f\left(\frac{\Delta C}{\Delta Y}\right)$$

$$K = \frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y}$$

$$\text{म्हणजेच } १ = \text{MPC} + \text{MPS}$$

MPC म्हणजेच सीमान्त उपभोग प्रवृत्ती (Marginal Propensity to Consume) व MPS म्हणजेच सीमान्त बचत प्रवृत्ती (Marginal Propensity to Save).

गुणक मोजमापाचे सुत्र;

$$K = \frac{1}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}}$$

$$\therefore K = \frac{1}{\frac{\Delta S}{\Delta Y}}$$

$$\Delta Y = K \cdot \Delta I$$

गुणक हा सीमान्त बचत प्रवृत्तीच्या व्यस्तांकाबरोबर असतो.

पुढील काल्पनीक उदाहरणाद्वारे गुणकाच्या माध्यमातून राष्ट्रीय उत्पन्न निर्धारण कसे होते हे समजते.

उदा. जर $\Delta I = १०००$ कोटी रुपये.

$$\text{MPC म्हणजेच } \frac{\Delta C}{\Delta Y} = \frac{3}{4}$$

$$\text{म्हणजेच } \frac{\Delta S}{\Delta Y} = \frac{1}{4}$$

वरील किंमती सुत्रात टाकल्यास;

$$K = \frac{1}{1 - \frac{3}{4}}$$

$$\therefore K = \frac{1}{\frac{1}{4}}$$

$$\therefore K = 4$$

$\Delta Y = K \cdot \Delta I$ या सुत्रात वरील किंमती टाकल्यास

$$\Delta Y = 4 \times 1000$$

$$\therefore \Delta Y = 4 \times 1000 \text{ कोटी रुपये}$$

७.३ खुल्या अर्थव्यवस्थेत विदेशी व्यापार गुणकाचे परिचालन

विदेशी व्यापार गुणक म्हणजेच निर्यात बदल व उत्पन्न बदल यातील गुणोत्तर प्रमाण होय. मुक्त व्यापाराच्या परिस्थितीत देशाची निर्यात ही स्वतंत्र असते. म्हणजेच ती संबंधित देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नावर अवलंबून नसते तर विदेशातील नागरिकांच्या आवडी-निवडी व त्या देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न यावर अवलंबून असते. परंतु आयात ही संबंधित देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या पातळीवर अवलंबून असते. सुत्ररूपाने पुढीलप्रमाणे.

$$M = f(Y)$$

वरील सुत्रात M म्हणजेच आयात, f म्हणजेच फलनात्मक संबंध व Y म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न होय.

आयात आणि राष्ट्रीय उत्पन्नात प्रत्यक्ष आणि धनात्मक संबंध दिसून येतो. राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झाल्यास आयातीत देखिल वाढ घडून येते, याउलट राष्ट्रीय उत्पन्न कमी झाल्यास आयात कमी होते. परंतु अशा प्रकारचा धनात्मक संबंध निर्यात आणि राष्ट्रीय उत्पन्न यामध्ये दिसून येत नाही. सुत्र रूपाने;

$$X \neq f(Y)$$

सुत्रात X म्हणजेच निर्यात, Y म्हणजेच राष्ट्रीय उत्पन्न तर \neq सहसंबंध नसणे होय.

मुक्त अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्नातील समानता त्याचवेळी प्रस्थापित होते ज्यावेळी अर्थव्यवस्थेतील बचत (S) व गुंतवणूक (I) समान बनेल तसेच निर्यात (X) व आयात (M) समान असतील सुत्र रूपाने;

$$S = I$$

$$M = X$$

खुल्या अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्नातील समतोलाची अट पुढील सुत्राद्वारे व्यक्त करता येते;

$$Y = C + I + X - M$$

बंदीस्त अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्नातील संतुलन बचत (S) व गुंतवणूकीतील (I) संतुलनातून निश्चित होतो. सुत्ररूपाने

$$S = I$$

तर मुक्त अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्नातील संतुलन त्याच वेळी प्रस्थापित होईल ज्यावेळी गुंतवणूक + निर्यात व बचत + आयात यामध्ये समानता दिसून येईल. सुत्ररूपाने;

$$I + X = S + M$$

वरील सुत्रातील $I + X$ म्हणजेच गुंतवणूक + निर्यात अशी परिस्थिती निर्माण होते त्यावेळी राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ घडून येते तर $S + M$ म्हणजेच बचत + आयात ही राष्ट्रीय उत्पन्नात निर्माण होणारी गळती (Leakage) असते. म्हणूनच ज्यावेळी

i) $I + X > S + M$ या परिस्थितीत आर्थिक विस्तार घडून येतो.

ii) $I + X < S + M$ या परिस्थितीत आर्थिक आकुंचन निर्माण होते.

जर वरील आर्थिक चलांमध्ये बदल घडून येत असतील तर वरील सुत्र पुढीलप्रमाणे लिहिता येईल.

$$\Delta S + \Delta M = \Delta I + \Delta X$$

सीमान्त बचत प्रवृत्ती म्हणजेच $\Delta S/\Delta Y$ ही बचतीतील बदल दर्शविते (s) तर सीमान्त आयात प्रवृत्ती $\Delta M/\Delta Y$ ही आयातीतील बदल दर्शविते (m) म्हणूनच नवीन समीकरण पुढील प्रमाणे मांडता येईल.

$$(S+M)\Delta Y = \Delta I + \Delta X$$

$$\therefore \Delta Y = \frac{1}{(S+M)}(\Delta I + \Delta X)$$

विदेशी व्यापार गुणक हा सीमान्त बचत प्रवृत्ती व सीमान्त आयात प्रवृत्ती यांचे फलीत असते. सुत्राद्वारे हे पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

$$Kf = f(S + M)$$

वरील सुत्रात Kf म्हणजेच विदेशी व्यापार गुणक, f म्हणजेच फलनात्मक संबंध, S म्हणजे सीमान्त बचत प्रवृत्ती व M म्हणजेच सीमान्त आयात प्रवृत्ती होय.

S + M व Kf यामध्ये व्यस्त संबंध दिसून येतो. म्हणजेच S + M जितके अधिक तितके विदेशी व्यापार गुणकाचे (Kf) मूल्य कमी राहते. तर S + M जितके कमी तितके विदेशी व्यापार गुणकाचे (Kf) मूल्य अधिक राहते. म्हणूनच विदेशी व्यापार गुणकाद्वारे राष्ट्रीय उत्पन्नात वृद्धी कशा पध्दतीने घडून येते हे पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

$$\therefore \Delta Y = \frac{1}{(S+M)}(\Delta I + \Delta X)$$

$$kf = \frac{1}{MPS+MPM}$$

जर MPS = 0.25, MPM=0.15 असे मूल्य असेल तर

$$kf = \frac{1}{0.25+0.15} = \frac{1}{0.40} = 2.5$$

$$\Delta Y = kf \cdot \Delta x$$

जर निर्यात २०० वरून वाढून ३०० ते ५०० बनली: $\Delta I = 0$, तर

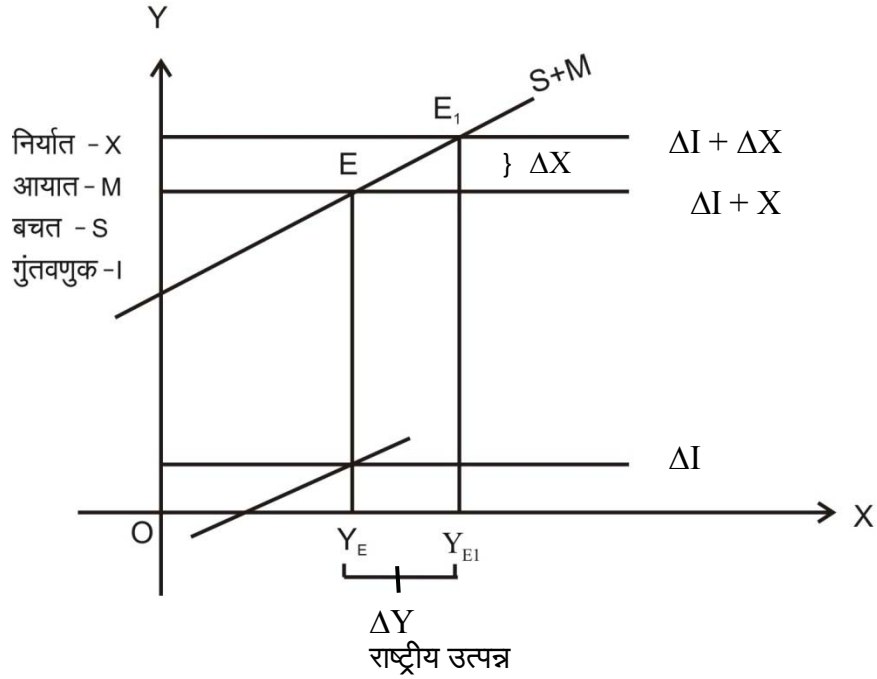
$$\therefore \Delta Y = 2.5 \times 200 = 500$$

$$\begin{aligned} \therefore Y_{E1} &= Y_E + \Delta Y \\ &= 1000 + 500 = 1500. \end{aligned}$$

$$\Delta S = s \Delta Y = 0.25 \times 500 = 125$$

$$\Delta M = m \Delta Y = 0.15 \times 500 = 75$$

हे पुढील आकृतीद्वारे स्पष्ट करता येईल.

वरील आकृतीनुसार

$$\Delta I + \Delta X = \Delta S + \Delta M$$

$$\therefore 0 + 200 = 125 + 75$$

$$\therefore 200 = 200$$

बंदीस्त अर्थव्यवस्थेतील गुणकाचे मूल्य म्हणजेच $K = 4$ त खुल्या अर्थव्यवस्थेत विदेशी व्यापार गुणकाचे मूल्य म्हणजेच

$$K_f = 2.5 \text{ तर}$$

$$K_f < K$$

म्हणजेच विदेशी व्यापार गुणकाचे मूल्य हे गुणकापेक्षा कमी राहते याचे प्रमुख कारण म्हणजेच राष्ट्रीय उत्पन्नात बचत व आयातीसारख्या निर्माण झालेल्या गळती (Leakages) होय.

आपली प्रगती तपासा :

१) विदेशी व्यापार गुणक ही संकल्पना स्पष्ट करा.

- २) बंदीस्त अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्न निर्धारणातील विदेशी व्यापार गुणकाची भूमिका स्पष्ट करा.
- ३) विदेशी व्यापार गुणकाद्वारे मुक्त अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्न निर्धारण प्रक्रिया स्पष्ट करा.

७.४ विदेशी प्रतिक्रिया (प्रतिफलीत) (Foreign Repercussion)

एका देशाच्या उत्पन्नात घट झाल्यास त्याचा परिणाम म्हणून त्याच्याशी व्यापार करणाऱ्या इतर देशांच्या उत्पन्नात घट होऊ लागते. या प्रतिक्रियांनाच विदेशी प्रतिक्रिया किंवा विदेशी प्रतिफलीत असे म्हणतात.

समजा 'क्ष' आणि 'य' हे दोन देश असून या दोन देशांमध्ये व्यापार घडून येत आहे. 'क्ष' हा देश निर्यातदार देश तर 'य' हा आयातदार देश आहे. 'क्ष' देशाची निर्यात म्हणजेच ती 'य' देशाची आयात असेल. जर 'क्ष' देशाच्या निर्यातीत वाढ झाली तर 'क्ष' देशाच्या उत्पन्नात वाढ घडून येईल याउलट 'य' देशाची आयात वाढून आयात खर्च वाढल्याने 'य' देशाच्या उत्पन्नात घट घडून येईल. जर तसे झाले तर 'य' देशाची आयात घटू लागेल व त्यामुळे 'क्ष' देशाची निर्यात देखिल कमी होऊन 'क्ष' देशाच्या उत्पन्नात घट घडून येईल. किंवा याउलट देखिल होऊ शकेल. यालाच विदेशी प्रतिक्रिया असे म्हणतात. वरील उदाहरणात विदेशी प्रतिक्रियेच्या परिस्थितीत निर्यात करणाऱ्या 'क्ष' देशाच्या विदेशी व्यापार गुणकाच्या आकाराचं संकुचन निर्माण होईल.

विदेशी व्यापारात विदेशी प्रतिक्रियेच्या राष्ट्रीय उत्पन्नावर होणारा परिणाम पुढील प्रमाणे दाखविता येईल.

सुत्ररूपाने

$$kf = \frac{1}{MPS_1 + MPM_1 + MPS_2 + MPM_2}$$

वरील सुत्रात $MPS_1 + MPM_1$ म्हणजेच निर्यातक देशातील सीमान्त बचत व सीमान्त आयात प्रवृत्ती तर $MPS_2 + MPM_2$ म्हणजेच आयात करणाऱ्या देशातील सीमान्त बचत व सीमान्त आयात प्रवृत्ती होय.

जर

$$MPS_1 = 0.25$$

$$MPM_1 = 0.15$$

$$MPS_2 = 0.06$$

$$MPM_2 = 0.04$$

वरील किंमती मुळ सुत्रात टाकल्यास

$$kf = \frac{1}{0.25 + 0.15 + 0.06 + 0.04}$$

$$\therefore kf = \frac{1}{0.40 + 0.10}$$

$$\therefore kf = \frac{1}{0.50}$$

$$\therefore kf = \frac{1}{\frac{1}{2}}$$

$$\therefore kf = 2$$

$$\Delta Y = k f \cdot \Delta x$$

$$= 2 \times 200 = 400$$

$$\therefore YE_1 = YE + \Delta Y$$

$$= 1000 + 400$$

$$= 1400$$

म्हणजेच मागील समीकरणांचा संदर्भ विचारात घेतल्यास असे दिसून येते की संबंधित देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मूल्य 1500 होते ते विदेशी प्रतिक्रियेच्या परिणामांमुळे विदेशी व्यापार गुणकाचे मूल्य घटल्याने राष्ट्रीय उत्पन्न 1400 असे घटल्याचे दिसून येते.

आपली प्रगती तपासा

१) 'विदेशी प्रतिक्रिया' ह्या संकल्पनेवर टिप लिहा.

७.५ सारांश

- १) गुणकाची मुळ संकल्पना आर. एफ. कान्ह (R.F. Kahn) यांनी मांडली.
- २) लॉर्ड केन्स यांनी गुणक या संकल्पनेचा आधार होऊन आपली 'गुंतवणूक गुणक' ही संकल्पना मांडली.
- ३) केन्सचा गुंतवणूक गुणक बंदीस्त अर्थव्यवस्थेचा कार्य करतो.
- ४) निर्यातीवरील देशी गुंतवणूकीत एका घटकाने वाढ केल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नात जी वाढ होते त्यास विदेशी व्यापार गुणक असे म्हणतात.
- ५) बंदीस्त अर्थव्यवस्थेत गुणक (K) हा सीमान्त उपभोग प्रवृत्तीवर (MPC) अवलंबून असतो.
- ६) $K = f(MPC)$
- ७) विदेशी व्यापार गुणक म्हणजे निर्यात बदल व उत्पन्न बदल यातील गुणोत्तर प्रमाण होय.
- ८) विदेशी व्यापार गुणक हे सीमान्त बचत प्रवृत्ती आणि सीमान्त आयात प्रवृत्ती यांचे फलित असते.
- ९) $\Delta Y = \frac{1}{s+m}(\Delta I + \Delta X)$
- १०) $kf = \frac{1}{MPS + MPM}$
- ११) $\Delta Y = Kf \cdot \Delta X$
- १२) एका देशाच्या उत्पन्नात घट झाल्यास त्याचा परिणाम म्हणून त्याच्याशी व्यापार करणाऱ्या इतर देशांच्या उत्पन्नात घट होण्याच्या प्रक्रियेलाच विदेशी प्रतिक्रिया (प्रतिफलीत) असे म्हणतात.
- १३) $kf = \frac{1}{MPS_1 + MPM_1 + MPS_2 + MPM_2}$
- १४) $Kf < K$

७.६ प्रश्न

- १) राष्ट्रीय उत्पन्न वृद्धीतील विदेशी व्यापार गुणक प्रक्रिया स्पष्ट करा.
- २) विदेशी व्यापार गुणक ही संकल्पना स्पष्ट करा.

- ३) पुढील प्रश्नांवर टिप लिहा.
 - अ) बंदीस्त अर्थव्यवस्थेतील गुणक परिणाम.
 - ब) मुक्त अर्थव्यवस्थेतील गुणक परिणाम.
- ४) विदेशी प्रतिक्रिया ही संकल्पना स्पष्ट करा.
- ५) राष्ट्रीय उत्पन्नावर गुणकाचा होणारा विदेशी प्रतिक्रिया उदाहरणासह स्पष्ट करा.

आंतरिक आणि बाह्य संतूलन

(Internal and External Balance)

घटक रचना

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ आंतरिक आणि बाह्य संतूलन संकल्पना : मौद्रिक आणि राजकोषिय धोरणाची भूमिका
- ८.२ व्यय परिवर्तनकारी मौद्रिक धोरण
- ८.३ व्ययात (खर्चात) बदल घडवून आणणारी धोरणे
- ८.४ 'धोरण-मिश्र' संकल्पना
- ८.५ मिड्स चे प्रतिमान
- ८.६ मुंडेलचे प्रतिमान
- ८.७ मुंडेल - फ्लेमिंग प्रतिमान
- ८.८ सारांश
- ८.९ प्रश्न

८.० उद्दिष्टे

- १) अंतर्गत व बाह्य समतोल ही संकल्पना समजून त्यामध्ये मौद्रिक व वित्तीय धोरणाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
- २) व्यय परिवर्तनकारी मौद्रिक धोरणाचा अभ्यास करणे.
- ३) व्ययात बदल घडवून आणणारी धोरणे जाणून घेणे.
- ४) धोरण मिश्र ही संकल्पना समजून घेणे.
- ५) मौद्रिक व वित्तीय धोरण मिश्र जाणून घेणे.
- ६) मिड्स च्या प्रतिमानाचा अभ्यास करणे.
- ७) मुंडेल प्रतिमानाचा अभ्यास करणे.
- ८) मुंडेल फ्लेमिंग प्रतिमान समजून घेणे.

८.१ आंतरिक आणि बाह्य संतूलन (Internal and External Balance)

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या विनिमय दर धोरणामूळे आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या (IMF) सभासद देशांना एका दुहेरी समस्येला सामोरे जावे लागले व ती समस्या म्हणजेच अंतर्गत समतोल व बाह्य समतोल राखणे होय. अंतर्गत समतोलमध्ये पूर्ण रोजगार व किंमत स्थिरता ही उद्दिष्टे अपेक्षित असतात तर बाह्य संतूलनात व्यवहारतोल (Balance of Payment) संतूलन अपेक्षित असते. ज्यावेळी एखाद्या देशाला एकाचवेळी अर्थव्यवस्थेत अंतर्गत व बाह्य संतूलन साध्य करण्याचे उद्दिष्टे पूर्ण करावे लागते त्यावेळी त्यावर उपाय म्हणून एकाचवेळी पुढील दोन प्रकारच्या धोरणांचा वापर करावा लागतो.

अर्थव्यवस्थेत आंतरिक व बाह्य संतूलन प्रस्थापित करण्यासाठी मौद्रिक धोरण (Monetary Policy) व राजकोषिय धोरण (Fiscal Policy) यांचा एकत्रित वापर करावा लागतो.

८.१.१ आंतरिक व बाह्य संतूलन - संकल्पना:

- i) आंतरिक संतूलन : आंतरिक संतूलन ह्यामध्ये देशांतर्गत किंमत स्थिरता व पूर्ण रोजगाराचा विचार होतो.
- ii) बाह्य संतूलन : बाह्य संतूलनात व्यवहारकोष संतूलनाचा विचार केला जातो.

सर्वसाधारणतः कोणताही देश वरील दोन संतूलनापैकी किंमत स्थिरता आणि पूर्ण रोजगाराद्वारे आंतरिक संतूलन प्रस्थापित करण्यास प्राधान्य देतात परंतु ज्यावेळी एखाद्या देशाच्या व्यवहारतोलात मूलभूत किंवा रचनात्मक असंतूलन निर्माण होते त्यावेळी त्या देशाला अंतर्गत संतूलनाऐवजी बाह्य संतूलनाला प्राधान्य देणे क्रमप्राप्त होते. अर्थव्यवस्थेत घडून येणारे प्रक्रिया व हंगामी बदल हे अल्पकालीन असल्याने अशा प्रकारचा असमतोल आपोआप दुरुस्त होत असतो. परंतु अर्थव्यवस्थेतील मूलभूत व रचनात्मक असंतूलनाचा परिणाम दीर्घकालीन असून तो योग्य वेळी दुरुस्त न झाल्यास अर्थव्यवस्थेत बिकट परिस्थिती निर्माण होऊ शकते म्हणूनच अशा वेळी व्यवहारतोलात मूलभूत संतूलन प्रस्थापित करणे क्रमप्राप्त ठरते. अशा परिस्थितीत अर्थव्यवस्थेत योग्य धोरणांची आखणी व अंमलबजावणीची गरज असते.

मीड या अर्थतज्ञाच्या मते आंतरिक व बाह्य संतूलन साधण्यासाठी प्रत्येक देशाला आपल्या एकूण खर्चावर तसेच विनिमय दरावर नियंत्रण ठेवावे लागते. जॉन्सनच्या मते आंतरिक व बाह्य संतूलन साधण्याकरिता व्यय किंवा खर्च परिवर्तनकारी (Expenditure Changing) व खर्च बदलावकारी (Expenditure Switching) या पध्दतींचा वापर करावा लागतो.

८.२ व्यय परिवर्तनकारी किंवा खर्च परिवर्तनकारी धोरणे (Expenditure Changing Policies)

व्यय परिवर्तनकारी धोरणालाच 'खर्च समायोजन धोरण' असेही म्हटले जाते. व्यवहारतोलातील असंतुलनाविरुद्ध मौद्रिक व वित्तीय (राजकोषिय) धोरणाद्वारे एकूण खर्चात बदल करण्याच्या पध्दतीला व्यय परिवर्तनकारी नीती असे म्हणतात. खर्चात वाढ किंवा घट करून व्यय परिवर्तनकारी धोरण राबविले जाते. या धोरणाचा परिणाम म्हणून उत्पन्न पातळीमध्ये बदल घडून येतात. म्हणूनच ही नीति 'उत्पन्न परिवर्तनकारी नीति' या नावाने देखिल ओळखली जाते.

देशाच्या आयातीत होणाऱ्या वाढीबरोबर व्यवहारतोलात तूटीची परिस्थिती निर्माण होते याउलट देशाच्या निर्यातक्षमतेतील वाढीबरोबर देशाच्या व्यवहारतोलात वाढाव्याची परिस्थिती निर्माण होते. जर देशाची आयात वाढलेली असेल तर ती कमी करण्यासाठी सार्वजनिक खर्चात कपात करणे आवश्यक ठरते. म्हणजेच सार्वजनिक खर्चात कपात झाल्यास व्यवहारतोलातील तूट दुर होण्यास मदत होते. याउलट सार्वजनिक खर्चात वाढ घडवून आणल्यास व्यवहारतोल वाढण्याच्या परिस्थितीचे समायोजन करणे शक्य होते, कारण सार्वजनिक खर्चात वाढ घडून आल्यास देशाची आयात वाढून व्यवहारतोल वाढावा घटू लागतो.

वरील व्यवहारतोलातील वाढावा व तूट या वरील दोन्ही परिस्थितीपैकी व्यवहारतोलात घडून येणारी तूट ही अर्थव्यवस्थेला बाधक असते अशा वेळी सार्वजनिक खर्चात सतत घट घडवून आणावी लागते म्हणूनच या धोरणाला खर्चात (व्ययात) कपात करणारी नीति (Expenditure Reducing Policy) असेही म्हणतात. या अनुषंगानेच खर्चात कपात करून व्यवहारतोल तूट दुर करण्यासाठी मौद्रिक व राजकोषिय नीतिचा अवलंब केला जातो.

८.८.१ मौद्रिक धोरण (Monetary Policy):

कोणत्याही देशातील मौद्रिक अधिसत्तेलाच (मध्यवर्ती बँक) मौद्रिक धोरण राबविण्याचा सर्वोच्च अधिकार आहे. भारतात मौद्रिक धोरण तयार करणे व त्याची अंमलबजावणी करण्याचे अधिकार रिझर्व्ह बँकेकडे सुपूर्त करण्यात आलेले आहेत. मौद्रिक धोरणामध्ये देशातील मौद्रिक घटकांचा व्यवस्थापन करणे अपेक्षित आहे. उदा. पैशाचा पुरवठा नियंत्रित करणे, संख्यात्मक व गुणात्मक साधनांचा वापर करणे इ.

कोणत्याही देशाच्या मध्यवर्ती बँकेकडे मौद्रिक व्यवस्थापनासाठी जी अनेक साधने उपलब्ध असतात त्यापैकी सर्वाधिक परिणामकारक साधने म्हणजेच

i) बँकदर (Bank Rate)

ii) खुल्या बाजारात रोख्यांचे व्यवहार (Open Market Operations)

बँकदर म्हणजेच असा कमीत कमी व्याजदर की जो मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांना अल्पकालीन कर्जे देण्यासाठी आकारते. देशातील परिस्थितीचा विचार करून मध्यवर्ती बँक बँकदरामध्ये वाढ किंवा घट घडवून आणण्याचा निर्णय घेऊ शकते. खुल्या बाजारातील रोख्यांच्या खरेदी-विक्री मध्ये मध्यवर्ती बँकेमार्फत सरकारी

कर्जरोख्यांच्या खरेदी किंवा विक्रीच्या व्यवहारांचा समावेश होतो. ही दोन्ही साधनांची परिणामकारकतेमध्ये साधर्म्य दिसून येते.

देशातील मध्यवर्ती बँक व्यवहारशेफातील परिस्थितीत संतूलन प्रस्थापित करण्यासाठी पुढील दोन प्रकारे मौद्रिक धोरण राबवू शकते.

i) संकुचनकारी मौद्रिक धोरण - (Contractionary Monetary Policy)

ii) विस्तारक मौद्रिक धोरण - (Expansionary Monetary Policy)

ज्यावेळी एखाद्या देशाच्या व्यवहारतोलात तुटीची समस्या दिसून येते अशा वेळी संकुचनकारी मौद्रिक धोरण अवलंबिले जाते. यानुसार बँकदरात वाढ केली जाते. मध्यवर्ती बँकेमार्फत बँकदरात वाढ घडवून आणल्याने व्यापारी बँकांसाठी अल्पकालीन कर्जे अधिक खर्चिक बनतात कारण बँकदर आणि बाजारव्याजदर यामध्ये २ % पर्यंतचेच अंतर असू शकते. बाजार व्याजदर हा व्यापारी बँकांनी त्यांच्या कर्जदारांसाठी आकारलेला दर असतो. बँकदरातील वाढीचा परिणाम म्हणून बाजारदरात सुध्दा बँकांना वाढ करावी लागते त्यामुळे कर्जदारांसाठी कर्जे महाग बनल्याने पैशासाठी मागणी कमी होऊ लागते व त्याचवेळी मध्यवर्ती बँकेमार्फत पैशाच्या पुरवठ्यावर मर्यादा आणली जाते.

संकुचनकारी मौद्रिक धोरणाचाच दुसरा भाग म्हणजे मध्यवर्ती बँक सरकारी कर्जरोखे खुल्या बाजारात विक्रीस काढते. ज्यांच्यामार्फत या सरकारी कर्जरोख्यांची खरेदी केली जाते ते खरेदीदार आपल्या व्यापारी बँकेचे धनादेश मध्यवर्ती बँकेकडे सुपूर्द करतात त्या धनादेशांद्वारे मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांमधून पैसा (रोख्यांच्या व्यवहाराची रक्कम) काढून घेते त्यामुळे व्यापारी बँकांच्या पुनर्निर्मितीच्या कार्यावर आपोआप मर्यादा येते. मध्यवर्ती बँकेच्या संकुचनकारी नीतिलाच 'कडक मौद्रिक धोरण' असेही म्हणतात कारण या धोरणाद्वारे मध्यवर्ती बँक अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवते, परिणामस्वरूप खर्चात कपात घडून येते त्यामुळे आयात प्रवृत्ती कमी होऊन व्यवहारशेफात आपोआप संतूलन प्रस्थापित होते.

ज्यावेळी व्यवहारतोल वाढण्याचा (Surplus Balance of Payment) दिसून येतो त्यावेळी मध्यवर्ती बँक 'सुलभ मौद्रिक धोरणांचा' अवलंब करते कि ज्याद्वारे व्याजदरामध्ये घट घडवून आणली जाते. व्याजदरातील घटीमुळे कर्जे स्वस्त झाल्याने गुंतवणूकीत वाढ होऊन उत्पन्नात वाढ घडून येते पर्यायाने देशाची आयात वाढून वाढाव्याच्या व्यवहारतोलाचे समायोजन करता येते.

देशात आंतरिक संतूलन प्रस्थापित करण्यासाठी मौद्रिक धोरण मदत करते. ज्यावेळी मध्यवर्ती बँक 'सुलभ मौद्रिक धोरण' आखते त्यानुसार व्याजदरात घट घडवून आणल्याने गुंतवणूकीला प्रोत्साहन मिळून देशात रोजगार संधी निर्माण होऊन उत्पन्नातलीत वाढ घडून येते. याउलट मध्यवर्ती बँक 'कडक मौद्रिक धोरणाचा' अवलंब करून देखिल आंतरिक समतोलाद्वारे देशातील रोजगार व किंमत पातळीत स्थिरता प्रस्थापित करू शकते.

८.८.२ रोजकोषिय धोरण किंवा वित्तीय धोरण : (Fiscal Policy)

मौद्रिक धोरणाबरोबरच देशात आंतरिक आणि बाह्य संतुलन प्रस्थापित करण्यासाठी राजकोषिय किंवा वित्तीय धोरणाचा देखिल वापर केला जातो. Fiscal हा शब्द मुळ ग्रीक भाषेतील 'Fisc' या शब्दापासून बनलेला आहे 'Fisc' याचा अर्थ 'Basket' (थैली) असा होतो. सरकारी थैली म्हणजेच सरकारचे कोषागार (Treasury) होय. म्हणजेच राजकोषिय धोरणाचा संबंध सरकारच्या महसूली भांडाराशी किंवा कोषागाराशी आहे. या धोरणाचा संबंध सरकारच्या महसूली जमा (उत्पन्न) (Revenue) आणि महसूली खर्च (Expenditure) या बाजूंशी असल्यानेच या धोरणाला सरकारचे 'अंदाजपत्रकीय धोरण' (Budgetary Policy) या नावाने देखिल ओळखले जाते.

वित्तीय धोरणात सरकार मार्फत महसूल व खर्चाबाबत अशा पध्दतीने सुयोग्य बदल घडवून आणले जातात कि ज्यामुळे उत्पादन, रोजगार, उत्पन्न आणि व्यवहारतोलात सकारात्मक बदल घडून येतील या अनुषंगाने सरकारमार्फत सार्वजनिक महसूल व सार्वजनिक खर्चात अपेक्षित बदल घडवून आणण्यासाठी पुढील दोन प्रकारे वित्तीय धोरण राबविले जाते.

i) संकुचनकारी वित्तीय (राजकोषिय) धोरण :(Contractionary Fiscal Policy)

ii) विस्तारक वित्तीय धोरण : (Expansionary Fiscal Policy)

व्यवहारतोलातील तुटीची समस्या दूर करण्यासाठी सरकार 'संकुचनकारी वित्तीय धोरणाचा' अवलंब करते. या धोरणानुसार सरकार एका बाजूला सार्वजनिक खर्चात घट करते तर दुसऱ्या बाजूस प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करांचे दर वाढविते. सार्वजनिक खर्चात केलेल्या कपातीमुळे रोजगार व उत्पन्न पातळीत घट होऊन किंमत पातळीत देखिल घट घडून येते. या उपायामुळे चलनस्फिती (भाववाढ-Inflation) नियंत्रित करता येते व त्याद्वारे अर्थव्यवस्थेतील आंतरिक संतुलन प्रस्थापित करता येतो.

दुसऱ्या बाजूला वरील उपाय हा बाह्य संतुलन प्रस्थापित करण्यास सुध्दा मदत करतो कारण सार्वजनिक खर्चातील घटीमुळे रोजगार व उत्पन्नात घट घडून येते. उत्पन्नातील घटीचा परिणाम म्हणून आयात क्षमता कमी होते कारण आयात (M) आणि उत्पन्न (Y) यामध्ये फलनात्मक सहसंबंध दिसून येतो. ($M=f(Y)$) उत्पन्न व आयातीत प्रत्यक्ष धनात्मक संबंध दिसून येतो. ज्यावेळी उत्पन्नपातळीत घट घडून येते त्याबरोबर आयातीत देखिल घट घडून येते. किंमत पातळीत घट घडून आल्यास आपल्या देशातील वस्तू व सेवा परकीय नागरीकांसाठी स्वस्त होऊन आपल्या देशातील वस्तू व सेवांना मागणी वाढून निर्यात वाढते. निर्यातीत घडून येणारी वाढ परकीय चलनात वाढ घडवून आणते व आपोआप व्यवहारतोलातील असंतुलन दूर होण्यास मदत होते.

ज्यावेळी व्यवहारतोलात वाढावा निर्माण होतो अशा वेळी हा वाढावा नियंत्रित करण्यासाठी सरकार 'विस्तारक वित्तीय धोरणाचा' अवलंब करते. या धोरणानुसार सार्वजनिक खर्चात वाढ तर दुसऱ्या बाजूस प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करांचे दरांमध्ये कपात केली जाते. त्यामुळे रोजगार व उत्पन्न पातळी गुणकपरिणामाद्वारे वाढू लागते. त्याचा परिणाम म्हणून उपभोग, वस्तू व सेवांच्या किंमती यात वाढ घडून येते. अशा वेळी वस्तू व सेवा महाग झाल्याने देशाची निर्यात कमी होऊन विदेशी वस्तू व सेवा स्वस्त वाटू लागल्याने आयात वाढू लागते परिणामतः व्यवहारतोलातील वाढाव्याचे प्रमाण कमी होऊन व्यवहार तोलात संतुलन प्रस्थापित होते. म्हणजेच विस्तारक वित्तीय धोरणाद्वारे देशाचा बाह्य समतोल प्रस्थापित होण्यास मदत होते. तसेच उत्पन्न, रोजगार व किंमत पातळीत सकारात्मक बदल घडवून आणून आंतरिक समतोल देखिल साध्य केला जातो.

सर्वसाधारणतः आंतरिक समतोल प्रस्थापित करण्यासाठी मौद्रिक धोरणाचा व बाह्य समतोल प्रस्थापित करण्यासाठी वित्तीय धोरणाचा वापर केला जातो. खर्च कपात धोरण व्यवहार तोल असंतुलनावर धनात्मक परिणाम घडवून आणते तर खर्च वाढ धोरण व्यवहारतोल असंतुलनावर नकारात्मक परिणाम घडवून आणते.

१.३ व्ययात किंवा खर्चात बदल घडवून आणणारी धोरणे (Expenditure Switching Policy)

खर्चात बदल घडवून आणणारी धोरणे पुढील दोन घटकांशी संबंधित असतात.

- अ) अवमूल्यन (Devaluation)
- ब) प्रत्यक्ष नियंत्रणे (Direct Controls)

अ) अवमूल्यन - (Devaluation):

खर्चात बदल घडवून आणण्याच्या धोरणांमुळे देश आपला खर्च विदेशातील वस्तूंकडून स्वदेशातील वस्तूंकडे किंवा उलट दिशेनेही वळवू शकतो. या धोरणांचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजेच व्यवहारदोषातील असंतुलन दुर करून अर्थव्यवस्थेत बाह्य संतुलन राखणे होय. अवमूल्यनाचा संबंध खर्चात बदल घडवून आणणाऱ्या धोरणांशी आहे.

'स्वदेशी चलनाचे मूल्य विदेशी चलनाच्या तुलनेत कमी करणे म्हणजे अवमूल्यन होय'. देशातील व्यवहारशेषातील तुट भरून काढण्यासाठी अवमूल्यन या तंत्राचा वापर केला जातो. चलनाचे अवमूल्यन केल्याने त्या देशातील चलन व वस्तूंच्या किंमती परकीय देशांसाठी स्वस्त बनल्याने विदेशातून मागणी वाढून स्वदेशाची निर्यात वाढण्यास मदत होते. त्याचवेळी स्वदेशी नागरीकांना विदेशी वस्तू महाग वाटत असल्याने विदेशी वस्तूंची मागणी घटून आयात कमी होऊ लागते. अवमूल्यनामुळे संबंधित देशाच्या आयातीत घट व निर्यातीत वाढ होत असल्याने देशाच्या व्यवहारशेषातील तुट भरून निघण्यास मदत होते. ह्याशिवाय देशाची निर्यात वाढू

लागल्याने व स्वदेशी वस्तूंची स्वदेशांतर्गत व विदेशातील मागणी वाढल्याने ही मागणी पूर्ण करण्यासाठी अवमूल्यन करणाऱ्या देशांना पूर्वीपेक्षा अधिक उत्पादन करावे लागते. अशाप्रकारे अवमूल्यनामुळे विदेशी आयात वस्तूवर होणारा खर्च काही प्रमाणात स्वदेशी वस्तूकडे वळविला जातो. थोडक्यात निर्यात मूल्यात वाढ व आयात मूल्यात घट झाल्याने व्यवहारशेषातील तूट आपोआप नाहिशी होते.

ब) प्रत्यक्ष नियंत्रणे - (Direct Controls) :

व्यवहारतोल तुटीचे असंतुलन भरून काढण्यासाठी प्रत्यक्ष नियंत्रणाचा वापर करून वस्तूंची आयात नियंत्रित करता येते. प्रत्यक्ष नियंत्रण पुढील दोन पध्दतीद्वारे केले जाते.

i) वाणिज्यविषयक नियंत्रणे - (Commercial Controls)

ii) वित्तीय नियंत्रणे - (Financial Controls)

i) वाणिज्यविषयक नियंत्रणे:

यानुसार स्वदेशी उत्पादनाला चालना देणाऱ्यासाठी आयातीला स्वस्त पर्याय स्वदेशातच तयार करण्याच्या धोरणाचा (आयात पर्यायीकरण) अवलंब केला जातो. तसेच सरकार निर्यातदारांना निर्यात-सवलती (Export Subsidies) देणे अनावश्यक वस्तूंच्या आयातीवर भारी प्रशुल्क आकारणे, वाटा किंवा कोटा (Quota) ठरवून देणे किंवा अत्यावश्यक वस्तूंच्या आयातीवरील आयात प्रशुल्कात घट करणे किंवा त्यांचा कोटा वाढवून देणे अशा उपायांद्वारे वस्तूंच्या आयातीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी जे प्रयत्न करते त्यांना वाणिज्यविषयक नियंत्रणे असे म्हणतात. त्यामुळे व्यवहारशेषातील तुटीचे प्रमाण कमी होऊन संतुलन प्रस्थापित होण्यास मदत होते.

ii) वित्तीय नियंत्रणे (Financial Controls):

व्यवहारतोलातील तुट भरून काढण्यासाठी सरकार वित्तीय नियंत्रणांचा अवलंब करते. ह्या उपायांमुळे मुद्रेच्या उपयोगावर नियंत्रण ठेवता येते. ही नियंत्रणे कडक स्वरूपाची असतात. ह्या प्रकारात मुद्रा अधिकाऱ्यांचे विदेशी चलनांचे देणे व प्राप्ती यावर पूर्ण नियंत्रण ठेवले जाते. विनिमय अधिकाऱ्यांकडे विदेशी चलन सुपूर्त करावे लागते. विदेशी विनिमय, प्रतिभूतीची खरेदी, रॉयल्टी, विदेशी कर्ज व व्याज, पर्यटन ह्याकरिता विदेशात होणारा खर्च नियंत्रित केला जातो. कच्चा माल, मशिनरी इ. विकासाला आवश्यक गोष्टींवर कमी विनिमय दर व अनावश्यक वस्तूंवर जास्त विनिमय दर आकारण्याचा प्रयोगही सरकार करू शकते.

अशा प्रकारे वाणिज्यविषयक व वित्तीय आयातीत कपात करून तसेच अर्थव्यवस्थेतील विदेशी विनिमयाच्या गरजा नियंत्रित करून प्रत्यक्ष नियंत्रणे ही व्यवहारतोलातील तुट नाहिशी करून संतुलन साधण्यात सहाय्यक ठरतात.

आपली प्रगती तपासा :

- १) खालील संकल्पना स्पष्ट करा.
 - अ) खर्चात बदल घडवून आणणारी धोरणे
 - ब) व्यय परिवर्तनकारी धोरणे
- २) आंतरिक आणि बाह्य संतुलनातील फरक स्पष्ट करा.
- ३) टिपा लिहा.
 - अ) मौद्रिक धोरण
 - ब) वित्तीय धोरण

८.४ संमिश्र (मिश्र) धोरण - (Policy Mix)

संमिश्र धोरणाचा अर्थ समजण्यापूर्वी मौद्रिक व वित्तीय धोरणाची परिणामकारकता विचारात होणे आवश्यक ठरते. विकसनशील देशात नाणेबाजार, भांडवल बाजार, वित्तीय संस्था यामधील असंघटीतपणा व एकजीनसीपणाच्या अभावामुळे मौद्रिक धोरणाच्या परिणामकारकतेवर मर्यादा येतात. त्यामुळे देशातील मध्यवर्ती बँकेला मौद्रिक धोरण यशस्वीरित्या राबविता येत नाही. कारण अशा देशांमध्ये संघटीत वित्तीय घटकांपेक्षा असंघटीत वित्तीय घटकांचे प्रमाणात वर्चस्व जास्त असते व हे असंघटीत क्षेत्र मध्यवर्ती बँकेच्या नियंत्रणाबाहेर असते.

विकसनशील देशांमध्ये प्राथमिक क्षेत्र हे असंघटीत क्षेत्रात मोडते व ह्या क्षेत्रासाठी वित्तपुरवठ्याची गरज सावकार व एतददेशिय बँकेस यांच्या मार्फत पूर्ण होत असल्याने व हे घटक मध्यवर्ती बँकेच्या नियंत्रणाबाहेर असल्याने मौद्रिक धोरणाची उद्दिष्टे पूर्ण करण्याच्याबाबतीत अनेक मर्यादा निर्माण होतात. वास्तविकतः किंमत स्थिरतेसह आर्थिक विकास ही मौद्रिक धोरणाची दोन्ही उद्दिष्टे परस्पर विरोधी आहेत. कारण विकासाच्या प्रारंभिक अवस्थेत चलनवाढ अपरिहार्य असते अशा वेळी जर किंमत स्थिरतेच्या उद्दिष्ट पुर्ततेकडे लक्ष केंद्रित केले तर आर्थिक विकास घडवून आणणे शक्य होणार नाही.

विकसनशील देशातील मध्यवर्ती बँकेच्या मौद्रिक धोरणाची परिणामकारकता कमी दिसून येते, कारण बाजार व्याजदर आणि बँकदर (Bank Rate) यामध्ये तफावत असल्याने मध्यवर्ती बँकेच्या संख्यात्मक साधनांपैकी (Quantitative Instruments) बँकदर हे साधन पतनियंत्रण घडवून आणण्यात अपयशी ठरत आहे. पतनियंत्रणाच्या कार्यात खुल्याबाजारातील सरकारी कर्जरोख्यांच्या खरेदी-विक्रीच्या कार्यावर देखिल मर्यादा येतात कारण अशा देशांमध्ये नाणेबाजार व भांडवल बाजाराचा विकास घडून आलेला नसतो. विकसनशील देशांमध्ये बँकदर आणि खुल्या बाजारातील

रोख्यांच्या खरेदी विक्री ह्या दोन साधनांपेक्षा राखीव निधीचे प्रमाण (Reserve Ratio Policy) हे साधन अधिक परिणामकारक ठरू शकते. परंतु बहुतांश विकसनशील देशातील व्यापारी बँका जाणिवपूर्वक स्वतःजवळ अधिक राखीव निधी बाळगून असल्याने मध्यवर्ती बँकेच्या 'रोख राखीव निधी प्रमाणात' (Cash Reserve Ratio - CRR) वाढ करूनही व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीच्या कार्यावर कोणताही परिणाम घडून येत नसल्याने अशा देशांमध्ये मौद्रिक धोरणाची अंमलबजावणी अयशस्वी ठरते. म्हणूनच बहुतांश विकसनशील देशांत मौद्रिक धोरणाच्या संख्यात्मक साधनांऐवजी 'गुणात्मक साधनांच्या' (Qualitative Instruments) अंमलबजावणीवर अधिक भर दिला जातो. त्यान्वये अन्नधान्य व जिवनावश्यक वस्तूंच्या अनावश्यक साठेबाजीवर व किंमतीवर नियंत्रण ठेवले जाते परंतु या धोरणाच्या सुध्दा पुढील प्रमुख मर्यादा दिसून येतात.

- i) उत्पादक कारणांसाठी घेतलेल्या कर्जाचा वापर अनुत्पादक कारणांसाठी होतो यावर योग्य त्या देखरेखचा अभाव दिसून येतो.
- ii) एकूण प्राथमिक क्षेत्रातील उत्पादनापैकी जास्तित जास्त हिस्सा हा शेतकऱ्यांमार्फत स्वउपभोगासाठी किंवा स्थानिक बाजारात विक्रीसाठी वापरला जात असल्याने हे उत्पादन खरेदी-विक्रीच्या मुख्य बाजारप्रवाहात येण्याचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

राजकोषिय किंवा वित्तीय धोरण हे सार्वजनिक धोरणाची बाजू असून करप्रणाली (Tax System) सार्वजनिक खर्च आणि सार्वजनिक कर्ज ही वित्तीय धोरणाची मुख्य साधने मानली जातात. विकसनशील देशांतील राजकोषिय धोरणाचा प्रमुख हेतू म्हणजेच आर्थिक विकास साध्य करणे तर विकसित देशातील राजकोषिय धोरणाचा प्रमुख हेतू आर्थिक विकासाचा दर टिकवून ठेवणे हा असतो. त्या अनुषंगाने प्रत्येक देश आपल्या देशातील वित्तीय धोरणाची आखणी करतात.

रोजकोषिय धोरणाचे यश हे देशातील तेजी-मंदीच्या व्यापार चक्रिय बदलांच्या केल्या जाणाऱ्या अचूक अंदाजांच्या कठीण कार्यावर अवलंबून आहे. जरी अर्थव्यवस्थेतील चक्रीय बदलांची पूर्वकल्पना असेल तरीही राजकोषिय धोरणाच्या साधनांचा अर्थव्यवस्थेवर विविध अंगावर घडून येणाऱ्या प्रत्यक्ष परिणामांचे अचूक भाकीत करणे शक्य नाही.

वित्तीय धोरणाचा एक भाग म्हणून सार्वजनिक गुंतवणूकीत वाढ झाल्यास देशात रोजगार निर्मिती उत्पन्नात वाढ घडून येईल. उत्पन्नातील वाढ ही व्यवहारतोल असंतुलनाला आमंत्रण ठरते कारण वाढत्या उत्पन्नाबरोबर लोकांची आयात वाढते त्यातून व्यवहारतोलाते तुटीची समस्या निर्माण होऊन व्यवहारशेष असंतुलनाची परिस्थिती निर्माण होते.

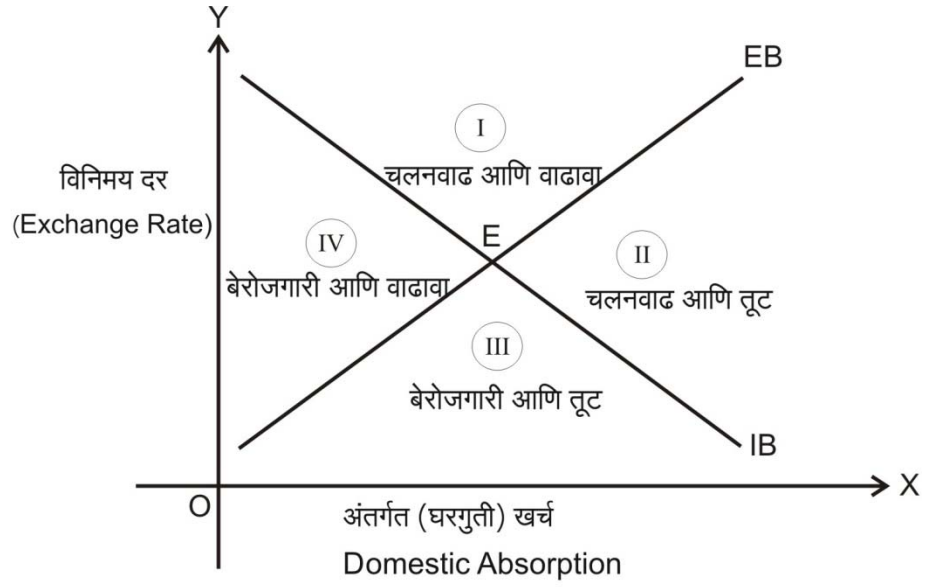
देशातील अंतर्गत व बहिर्गत संतुलन प्रस्थापित करण्यात वित्तीय धोरणाच्या सार्वजनिक कर या साधनाचा वापर सर्वास केला जातो. परंतु विकसनशील देशांत या साधनाच्या वापरावर पुढील मर्यादा दिसून येतात.

- i) या देशांतील बहुसंख्य लोक निरक्षर असल्याने कर भरण्याबाबतच्या सामाजिक जाणिवेचा त्यांच्यात अभाव दिसून येतो.
- ii) अघोषित उत्पन्न असलेल्या व्यक्ति किंवा संस्था यांच्या मार्फत कर भरले जात नाहीत.
- iii) करचुकवेगीरीचे प्रमाण अधिक.
- iv) प्रत्यक्ष करांमध्ये (प्राप्तीकर) वाढ करून सरकार लोकांचे खर्च योग्य उत्पन्न स्वतःकडे वळविते.
- v) अप्रत्यक्ष करांचे प्रमाण वाढवून वस्तूंच्या किंमत पातळीत वाढ घडवून आणली जाते. परिणामतः लोकांची उपभोग प्रवृत्ती नियंत्रित केली जाते.

वित्तीय धोरणाचे तिसरे महत्त्वाचे साधन म्हणजेच सार्वजनिक कर्ज हे होय. या साधनाचा वापर सरकार देशांतर्गत व विदेशातून कर्ज उभारणीसाठी करू शकते. अशा प्रकारची कर्जे देशाच्या आर्थिक विकासासाठी कराव्या लागणाऱ्या 'विकासकारी खर्चाची' गरज पूर्ण करतात. परंतु सातत्याने या साधनाचा वापर हा संबंधित देशाला परावलंबी बनवू शकतो. सततचे परावलंबन हे संबंधित देशाची आंतरराष्ट्रीय पत घसरविण्यास कारणीभूत असतात. या साधनाचा सर्वात मोठा दोष म्हणजेच सततची कर्जे व त्यांची परतफेड यामुळे अनेकदा अशा देशांत अतिरिक्त कर्जाचे संकट निर्माण होऊन देशाच्या आर्थिक विकासाला बाधा निर्माण होऊ शकते. तसेच परकीय चलन साठ्यांवरही या कर्जपरतफेडीचा विपरीत परिणाम दिसून येतो.

८.५ मीड चे प्रतिमान (Mead's Model)

अर्थव्यवस्थेतील अंतर्गत आणि बहिर्गत संतुलन एकाचवेळी प्रस्थापित करण्यासाठी मौद्रिक व वित्तीय धोरणाच्या समायोजनाविषयीचे प्रतिमान मीड या अर्थशास्त्रज्ञाने मांडले. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी खर्च कपात धोरण व खर्च बदल धोरण वापरावे लागते. अर्थव्यवस्थेत जेव्हा पूर्ण रोजगार स्थिती असते तेव्हा अवमूल्यनाचे धोरण अर्थव्यवस्थेस चलनवाढ निर्माण करते म्हणूनच अवमूल्यनाचे खर्च कपात धोरण हे खर्च बदल धोरणाशी सुसंगत असले पाहिजे. ही दोन्ही उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी पुढील आकृती अभ्यासणे आवश्यक आहे.

आकृती क्र. ८.१

वरील आकृतीत X अक्षावर घरगुती खर्च व Y अक्षावर विनिमयाचा दर दर्शविण्यात आला आहे. IB हा अंतर्गत संतुलनाचा वक्र असून तो पूर्ण रोजगार आणि किंमत स्थैर्य दर्शवितो. IB हा वक्र ऋणात्मक उताराचा असून तो देशांतर्गत खर्च आणि विनिमयाचा दर यामधील व्यस्त संबंध दर्शवितो.

EB हा वक्र बाह्य संतुलनाचा वक्र असून हा वक्र धनात्मक आकाराचा असून तो विनिमयाचा दर आणि देशांतर्गत खर्च यातील सम संबंध दर्शवितो.

E ह्या संतुलनाच्या बिंदूत IB व EB हे दोन्ही वक्र परस्परांना छेदून जातात म्हणूनच E हा अंतर्गत व बाह्य संतुलनाचा एकत्रित संतुलन बिंदू असून या बिंदूत एकाचवेळी अंतर्गत व बाह्य समतोल प्रस्थापित झालेला आहे. या संतुलन बिंदूलाच 'अत्युच्च बिंदू' (Bliss-Point) असेही म्हटले जाते. जर अर्थव्यवस्था E बिंदू पर्यंत पोहोचली नाही तर तेथे असमतोल आढळतो.

मीडच्या मते अंतर्गत व बाह्य समतोल हे दोन्ही वक्र आर्थिक उद्दिष्टांचे पुढील चार विभागात दर्शवितात. ते पुढीलप्रमाणे.

- 1) विभाग - I : चलनवाढ आणि व्यवहारतोल वाढावा.
- 2) विभाग - II : चलनवाढ आणि व्यवहारतोल तूट
- 3) विभाग - III : बेरोजगारी आणि व्यवहारतोल तूट
- 4) विभाग - IV : बेरोजगारी आणि व्यवहारतोल वाढावा

या संदर्भात अंतर्गत आणि बाह्य समतोल एकाचवेळी साधण्यासाठी विविध प्रकारची धोरणे राबवावी लागतात त्यासाठी पुढील चार विभागात असमतोल स्थितीचा अभ्यास आवश्यक आहे.

विभाग - I मध्ये व्यवहारतोलातील वाढावा अवास्तव चलनवाढीशी संबंधित आहे. या स्थितीत विनिमय दरात वाढ घडवून आणल्यास वाढावा आणि खर्च कपात यांच्यात बदल होतात. मात्र खर्चातील कपात वाढावयात आणखी भर टाकतो. अशा ठिकाणी कोणतेही एकसूत्री धोरण लावता येत नाही.

विभाग - II मध्ये व्यवहारतोलातील तुट एकत्रित दाखविलेली आहे. अतिरिक्त चलनवाढीमुळे आणि स्वदेशी खर्च कपातीमुळे व्यवहारतोलातील तुट कमी होऊ शकते. खर्च कपातीमुळे व्यवहारतोलातील तुट कमी होऊ शकते.

विभाग - III मध्ये बेकारी आणि व्यवहारतोलात तुट दिसून येते. त्यासाठी देशांतर्गत खर्च वाढवून बेकारी कमी केली पाहिजे आणि विनिमय दराचे अवमूल्यन करून व्यवहारतोलातील तुट सुधारली पाहिजे. त्यासाठी विस्तारित वित्तीय धोरण आवश्यक आहे. ज्याद्वारे उत्पन्न पातळी वाढून मागणी वाढेल व तूट वाढेल.

शेवटी विभाग - IV मध्ये बेरोजगारी व वाढावा एकत्रित दाखविण्यात आलेला आहे. विनिमयदर वृद्धी व देशांतर्गत खर्च वाढीमुळे E बिंदूपाशी अंतर्गत आणि बहिर्गत समतोल निर्माण होतो.

विभाग I आणि III यांना 'पेच विभाग' तर विभाग II आणि IV यांना 'साधे विभाग' असे म्हणतात.

८.६ मुंडेलचे प्रतिमान (Mundell's Model)

हे प्रतिमान रॉबर्ट मुंडेल यांनी मांडले. त्यांच्या मते अर्थव्यवस्थेस अंतर्गत व बाह्य समतोल ही दोन उद्दिष्टे एकाचवेळी साध्य करायची असतील तर मौद्रिक व वित्तीय धोरणसुद्धा एकाचवेळी अवलंबणे आवश्यक आहे. अंतर्गत समतोलात पूर्ण रोजगार आणि किंमत स्थिरता अपेक्षित असते तर बाह्य संतुलनात व्यवहारतोल संतुलन अपेक्षित असते. मुंडेल यांनी व्यवहारतोल संतुलनासाठी 'स्थिर विनिमय दर' धोरणाचा पुरस्कार केला कारण त्यांच्या मते विनिमयाचा दर अस्थिर असेल तर बाह्य संतुलन आपोआप प्रस्थापित होतो.

मुंडेल यांच्या मते ज्या देशात रोजगार आणि व्यवहारतोल धोरणे मौद्रिक व वित्तीय साधनांशी निगडित असतात तेथे मौद्रिक धोरण व्यवहारशेष संतुलन साधण्यासाठी आणि वित्तीय धोरण अंतर्गत संतुलनासाठी वापरले जाते. मुंडेल यांचे हे तत्त्व आंतरिक व बाह्य समतोलासाठी मौद्रिक व वित्तीय धोरणाची परिणामकारकता स्पष्ट करते.

विस्तारक मौद्रिक धोरणाचा एक भाग म्हणून व्याजाचे दर कमी केले जातात त्याचा परिणाम म्हणून अर्थव्यवस्थेत रोजगार व उत्पन्नपातळीत वाढ घडून येते. उत्पन्नातील वाढीचा आयात वाढीशी फलनात्मक संबंध असल्याने $[M = f(Y)]$ उत्पन्नातील वाढीबरोबर आयातीत वाढ होऊ लागते.

संकुचनकारी मौद्रिक धोरणाचा भाग म्हणून व्याजाच्या दरात वाढ केली जाते. त्यामुळे गुंतवणूकीत घट होऊन उत्पन्न व रोजगारपातळीत घट घडून येते. उत्पन्नातील घट ही आयातीत घट घडवून आणते. त्यामुळे चलनवाढ व व्यवहारतोलातील तूट कमी होऊ लागते.

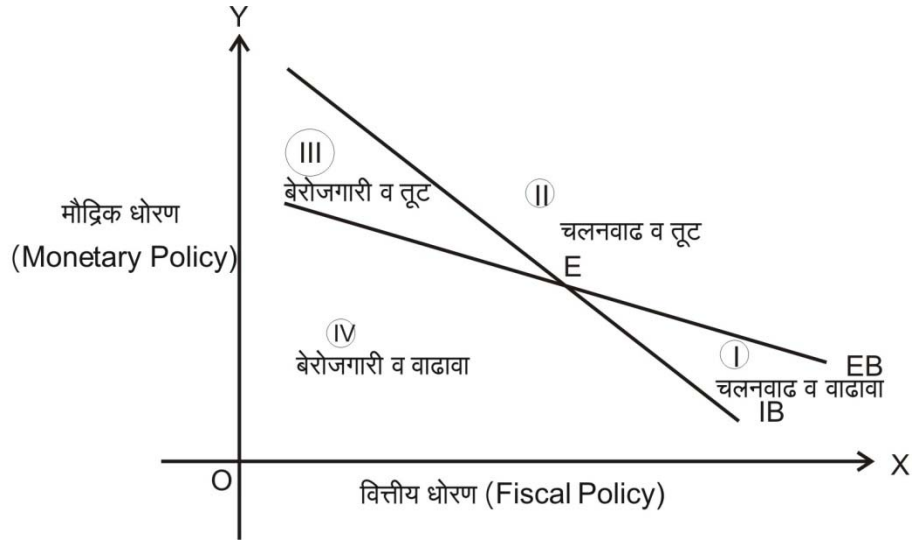
सार्वजनिक खर्चात वाढ करण्याच्या धोरणात विस्तारक मौद्रिक व वित्तीय धोरणाचा समावेश होतो. म्हणजेच व्याजदरात घट व सार्वजनिक खर्चात वाढ घडवून आणणे याउलट खर्च कपात धोरणामध्ये संकुचनकारी मौद्रिक आणि वित्तीय धोरणाचा समावेश होतो. त्यानुसार व्याजदरात वाढ व सार्वजनिक खर्चात घट घडवून आणली जाते.

वरील दोन्ही धोरणांचा समावेश खर्च समायोजन किंवा खर्च बदल धोरणात केला जातो. जर एखाद्या देशात अंतर्गत व बाह्य असंतुलनाची समस्या निर्माण होत असेल तर अशावेळी मौद्रिक व वित्तीय संमिश्र धोरण वापरण्याचा उपाय सुचविला जातो.

मौद्रिक आणि वित्तीय धोरणाचे एकत्रिकरण :

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या (IMF) विनिमय दर धोरणांमुळे अनेकदा अंतर्गत व बाह्य असंतुलनात देशांसमोर इतर उपाय वापरण्यावर मर्यादा येतात. अशावेळी असंतुलन दूर करण्यासाठी फक्त दोनच परिणामकारक साधने शिल्लक राहतात व ती म्हणजेच मौद्रिक धोरण व वित्तीय धोरण. म्हणूनच देशात अंतर्गत व बाह्य संतुलन प्रस्थापित करण्यासाठी मौद्रिक व वित्तीय धोरण वापरण्याच्या पध्दतीलाच मुंडेल यांनी 'अभिहस्तांकन समस्या' असे म्हटलेले आहे म्हणून मुंडेल यांचा हा नियम 'अभिहस्तांकन प्रतिमान' या नावाने देखिल ओळखला जातो.

हा सिध्दांत पुढील आकृतीद्वारे अभ्यासता येईल.

आकृती क्र. ८.२

आकृतीत X अक्षावर राजकोषिय किंवा वित्तीय धोरण तर Y अक्षावर मौद्रिक धोरणाची बाजू विचारात घेतली आहे. IB हा अंतर्गत समतोलाचा तर EB हा बहीर्गत समतोलाचा वक्र असून हा वक्र B या वक्रापेक्षा लवचिक आहे. कारण वित्तीय धोरणापेक्षा मौद्रिक धोरणाची परिणामकारकता सुरुवातीस जास्त दिसून येते.

E हा IB व EB या दोन्ही वक्रांचा छेदन बिंदू असून या बिंदूत एकाचवेळी अंतर्गत व बाह्य संतुलनाची अट पूर्ण झालेली आहे. आकृतीचे पुढील चार विभागात वर्गीकरण करता येईल.

- 1) विभाग I : चलनवाढ आणि व्यवहारतोल वाढावा.
- 2) विभाग II : चलनवाढ आणि व्यवहारतोल तूट.
- 3) विभाग III : बेरोजगारी आणि व्यवहारतोल तूट
- 4) विभाग IV : बेरोजगारी आणि व्यवहारतोल वाढावा.

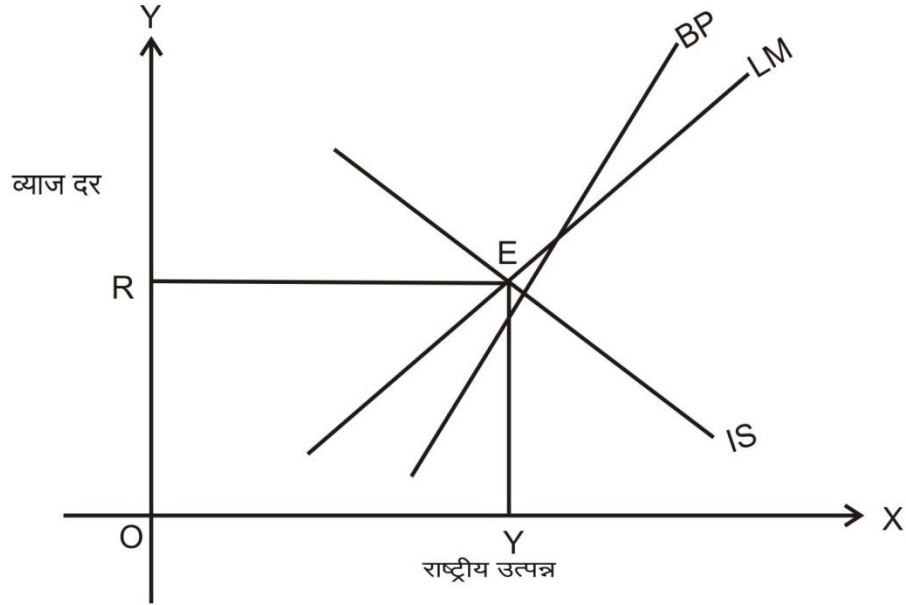
असमतोल दुरुस्तीसाठी पुढील धोरणात्मक उपाययोजना सुचविता येतील.

विभाग	असंतुलन (समस्या)	मौद्रिक धोरण	वित्तीय धोरण
I	चलनवाढ आणि वाढावा	विस्तारक	संकुचनकारी
II	चलनवाढ आणि तूट	संकुचनकारी	संकुचनकारी
III	बेरोजगारी आणि तूट	संकुचनकारी	विस्तारक
IV	बेरोजगारी आणि वाढावा	विस्तारक	विस्तारक

परंतु जगातील बहुतांश देशात मौद्रिक धोरण व वित्तीय धोरण हे अनुक्रमे मध्यवर्ती बँक आणि सरकार अशा दोन वेगवेगळ्या अधिसत्तांमार्फत राबविले जात असल्याने त्यामध्ये सुसंगतपणा व समायोजनक्षमतेचा अभाव दिसून येतो.

८.७ मुंडेल - फ्लेमिंग प्रतिमान (Mudell - Fleming Model)

हे प्रतिमान मुंडेल व फ्लेमिंग यांनी एकत्रितरित्या मांडले म्हणूनच हे प्रतिमान मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमान या नावाने ओळखला जातो. या प्रतिमानात IS, LM व BP तंत्राचा वापर केला जातो. त्यातील IS वक्र वित्तीय धोरण, LM वक्र मौद्रिक धोरण व BP वक्र हा व्यवहारतोलाची बाजू स्पष्ट करतो. हे पुढील आकृतीवरून दाखविता येते.

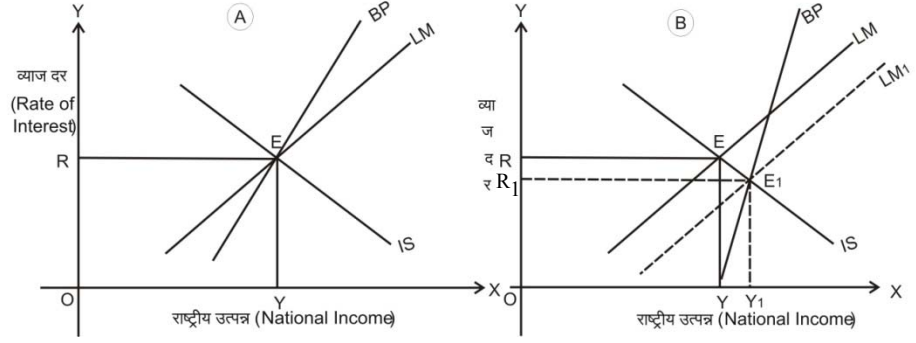

आकृती क्र. ८.३

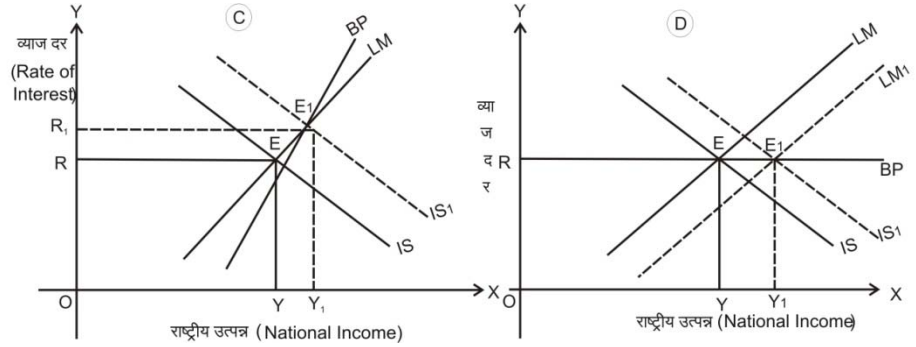
वरील आकृतीत E या बिंदूत IS आणि LM हे वक्र परस्परांना छेदून जातात म्हणूनच E हा समतोलाचा बिंदू असून या संतूलन बिंदूत अंतर्गत समतोल प्रस्थापित होऊन संतुलित व्याजदर OR व संतुलित राष्ट्रीय उत्पन्न OY असे निश्चित झाले आहे.

E हा बिंदू BP वक्राच्या डाव्या बाजूला वरच्या दिशेला दिसून येतो म्हणजेच हा बिंदू अर्थव्यवस्थेतील व्यवहारतोलातील वाढाव्याची परिस्थिती दर्शवितो.

वरील परिस्थितीत जर अर्थव्यवस्थेला एकाचवेळी अंतर्गत व बाह्य समतोल प्रस्थापित करायचा असेल तर पुढील चार शक्यता विचारात घेणे आवश्यक आहे.

आकृती क्र. ८.४

आकृती क्र. ८.५

आकृतीच्या 'A' भागात असे दिसून येते की विनिमय दरात सकारात्मक बदल घडून आल्याने BP वक्र वरच्या बाजूस सरकून E या बिंदूतून IS व LM वक्राच्या मुळ संतुलनाला छेदून जाते म्हणजेच E बिंदूत IS, LM व BP असा संयोग झाल्याने अर्थव्यवस्थेत एकाचवेळी अंतर्गत व बाह्य संतुलन प्रस्थापित झालेला दिसून येतो.

आकृतीच्या 'B' भागात असे दिसून येते की विस्तारीत मौद्रिक धोरणाचा एक भाग म्हणून मध्यवर्ती बँकेने व्याजाचे दर जर कमी केल्यास LM वक्र हा E या संतुलन बिंदूवरून उजवीकडे पुढच्या दिशेने LM₁ असा सरकून E₁ बिंदूत पुन्हा एकदा IS, LM₁ व BP हे एकत्रित येऊन अर्थव्यवस्थेत एकाचवेळी अंतर्गत व बहिर्गत संतुलन प्रस्थापित झालेला आहे.

आकृतीच्या 'C' भागात असे दिसून येते की, वित्तीय धोरणाचा एक भाग म्हणून सरकारने विस्तारक राजकोषिय धोरणाचा स्विकार केल्यास त्याचा परिणाम म्हणून IS वक्र E बिंदूवरून उजव्या बाजूला वरच्या दिशेने IS₁ असा सरकून E₁ बिंदूत स्थिरावतो. E₁ या नवीन संतुलन बिंदूत पुन्हा एकदा अंतर्गत व बहिर्गत संतुलन प्रस्थापित होतो.

आकृतीच्या 'D' भागात भांडवल पूर्ण गतिशील असतांना मौद्रिक व राजकोषिय धोरणाची भूमिका स्पष्ट करण्यात आली आहे. BP हा वक्र X अक्षास समांतर दर्शविण्यात आलेला असून E ह्या मूळ संतुलनात IS, LM व BP ही ह्यांच्या संयोगाची अट पूर्ण होऊन अर्थव्यवस्थेत अंतर्गत व बाह्य संतुलन प्रस्थापित होऊन राष्ट्रीय उत्पन्न OY असे निर्माण झालेले दिसून येतो. अशा परिस्थितीत मध्यवर्ती बँकेने विस्तारित मौद्रिक धोरणाचा स्विकार केल्यास LM हा उजव्या बाजूने LM_1 असा सरकतो तसेच सरकारने विस्तारित वित्तीय धोरणाचा अवलंब केला तर IS वक्र हा IS_1 असा उजव्या बाजूला सरकतो.

मूळ BP वक्र आणि नवीन IS_1 व LM_1 हे तिन्ही वक्र परस्परांना E_1 या नविन संतुलन बिंदूत छेदून जातात व या बिंदूत अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्नात OY वरून OY_1 अशी राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ घडून येऊन अर्थव्यवस्थेत पुन्हा एकदा अंतर्गत व बाह्य संतुलन प्रस्थापित होतो. व अर्थव्यवस्था राष्ट्रीय उत्पन्नाची वरची पातळी गाठण्यास यशस्वी होते.

आपली प्रगती तपासा :

- १) संमिश्र धोरण ही संकल्पना स्पष्ट करा.
- २) संमिश्र धोरणाच्या पुढील प्रतिमानांवर थोडक्यात टिप लिहा.
 - अ) मीडचे प्रतिमान
 - ब) मुंडेलचे प्रतिमान
 - क) मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमान

८.८ सारांश

- १) अर्थव्यवस्थेत पुढील दोन प्रकारचे समतोल दिसून येतात.
 - अ) आंतरिक (अंतर्गत) समतोल.
 - ब) बहिर्गत (बाह्य) समतोल.
- २) अंतर्गत समतोल म्हणजेच पूर्ण रोजगार व किंमत स्थैर्य होय.
- ३) बाह्य समतोल म्हणजेच व्यवहारतोलातील समतोल होय.
- ४) अंतर्गत व बाह्य संतुलन प्रस्थापित करण्यासाठी पुढील दोन प्रकारची साधने वापरली जातात.
 - अ) व्यय परिवर्तनकारी धोरणे.

- ब) खर्च बदल घडवून आणणारी धोरणे.
- ५) व्यय परिवर्तनकारी धोरणे पुढील दोन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते.
अ) मौद्रिक (चलन विषयक) धोरण.
ब) वित्तीय (राजकोषिय) धोरण.
- ६) खर्चात बदल घडवून आणणारी धोरणे पुढील दोन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते.
अ) अवमूल्यन.
ब) प्रत्यक्ष नियंत्रणे.
- ७) मौद्रिक धोरण ही देशातील मध्यवर्ती बँकेची जबाबदारी आहे.
- ८) वित्तीय धोरण हे सरकार मार्फत राबविले जाते.
- ९) मीडचे प्रतिमान अर्थव्यवस्थेतील अंतर्गत व बाह्य संतुलन एकाचवेळी साध्य करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेस खर्च समायोजन धोरण व खर्च बदल घडवून आणणारे धोरण एकाचवेळी वापरण्याचे स्पष्ट करतो.
- १०) मुंडेल चे प्रतिमान असे स्पष्ट करते की अंतर्गत व बाह्य समतोल साध्य होण्यासाठी मौद्रिक व वित्तीय धोरणाच्या एकाचवेळी अवलंब करण्यावर भर देते.
- ११) मुंडेल-फ्लेमिंगच्या मते IS, LM व BP यातील समानता अंतर्गत व बहिर्गत समतोल साध्य करण्यास मदत करते.

८.९ प्रश्न

- १) अंतर्गत व बाह्य संतुलनात खर्च बदल धोरणाची भूमिका स्पष्ट करा.
- २) अंतर्गत व बाह्य समतोल प्रस्थापित करण्यात मौद्रिक धोरणाची भूमिका स्पष्ट करा.
- ३) अंतर्गत व बाह्य समतोल प्रस्थापित करण्यात वित्तीय धोरणाची भूमिका स्पष्ट करा.
- ४) खालील प्रश्नांवर थोडक्यात टिपा लिहा.
अ) खर्च बदल धोरण
ब) मौद्रिक धोरण
क) राजकोषिय धोरण
- ५) मीडचे प्रतिमान सविस्तर स्पष्ट करा.
- ६) अंतर्गत व बाह्य संतुलन साध्य करण्यात मुंडेलच्या प्रतिमानाचे योगदान लिहा.

७) मुंडेल-फ्लेमिंगचे प्रतिमान सविस्तर स्पष्ट करा.

प्रकरण ५
विदेशी विनिमय बाजार
(Foreign Exchange Market)

घटक रचना

- १.० उद्दिष्ट
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विदेशी विनिमयाची आवश्यकता
- १.३ विदेशी विनिमयाची साधने
- १.४ विदेशी विनिमय बाजार
- १.५ विदेशी विनिमय बाजारपेठेची कार्ये
- १.६ विदेशी विनिमय बाजारपेठेतील व्यवहार
- १.७ विदेशी विनिमय दर संकल्पना
- १.८ विदेशी विनिमय दर निश्चिती
- १.९ विनिमय दर पद्धती
- १.१० व्यवस्थापित विनिमय दर
- १.११ सारांश
- १.१२ प्रश्न

१.० उद्दिष्टे

- १) विदेशी विनिमय संकल्पना समजून घेणे.
- २) विदेशी विनिमयाची आवश्यकता/गरज जाणून घेणे.
- ३) विदेशी विनिमयाची विविध साधने अभ्यासणे.
- ४) विदेशी विनिमय बाजारपेठेचा अर्थ समजून घेणे.
- ५) विदेशी विनिमय बाजारपेठेच्या कार्याचा अभ्यास करणे.
- ६) विदेशी विनिमय बाजारपेठेतील होणाऱ्या व्यवहारांचा अभ्यास करणे.
- ७) विदेशी विनिमय दर ही संकल्पना समजून घेणे.
- ८) विदेशी विनिमय दर निर्धारित करणे.
- ९) विनिमय दराच्या विविध पद्धतींचा अभ्यास करणे.
- १०) व्यवस्थापित लवचिकता या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

१.१ प्रास्ताविक

आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा दोन किंवा दोनापेक्षा जास्त देशांशी संबंधीत असून आयात आणि निर्यात ह्या विदेशी व्यापाराच्या प्रमुख दोन बाजू आहेत. आयातीमध्ये विदेशी देण्यांचा (Receipts) समावेश होतो. वस्तुविनिमय पद्धती ही दोषपूर्ण असल्याने प्रत्येक देशाने विनिमयासाठी चलनाचा वापर करण्यास सुरुवात केली. सध्या प्रत्येक देशाचे स्वतःचे चलन अस्तित्वात असून देशांतर्गत व्यवहार पार पाडण्यासाठी या चलनांचा वापर केला जातो. परंतु स्वदेशी सीमारेषा ओलांडून दुसऱ्या देशांशी व्यापार करतांना मात्र या स्वदेशी चलनावर मर्यादा येत असतात. हीच अडचण समोरील देशाच्या बाबतीत देखिल निर्माण होते. उदा. भारतात रुपया, इंग्लंडमध्ये पाउंड, अमेरिकेत डॉलर्स इ.

ज्यावेळी दोन देशांमार्फत परस्परांकडून वस्तू किंवा सेवांची खरेदी विक्री केली जाते त्यावेळी त्या दोन्ही देशांना आपापल्या देशातील चलनाचे मूल्य एकमेकांच्या चलनात रुपांतरीत करून घ्यावे लागते. अशावेळी दोन देशांतील चलन बदलून देण्याची एक नविनच समस्या निर्माण होते. आपल्या देशातील किती चलन दिल्यास समोरील देशाचे किती चलन आपल्याला प्राप्त होईल? हा महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होतो. अशावेळी हा अडथळा दुर करून विदेशी व्यापार सुरळित घडून येण्यासाठी विदेशी विनिमय बाजारपेठेची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

१.२ विदेशी विनिमयाची आवश्यकता

निर्यात व्यापाऱ्याने दुसऱ्या देशात वस्तु निर्यात केल्यास किंमत रुपाने त्याला प्राप्त होणाऱ्या परकीय चलनाचा तो स्वदेशात वापर करू शकत नाही. अशा वेळी ते परकीय चलन स्वदेशी चलनात बदलून घेण्याची गरज निर्माण होते. त्याचप्रमाणे आयात व्यापाऱ्याने माल आयात केला तर मूल्यफेड करण्यासाठी त्याला स्वतःकडील स्वदेशी चलनात बदलून घ्यावे लागेल. कोणतेही चलन स्वदेशात स्वीकार्य व विदेशात अस्वीकार्य ठरत असल्यामुळे परकीय चलनाची खरेदी किंवा विक्री करणे अपरिहार्य ठरते. अशावेळी ज्या बाजारात परकीय चलनाच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार केले जातात त्या बाजारपेठेलाच विदेशी विनिमय बाजारपेठ असे म्हणतात. हेच पुढील काल्पनिक उदाहरणाद्वारे स्पष्ट करता येईल.

उदा.

समजा भारत हा जपानला चहा ची निर्यात करतो तर जपान भारतात इलेक्ट्रॉनिक वस्तुंची निर्यात करीत आहे. अशावेळी भारताने स्वतःचे रुपया हे चलन जपानकडे आयातीचे मूल्य म्हणून तर जपानने 'येन' हे चलन चहाच्या आयातीचे मूल्य म्हणून भारतात पाठविले तर एक प्रमुख अडचण निर्माण होईल व ती म्हणजे भारतीय रुपया जपानमध्ये तर जपानचा येन भारतात अस्वीकार्य ठरेल.

अशा वेळी भारताने रुपया येनमध्ये रुपांतरीत करून जपानच्या आयातीचे मूल्य फेडणे तर जपानने येन या चलनाचे रुपयात रुपांतर करून भारताच्या आयातीचे मूल्य फेडणे योग्य ठरेल. दोन देशांमधील या चलनांच्या रुपांतरणाचे महत्त्वाचे कार्य करण्यासाठी विदेशी विनिमय बाजारपेठेची आवश्यकता भासते.

म्हणूनच विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांच्या विदेशी व्यापार वाढीसाठी, आंतरराष्ट्रीय भांडवल प्रवाहाला गती देण्यासाठी, आंतरराष्ट्रीय नाणेबाजार व भांडवल बाजाराच्या विकासासाठी आणि जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात प्रत्येक अर्थव्यवस्थेला प्रोत्साहन देण्यासाठी विदेशी विनिमय बाजारपेठेची नितांत गरज आहे.

१.२.१ विदेशी विनिमय संकल्पना:

परकीय विनिमय व्यवहारात उत्पन्न आणि संपत्तीच्या हक्कांचे एका देशाच्या चलनाचे परिवर्तन दुसऱ्या देशाच्या चलनात करता येते. या पद्धतीत काही बाबींचा अभ्यास केला जातो.

- i) इतर देशांचा आणि देशांच्या चलनांचा अभ्यास करणे.
- ii) विनियम दरावर परिणाम करणारे घटक
- iii) विनिमयाच्या ठिकाणी विनिमय आणि समतोल मूल्य यांचा अभ्यास केला जातो.

कोणत्याही देशाचे चलन भौतिकदृष्ट्या (Physically) बदलता येत नाही. त्याचा कायदेशीररीत्या संबंधित देशात विनिमय केला जातो व त्याची नोंद केली जाते.

अर्थ : 'ज्या बाजारात परकीय चलनाच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार केले जातात त्या बाजारास परकीय विनिमय बाजारपेठ असे म्हणतात.'

'परकीय विनिमय बाजार ही अशी एक संख्यात्मक यंत्रणा असते की त्यामध्ये बँका, व्यापारी, व्यक्ती, संस्था, सरकार इ. च्या द्वारे परकीय चलनांची खरेदी विक्री होत असते. या बाजारात व्यापारी, दलाल बँका आणि मध्यवर्ती बँक परकीय विनिमय बाजारातील प्रमुख खरेदीदार असतात. विनिमय बाजारातील मध्यस्थ दलाल परकीय चलनाची खरेदी विक्री करून लाभ मिळवितात. परकीय विनिमय बाजार हे नाणेबाजाराचे वित्तीय केंद्र आहे ?

१.३ विदेशी विनिमयाची साधने

राष्ट्रीय सीमारेषांच्या पलीकडे खरेदीशक्तीचे स्थानांतरण करण्यासाठी दोन गोष्टी आवश्यक असतात. एक पतसाधन आणि दुसरे बँक. बँका विनिमय व्यवहार करणाऱ्या प्रत्येक देशात आणि विनिमय होणाऱ्या अशा दोन्ही देशात असल्या पाहिजेत. बँकांची कार्यपद्धती समजून घेण्यापूर्वी विनिमय व्यवहार करतांना कोणती निरनिराळी पतसाधने वापरली जातात हे पुढील प्रमाणे थोडक्यात पाहू.

- i) व्यापारी हुंड्या किंवा स्वीकृतीपत्र (Foreign Bill of Exchange)
- ii) धनाकर्ष (Bank Draft)
- iii) तार अंतरण (Telegraphic Transfer)
- iv) व्यक्तीगत पत्र (Letter of credit)

i) व्यापारी हुंड्या किंवा स्वीकृतीपत्र:

हे विदेशी विनिमय व्यवहाराचे अत्यंत प्राथमिक स्वरूपाचे साधन आहे. हुंडी म्हणजेच मालाच्या विक्रेत्याने काढलेले आज्ञा पत्र. यात खरेदीदाराने मालाच्या विक्रेत्यास किंवा त्याने जेथे हुंडी वटविली असेल त्या बँकेला किंवा वटावगृहाला (Discount House) सांगितलेली रक्कम चुकती करण्याचा आदेश दिलेला असतो.

हुंडीचे काही प्रकार असतात. हुंडी दाखविल्या बरोबर नमुद केलेली रक्कम चुकती करावी लागत असेल तर दर्शनी हुंडी (Sight Bill) म्हणतात. परंतु सामान्यतः रक्कम फेडण्यासाठी काही विशिष्ट कालावधी (९० दिवस) देण्याची पद्धत आहे. हुंडी दाखविल्यानंतर तेवढ्या कालावधीत रक्कम फेडणे क्रमप्राप्त असेल तर अशा हुंड्यांना मुदती हुंड्या (Time Bill) म्हणतात. आयात व्यापारी किंवा पैसे गुंतविण्यात इच्छुक असलेले लोक अशा स्वीकृत व्यापारी हुंड्या निःसंकोचपणे विकत घेतात.

ii) धनाकर्ष :

विदेशी विनिमय व्यवहार बँक धनाकर्षाचाही (Bank Draft) वापर करू शकते. धनाकर्षाचे स्वरूप धनादेशासारखेच असते. फरक एवढाच की धनाकर्ष, एका बँकेद्वारे दुसऱ्या बँकेच्या नावावर लिहीला जातो. ऋणको आपल्या बँकेकडून विशिष्ट रक्कमेचा धनाकर्ष विकत घेतो आणि धनकोला पाठवितो. धनकोला त्या बँकेच्या शाखेकडून किंवा संबंधित बँकेकडून निर्दिष्ट रक्कम मिळते. धनाकर्ष टपालाने पाठवावा लागत असल्याने बराच वेळ लागतो आणि तेवढा वेळ निधी अडकून राहतो. त्यामुळेच तार अंतरण (Telegraphic Transfer) या साधनाचा वापर आता सार्वत्रिकरीत्या केला जातो.

iii) तार अंतरण:

सर्वात महत्त्वाचे पत्रसाधन म्हणजे तार अंतरण (Telegraphic Transfer) किंवा केबल आदेश (cable order) यात एका देशातील बँक दुसऱ्या देशातील बँकेला तारेने किंवा केबलने संदेश पाठवून आपल्या नावावर असलेल्या ठेवी खात्यातून एक विशिष्ट रक्कम आदेशानुसार किंवा निर्देशित खात्यात हस्तांतरित करण्याची सुचना करते.

थोडक्यात तार अंतरण म्हणजेच टपालाने न पाठविता तारेने किंवा रेडिओ संदेशाने दुसऱ्या देशात पाठविला जाणारा धनादेश होय.

iv) व्यक्तीगत पतपत्र:

व्यक्तीगत पतपत्राचे स्वरूप मात्र वरील साधनांपेक्षा वेगळे असते. सामान्यतः प्रवाशांना ही पतपत्रे बँकेद्वारे दिली जातात. पतपत्रात विशिष्ट रकमेचा निर्देश केलेला असतो आणि तेवढी रक्कम खरेदीदाराच्या नावावर जमा असल्याची हमी दिली असते. परदेशात प्रवास करतांना तेथील बँकांकडून स्थानिक चलन प्रवाशांना विकत घेता येते. जेवढे चलन विकत घेतले असेल तेवढ्याने मुळ रकमेत घट करून ती पतपत्रावर दाखविली जाते. व्यक्तीगत पतपत्रे ही प्रवासी धनादेशाप्रमाणेच असतात. परंतु व्यक्तीगत पतपत्रात निश्चित रक्कम दाखविली असली तरी प्रवाशाला गरजेप्रमाणे कमीजास्त रक्कम त्या देशात घेता येते. व्यक्तीगत पतपत्रे रकमेच्या बाबतीत अधिक लवचिक असतात हे ह्यावरून स्पष्ट होते.

९.४ विदेशी विनिमय बाजार

विदेशी देणी देण्यासाठी विविध प्रकारची विशेषीकृत साधने वापरली जातात. विदेशी विनिमयात दोन देशातील चलनांची अदलाबदल केली जाते. विदेशी विनिमय बाजार हे नाणेबाजाराचे एक वित्तीय केंद्र असते. विदेशी विनिमय बाजारातून विविध प्रकारचे (Dealers) (दलाल) कार्य करीत असतात. त्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बँका पार पाडतात. विदेशी विनिमय बाजारपेठ ही आंतरराष्ट्रीय नाणेबाजाराचा एक महत्त्वाचा भाग असून तो कोणत्याही विशिष्ट भौगोलिक ठिकाणाशी संबंधित नाही

विदेशी विनिमय बाजार म्हणजेच एक अशी यंत्रणा कि ज्याद्वारे विदेशी चलनांची खरेदी आणि विक्री केली जाते. या बाजारपेठेत विदेशी चलनाचे खरेदीदार आणि विक्रेते यांचा तसेच मध्यस्थांचा समावेश होतो. अत्याधुनिक दळणवळणाच्या साधनांद्वारे या बाजारात चलनांची खरेदी विक्री होत असते. या बाजारात विविध दलालांचा समावेश होतो.

९.४.१ विदेशी विनिमय बाजार संकल्पना:

परकीय विनिमय व्यवहारात उत्पन्न आणि संपत्तीच्या हक्काचे एका देशाच्या चलनाचे परिवर्तन दुसऱ्या देशातील चलनात करता येते. या पद्धतीत काही बाबींचा अभ्यास केला जातो.

- १) इतर देशांचा आणि देशांच्या चलनाचा अभ्यास
- २) विनिमय वाढीची कारणे.
- ३) विनिमयाच्या ठिकाणी विनिमय आणि समतोल मूल्य यांचा अभ्यास केला जातो.

विविध चलनांचे पतसाधनांत रुपांतर करणे, प्रबळ साधनांचे रुपांतर वेगवेगळ्या चलनांत करणे जसे चेक, ड्राफ्ट, फॅक्स, हुंड्या, टेलिग्राफ ट्रान्सफर, प्रवासी धनादेश, तारेने पैसे पाठविणे, बँकेची पतपत्र इ. चा समावेश होतो.

व्याख्या:

ज्या बाजारात परकीय चलनाच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार केले जातात त्या बाजारास विदेशी विनिमय बाजार असे म्हणतात ?

१.४.२ विदेशी चलनाचे व्यवहारकर्ते:

विदेशी विनिमय बाजारपेठेतील चलनाच्या देवाणघेवाणीचे व्यवहार करणारे प्रमुख घटक पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) विदेशी चलनाचे ग्राहक (आयातदार - निर्यातदार):

विदेशी विनिमयाचा सर्वात मोठा ग्राहक वर्ग वस्तुची आयात व निर्यात करणाऱ्या व्यापाऱ्यांचा असतो. निर्यात व्यापाऱ्याजवळ परदेशी ऋणकोकडून मिळालेल्या हुंड्या किंवा विपत्रे असतात. परकीय चलनावर अधिकार दर्शविणाऱ्या हुंड्या ते बाजारात विक्रीस काढतात. याउलट आयात व्यापारी परदेशातील देणे फेडण्यासाठी हुंड्या किंवा बँक धनाकर्ष विकत घेतात.

२) पर्यटक:

देशात येणारा परदेशी प्रवासी आणि देशाबाहेर जाणारे प्रवासी हे सुद्धा विदेशी चलनाची विक्री किंवा खरेदी करतात. परदेशातून येणारे प्रवासी आपल्यासोबत प्रवासी धनादेश किंवा पतपत्र आणतात आणि बँकांना विकतात. तर देशाबाहेर जाणारे प्रवासी अशा प्रकारच्या अधिकार पत्रांची खरेदी करतात.

३) व्यापारी बँका:

विदेशी विनिमयाचे व्यवहार करणारा प्रमुख घटक म्हणजेच बँका होय. निरनिराळ्या देशांत या बँकांनी आपल्या सारवांचे जाळे पसरविलेले असते. प्रत्येक शाखेत पुरेसा निधी ठेवला जातो. या बँकांमार्फत एका देशातील चलन दुसऱ्या देशांत बदलून देण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले जाते.

ज्या देशांत बँकेची शाखा नसेल तिथे दुसऱ्या एखाद्या बँकेत निधी जमा ठेवला जातो. अर्थात त्या दुसऱ्या बँकेने प्रतिनिधी म्हणून कार्य करण्यास संमती दिलेली असते. अशा बँकांना पत्रासहित बँका (Correspondent Bank) असे म्हणतात. या बँका विनिमय विपत्रे (Bill of Exchange) विकत घेतात. किंवा वटवितात व अशा प्रकारे मिळविलेल्या रकमा एकत्र करित जातात. शिवाय (Bank Draft,

Telegraphic Transfer), इ. द्वारे विनिमय देवाण घेवाण करतात. या कार्यात व्यापारी बँका पुढील उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवतात.

i) लाभक्षमता :

व्यापारी बँका विदेशी विनिमयाचे व्यवहार करतांना महत्तम नफा विचारात घेत असतात. या बँका निर्यातक देशाकडून कमी दरात चलन खरेदी करून गरजू आयातदारांना अधिक किमतीला विकून लाभ मिळवितात.

ii) धोक्याचे व्यवस्थापन :

विदेशी चलनाच्या व्यवहारात निर्माण होणाऱ्या धोके पत्करणे व त्यांचे व्यवस्थापन करणे.

iii) ग्राहकाभिमुख सुविधा :

स्पर्धात्मक विनिमय दरांमार्फत व्यापारी बँका आपल्या ग्राहकांना विविध उपयुक्त सेवा देतात.

४) केंद्रिय (मध्यवर्ती) बँक :

देशाची मध्यवर्ती बँक या नात्याने संबंधित देशातील चलनाच्या दरात स्थिरता ठेवण्याची जबाबदारी या बँकेकडे असते. त्यासाठी मध्यवर्ती बँका पुढील दोन प्रकारच्या विनिमय दरांचा वापर करतात.

i) स्थिर विनिमय दर पद्धती

i) अस्थिर विनिमय दर पद्धती.

५) विपत्रांचे दलाल (Bill brokers):

आंतरराष्ट्रीय मुद्रा बाजारात केवळ बँकांचे विनिमयाचे व्यवहार करतात असे नसून विपत्रांचे दलाल (Bill Brokers) आणि व्यवहारकर्ते (Dealers) हे सुद्धा महत्त्वाचे कार्य करतात. विपत्रांचे दलाल हे मध्यस्थांचे कार्य करतात तर व्यवहारकर्ते मात्र विदेशी विनिमयाच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार करतात. विदेशी विनिमयाच्या मागणी आणि पुरवठ्याची परिस्थिती लक्षात घेऊन फायदेशीर ठरेल अशा पद्धतीने ते आपले व्यवहार करीत असतात. या कार्याबद्दल यांना अडत (Brokerage) मिळते.

६) स्वीकृती गृहे (Acceptance House):

स्वीकृत गृहांजवळ बराचसा निधी असतो. आपल्या ग्राहकांच्या नावावर आलेल्या हुंड्या त्यांच्या वतीने स्वीकारण्याचे कार्य ही गृहे करतात व त्याबद्दल ते अडत आकारतात. ह्या स्वीकृतीगृहांचा बाजारात नावलौकीक असल्याने ज्या व्यापाऱ्यांची

परदेशात ओळख किंवा पत प्रस्थापीत झाली नसते त्यांना स्वीकृती गृहांचे सहाय्य मिळाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर व्यापार करणे शक्य होते.

७) वटावगृहे (Discount Houses):

विदेशी व्यापारात निर्माण होणाऱ्या हुंड्या मुदतीपूर्वीच वटवून देण्याचे महत्त्वाचे कार्य वटाव गृहांमार्फत केले जाते. त्याबद्दल ही वटावगृहे काही प्रमाणात अडत स्वीकारतात.

आपली प्रगती तपासा:

- १) विदेशी विनिमय ही संकल्पना स्पष्ट करा.
- २) आंतरराष्ट्रीय देणी देण्याच्या विविध साधनांची सविस्तर माहिती द्या.
- ३) 'केवळ आयातदार आणि निर्यातदार हेच विदेशी विनिमयाचे व्यवहार करतात.' या विधानाची सत्य असत्यता पडताळून पहा.

९.५ विदेशी विनिमय बाजारपेठेची कार्ये

विदेशी विनिमय बाजारपेठेमार्फत पुढील प्रमुख कार्ये केली जातात

१) चलनाचे परिवर्तन करणे :

विदेशी विनिमय बाजाराचे प्रमुख कार्य म्हणजे विशिष्ट परकीय चलनाचे ग्राहकांच्या मागणीनुसार इतर देशांच्या चलनात परिवर्तन करणे हे असते.

२) खरेदीशक्तीचे हस्तांतरण :

विनिमय बाजारपेठेचे एक महत्त्वाचे कार्य म्हणजेच खरेदीशक्तीचे एका देशातून दुसऱ्या देशात हस्तांतर करणे होय. देशातल्या देशातील खरेदीशक्तीचे हस्तांतरण मध्यवर्ती बँकेच्या समाशोधन गृहामार्फत होत असते. मात्र दोन देशात भिन्न प्रकारचे चलन अस्तित्वात असल्याने क्रयशक्तीचे हस्तांतरण Bank Draft व धनादेशाद्वारे करता येत नाही. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर समाशोधनाची स्वतंत्र अशी यंत्रणा नसते. त्यामुळे विविध देशांतील चलनाचे देण्याघेण्याचे व्यवहार विदेशी विनिमय बाजारामार्फत पार पाडले जातात.

३) परकीय चलनात कर्जपुरवठा :

आंतराष्ट्रीय व्यापारात भाग घेणाऱ्या वापाऱ्यांना विदेशी चलनातील कर्जपुरवठा करणे हे विनिमय बाजाराचे एक महत्त्वाचे कार्य असते. कारण आयात व्यापाऱ्यांना आयातीची किंमत परकीय चलनात द्यावी लागते. त्यासाठी त्याला काही कालावधीची आवश्यकता असते तर निर्यात व्यापाऱ्यास त्याने निर्यात केलेल्या मालाची तात्काळ किंमत हवी असते. अशा वेळी आयात व्यापारी विनिमय बाजारातून परकीय चलनाच्या स्वरूपात कर्ज घेऊन आयातीची किंमत तात्काळ देऊ शकतो. आयात आणि निर्यात व्यापारी भिन्न देशांचे नागरिक असल्याने त्यांना एकमेकांच्या पतविषयक Credit माहिती नसते. अशा परिस्थितीत आयात व्यापाऱ्यांना विदेशी चलनातील कर्ज देणे हे विनिमय बाजाराचे महत्त्वाचे कार्य असते.

४) हमी स्वीकारणे :

आयात-निर्यात व्यापारात भाग घेणारे व्यापारी विविध देशातील असल्याने त्यांचा एकमेकांवर विश्वास नसतो. अशा वेळी निर्यात व्यापाऱ्यांना त्यांनी निर्यात केलेल्या मालाची तात्काळ किंमत मिळावी अशी अपेक्षा असते. त्याच प्रमाणे आयात व्यापारी माल ताब्यात मिळविल्याशिवाय त्याची किंमत देण्यास तयार नसतात. अशावेळी आयात आणि निर्यात व्यापाऱ्यांच्या व्यवहाराची हमी विनिमय बाजार घेत असतो. निर्यात व्यापाऱ्यांना त्यांनी निर्यात केलेल्या मालाची किंमत देण्याची हमी घेतली जाते. त्याचप्रमाणे आयात व्यापाऱ्यास त्याने खरेदी केलेला माल खात्रीशीर मिळेल अशी हमी घेतली जाते. अशा हमीमूळे व्यापारात विश्वासाचे वातावरण तयार होऊन व्यापार वाढण्यास मदत होते.

५) समाशोधन गृह (Clearing House):

विदेशी विनिमय बाजारामुळे आंतराष्ट्रीय देण्या घेण्याचे व्यवहार मिटविण्यासाठी समाशोधन गृहाची सुविधा उपलब्ध होते.

६) हुंड्या व विनिमय पत्र व्यवहार:

आंतराष्ट्रीय व्यापारातून निर्माण होणाऱ्या (हुंड्यांच्या मागणीनुसार पुरवठा करता येतो. विदेशी विनिमय बँकांकडून विदेशी चलनाच्या स्वरूपातील विनिमय वियंत्रे गोळा करून त्याची विक्री आयात व्यापाऱ्यांमध्ये करणे विनिमय बाजारामुळे शक्य होते.

७) चलनांची अदला बदल:

दोन देशांतील चलनांची अदला बदल करून देणे हे विनिमय बाजाराचे मुख्य कार्य असते.

८) विनिमय बाजार संरक्षण :

वरील कार्याबरोबरच विनिमय दरातील बदलामुळे होणारे संभाव्य नुकसान टाळण्यासाठी विनिमय बाजार संरक्षण म्हणून कार्य करतो. विदेशी विनिमय बाजारातील देण्या घेण्याचे व्यवहार पार पाडण्यासाठी विदेशी चलन, सोन्याची निर्यात, आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाच्या हुंड्या, बँक ड्राफ्ट, टेलिग्राफिक ट्रान्सफर आणि प्रवासी धनादेश यांचा वापर केला जातो. विदेशी विनिमयाचे व्यवहार करण्यामध्ये विनिमय बाजारातील मध्यस्थ, विनिमय बँका व मध्यवर्ती बँकेचा प्रामुख्याने समावेश होतो. देण्याघेण्याचे व्यवहार करण्यासाठी विनिमय दराला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असते. विदेशी विनिमय दर निश्चित करतांना हुंड्या आणि कर्जरोख्यांचाही विचार केला जातो.

९.६ विदेशी विनिमय बाजारपेठेतील व्यवहार

विदेशी विनिमयाचा उद्देश हा आहे की बाजारात व्यवहार करत त्यांचे वर्गीकरण पुढील प्रकारांमध्ये करता येईल.

१) हजर बाजारदर : (Spot Exchange Rate)

या बाजारात परकीय विनिमयाची देवाण घेवाणीचे व्यवहार २४ तासांत केले जातात. अल्पकालावधीत विदेशी चलनाची खरेदी विक्री करण्यासाठी विनिमयाचा जो दर निश्चित केला जातो त्या विनिमय दरस हजर बाजार दर म्हणतात. हजर दरात विक्रीचा दर आणि खरेदीचा दर दोन्ही वेगवेगळे असतात. हजर दरात केबलदर, अंतरणदर, टपाल अंतरण दर यांचा समावेश होतो. ज्या वेळेस परकीय चलनाचा खरेदीदार परकीय चलनाची किंमत देशांतर्गत चलनामध्ये बँकेत जमा करतो जमा खात्यावर हजर दराने रक्कम जमा केली जाते.

२) वायदा बाजार दर : (Forward Exchange Rate)

वर्तमान काळात प्रचलित दराने भविष्यासाठी लागणारी किंवा करावयाची खरेदी विक्री परदेशी चलनाच्या विशिष्ट बाजारात करतात. तेव्हा त्या बाजारास वायदा बाजार असे म्हणतात. वायदे बाजारात व्याजदर महत्त्वाचा असतो. देश तारणावर अधिक व्याज देतो तेव्हा चलनाचा वायदा दर कमी असतो. जर खरेदीचा भविष्यकालीन कालावधी अधिक असेल तर कसर दर किंवा विनिमयाची किंमत अधिक राहते.

३) चलन अदलाबदलीचे व्यवहार : (Swap operations)

विदेशी विनिमय बाजारपेठेत चलन अदलाबदलीचे व्यवहार प्रामुख्याने व्यापारी बँकांमार्फत पार पाडले जातात. या व्यवस्थेनुसार एक विशिष्ट कालावधीसाठी एका चलनाचा विनिमय दुसऱ्या चलनाशी करण्यात येतो. म्हणजेच तात्पुरत्या कालावधीसाठी एका चलनाची दुसऱ्या चलनाशी अदलाबदल केली जाते. म्हणजेच ज्या व्यक्तीजवळ दोन चलनांपैकी एक चलन आहे. परंतु त्याला दुसऱ्या चलनाची तात्पुरत्या काळाकरीता

गरज आहे त्याला भविष्यकाळात विनिमयाच्या दरामध्ये होणाऱ्या बदलांच्या अनिश्चिततेमुळे स्वीकारावी लागणारी जोखिम कोणतेही नुकसान न होता स्वीकारता यावी हा अदलाबदीच्या कराराचा प्रमुख उद्देश आहे.

उदा. - समजा अ या व्यक्तीकडे अमेरिकन डॉलर्स आहेत परंतु त्याला तीन महिन्यांकरीता हॉंगकॉंग डॉलर्स ची आवश्यकता आहे. अशा स्थितीत तीन महिन्यांमध्ये विनिमयाच्या दरात अनुकूल किंवा प्रतिकूल बदल घडून येऊ शकतात. अशावेळी या विनिमय दर बदलातील जोखिमेपासून संरक्षण मिळविण्यासाठी अ हा व्यक्ती तीन महिन्यांकरीता अमेरिकन डॉलर्सच्या बदल्यात ब व्यक्तीशी हॉंगकॉंग डॉलर्स असा अदला बदलीचा करार (Currency Swap) करू शकतो. तीन महिन्यांनंतर पुन्हा हॉंगकॉंग डॉलर्स च्या बदल्यात अमेरिकन डॉलर्स असा व्यवहार करून दोन्ही व्यक्ती तीन महिन्यातील विनिमय दर बदलातील अनिश्चिततेचे व्यवस्थापन करू शकतात.

४) अंतरपणन व्यवहार (Arbitrage operations):

अंतरपणन व्यवहार म्हणजेच दोन देशातील दोन वेगवेगळ्या विदेशी विनिमय बाजारपेठेमध्ये चलनाची खरेदी विक्री करणे होय. या व्यवहारामुळे दोन बाजारात असलेली विनिमय दरातील भिन्नता आपोआप नाहिशी होते व त्यांच्या मोबदल्यात दोन्ही बाजारपेठांमध्ये एक समान किंमत प्रस्थापित होते.

परंतु अंतरपणन व्यवहारांच्या प्रमुख हेतू हा दोन देशातील चलनदराच्या फरकांद्वारे नफा मिळविणे हा असतो.

उदा. लंडन मध्ये डॉलर व पाऊंड या चलनांतील विनिमयाचा दर १ पाऊंड = ४ डॉलर असा आहे. तर न्यूयॉर्क मध्ये हाच दर १ पाऊंड ला ४.५ डॉलर असेल तर अंतरपणनाचे व्यवहार करणारे अंतरपणक हे लंडनमध्ये डॉलरची १पाऊंड = ४ डॉलर या दराला खरेदी करून न्यूयॉर्क मध्ये १ पाऊंड ४.५ ला विक्री करून नफा मिळवितील.

आपली प्रगती तपासा

- १) विदेशी विनिमय बाजारपेठेची कार्य स्पष्ट करा.
- २) हजर आणि वायदा विनिमय दर यामधील फरक स्पष्ट करा.
- ३) अंतरपणन व्यवहार म्हणजे काय ?
- ४) चलन अदलाबदल (Currency Swap) यावर थोडक्यात टीप लिहा.

९.७ विदेशी विनिमय दर संकल्पना

स्वदेशी व्यापार हा त्या देशातील भौगोलिक सीमारेषांच्या अंतर्गत होत असल्याने व एकच चलन असल्याने विनिमयामध्ये कोणतीही अडचण निर्माण होत नाही. परंतु ज्यावेळी विदेशी व्यापार होत असतो त्यावेळी वेगवेगळ्या देशातील भिन्न भिन्न चलने परस्परांच्या चलनांमध्ये बदलून देण्याची एक मुख्य समस्या निर्माण होते.

विदेशी विनिमय दराचा अर्थ :

‘विदेशी विनिमय दर म्हणजे एक चलनाची दुसऱ्या चलनात व्यक्त केलेली किंमत होय.’ विनिमय दरामुळे दोन देशातील चलनांचा परस्परांशी असणारा संबंध स्पष्ट होतो. विनिमय दराची अशी व्याख्या करता येते की देशांतर्गत चलनाच्या शर्तीत परकीय चलनाच्या एका एकाकाची किंमत होय.’

विनिमयाचा दर रुपया आणि डॉलरचा विचार करता किती रुपयामध्ये डॉलरची खरेदी केली जाते किंवा १ डॉलर मध्ये किती रुपये मिळतील यावर विनिमय दर अवलंबून असतो. जर विनिमय दर रुपया आणि डॉलर भारताच्या (Point) पासून (Expressed) रुपये ४५ - १ अमेरिकन डॉलर असा असेल तर त्याचा अर्थ भारताला १ डॉलर मिळविण्यासाठी ४५ रुपये खर्च करावे लागतात.

विदेशी विनिमय दराचे महत्त्व:

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात विदेशी विनिमय दर ही संकल्पना अतिशय महत्त्वाची आहे. त्याचे स्पष्टीकरण पुढील प्रमाणे.

- १) विदेशी विनिमय दरामुळे वेगवेगळ्या देशांचा आंतरराष्ट्रीय खर्च आणि किंमती समजण्यास मदत होते.
- २) विनिमय दर हा एका चलनातून दुसऱ्या चलनाच्या संरक्षणासाठी उपयोगी ठरतो.
- ३) कोणत्याही प्रकारे देशांतर्गत किंमती कमी न करता देशाची निर्यात स्वस्तात करता येते.

देशातील चलनाचे अवमूल्यन करून पैशाचा विनिमय दर कमी करता येतो. त्यामुळे निर्यात वाढते आणि परकीय चलनाद्वारे उत्पन्न वाढते.

९.८ विदेशी विनिमय दर निश्चिती

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात विदेशी विनिमय दर ही संकल्पना फारच महत्त्वाची आहे. परकीय विनिमय दरामुळे दोन देशातील चलनांचा परस्परांशी असणारा संबंध स्पष्ट होतो. विनिमय दर निश्चितीचे अनेक सिद्धांत आहेत. त्यापैकी विदेशी विनिमय दर निश्चितीच्या व्यवहारतोल सिद्धांतानुसार विनिमय दर हा पुढील दोन घटकांवर आधारित असतो.

- i) विदेशी चलनाची मागणी (Demand for Foreign Exchange Df)
- ii) विदेशी चलनाचा पुरवठा (Supply of Foreign Exchange Sf)

सुत्र रूपाने

$$F.E.R = f (Df . Sf)$$

वरील सुत्रात

FER = Foreign Exchange Rate विदेशी विनिमय दर

f = Functional Relationship फलनात्मक संबंध

Df = Demand for Foreign Exchange विदेशी चलनाची मागणी

Sf = Supply of Foreign Exchange विदेशी चलनाचा पुरवठा

१.८.१ विदेशी चलनाची मागणी:

विदेशी चलनासाठी केली जाणारी मागणी पुढील हेतूने होत असते.

१) वस्तूंची आयात :

हे विदेशी चलनाच्या मागणीचे एक प्रमुख कारण आहे. पक्क्या मालाच्या उत्पादनासाठी देशातील उत्पादकांमार्फत कच्चा माल, सुटे भाग, अर्ध उत्पादीत वस्तु इ. ची आयात केली जाते. तसेच अनेकदा यंत्रसामग्री, अवजारे, इ. भांडवली वस्तु जलद औद्योगिकरणासाठी विदेशातून आयात केल्या जातात

अशा आयातीचे मूल्य फेडण्यासाठी विदेशी चलनाला मागणी केली जाते.

२) सेवांची आयात :

देशातील नागरीकांमार्फत अनेकदा विदेशी सेवांना मागणी केली जाते. या सेवा पुढील दोन प्रकारच्या असू शकतात.

अ) व्यक्तीगत सेवा - (डॉक्टर्स, वकिल, प्राध्यापक संगीतकार इ.)

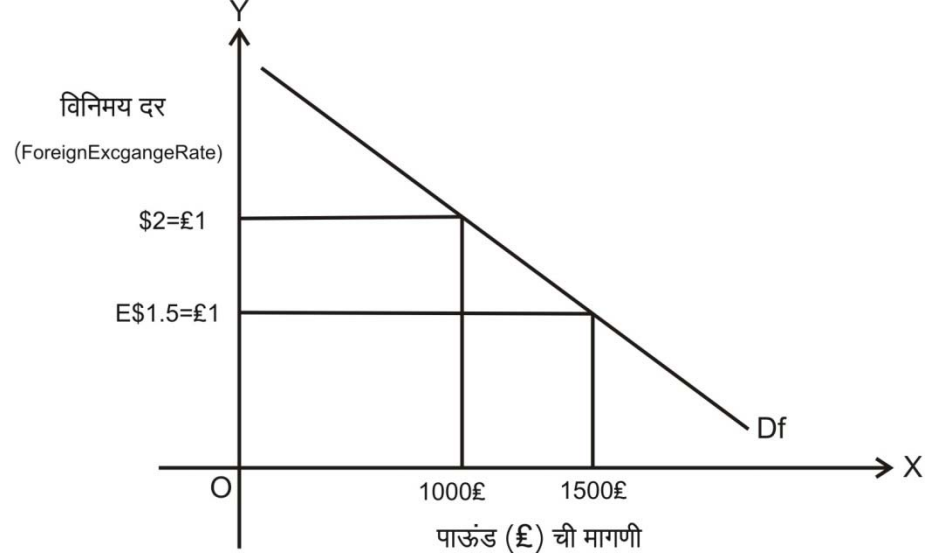
ब) संस्थात्मक सेवा - (बँका, विमा कंपन्या, शिक्षण, संस्था, वाहतुक, दळणवळण पर्यटन इ.)

अशा सेवांच्या किंमती व्यक्त करण्यासाठी विदेशी चलनाला मागणी होत असते.

३) विदेशातील देणी :

अनेकदा इतर देशांना बक्षीस, देणग्या अनुदाने, वित्तीय मदत इ. देणी देण्यासाठी विदेशी चलनाची मागणी होत असते.

परकीय चलनाची किंमत ज्यावेळी अधिक असते. त्यावेळी परकीय चलनासाठी केली जाणारी मागणी कमी असते तर ज्यावेळी परकीय चलनाची किंमत कमी असते. अशा वेळी परकीय चलनाची मागणी अधिक केली जाते. म्हणूनच विदेशी चलनाच्या मागणीचा वक्र पुढील आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे ऋणात्मक उताराचा दिसून येतो.

आकृती ९.१

वरील आकृतीत X अक्षावर डॉलर्स संदर्भात पाऊंडला असलेली मागणी तर Y अक्षावर विदेशी विनिमय दर दर्शविलेला आहे. Df हा विदेशी चलनाचा मागणीचा वक्र असून तो डावीकडून उजवीकडे वरून खाली येणारा ऋणात्मक उताराचा वक्र आहे. हा वक्र विदेशी विनिमय दर आणि विदेशी चलनाची मागणी यातील व्यस्त संबंध दर्शवितो.

ज्यावेळी डॉलर \$ आणि पाऊंड £ यामधील विनिमय दर $2\$ = १ £$ असा आहे त्यावेळी इंग्लंडच्या १००० £ पाँउड ला मागणी केली जाते. परंतु ज्यावेळी विनिमय दर घडून $१.५ डॉलर्स - १ पाऊंड$ झाल्यास डॉलरच्या तूलनेत पूर्वीपेक्षा पाऊंड स्वस्त झाल्याने पाऊंडसाठी मागणी वाढून ती १५०० पाऊंड अशी वाढलेली दिसून येते.

९.८.२ विदेशी चलनाचा पुरवठा:

विदेशी चलनाचा पुरवठा पुढील घटकांमार्फत निर्धारित होतो.

१) वस्तूंची निर्यात:

विदेशी येण्यांचा पर्यायाने विदेशी चलनाच्या पुरवठ्याचा हा प्रमुख मार्ग आहे. विदेशी चलनाचा पुरवठा हा वस्तुच्या निर्यातीचा आकार निर्यात वस्तूंची किंमत यावर

अवलंबून असते. निर्यातीचा आकार अधिक असतांना किंवा निर्यात मालाच्या किंमती अधिक असतांना विदेशी चलनाचा पुरवठा देखिल अधिक राहतो.

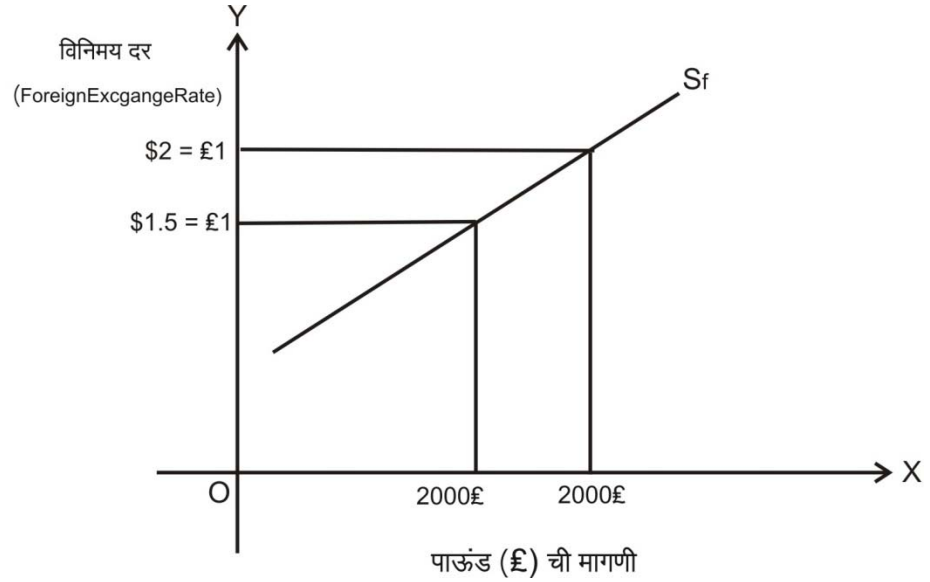
२) सेवांची निर्यात:

सेवा निर्यातीमध्ये 'व्यक्तीगत सेवा' आणि संस्थात्मक सेवा अशा सेवांचा समावेश असून अशा सेवांची विदेशातील निर्यात जीतकी अधिक तितका विदेशी चलनाचा पुरवठा अधिक राहिल

३) विदेशी येणी :

देणग्या, अनुदाने, विदेशी वित्तीय मदत, व्याज, अशा विदेशी येण्यातून विदेशी चलनाचा पुरवठा वाढतो.

ज्या वेळी विदेशी विनिमय दर अधिक त्यावेळी विदेशी चलनाचा पुरवठा अधिक तर ज्यावेळी विनिमय दरात घट घडून येते त्यावेळी विदेशी चलनाच्या पुरवठा देखिल घडू लागतो. विनिमय दर आणि विदेशी चलनाचा पुरवठा यातील सम संबंधामुळे विदेशी चलनाचा पुरवठा वक्र पुढील आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे धनात्मक स्वरूपाचा दिसून येतो.

आकृती क्र. १.२

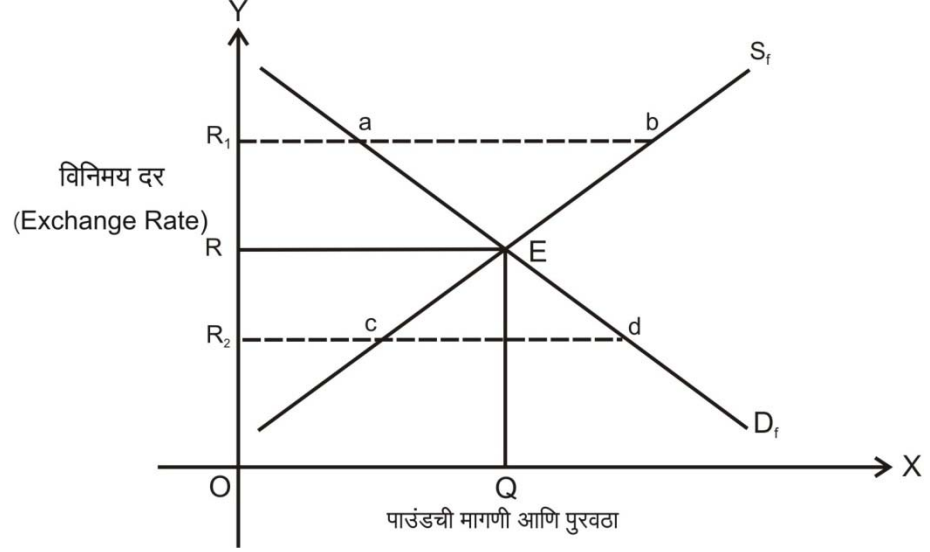
वरील आकृतीत X अक्षावर डॉलरच्या मोबदल्यात पाऊंडचा होणारा पुरवठा दर्शविलेला असून Y अक्षावर विदेशी विनिमय दर दर्शविलेला आहे. हा विदेशी चलनाचा पुरवठा वक्र असून तो धनात्मक स्वरूपाचा आहे.

ज्यावेळी विनिमयाचा दर १.५ डॉलर = १ पाऊंड असा कमी असतो. त्यावेळी इंग्लंडमार्फत पाऊंडचा केला जाणारा पुरवठा १००० पाऊंड इतका आहे. परंतु ज्यावेळी विनिमयाचा दर वाढून 2\$ = £1 असा होतो त्यावेळी जास्त डॉलर्स

मिळविण्यासाठी इंग्लंडमार्फत पाऊंडचा पुरवठा देखील वाढवून तो २००० पाऊंड झाल्याचे दिसून येते.

संतुलन बिंदू आणि विनिमय दर निश्चिती:

विदेशी चलनाची मागणी आणि विदेशी चलनाचा पुरवठा ज्या ठिकाणी समान बनतो तो संतुलन बिंदू असून त्या बिंदूत समतोलित विनिमय दराची निश्चिती होते. हेच पुढील आकृतीद्वारे स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्र. ९.३

वरील आकृतीत x अक्षावर विदेशी चलनाची मागणी व विदेशी चलनाचा पुरवठा विचारात घेतलेला असून y अक्षावर विनिमय दर दर्शविलेला आहे. D_f हा विदेशी चलनाचा मागणीवक्र तर S_f हा विदेशी चलनाचा पुरवठा वक्र आहे. हे दोन्ही वक्र परस्परांना E बिंदूत छेदून जातात. या ठिकाणी संतुलनाची अट पूर्ण होऊन E या संतुलन बिंदूत Y अक्षावर संतुलीत विनिमयाचा OR हा दर निश्चित होतो.

OR या संतुलीत विनिमय दरात वाढ झाल्यास नवीन विनिमय दर OR_1 असा निश्चित होतो. परंतु या विनिमय दराला विदेशी चलनाची मागणी 'a' बिंदूमध्ये कमी तर विदेशी चलनाचा पुरवठा 'b' बिंदूमध्ये अधिक अशी असंतुलनाची परिस्थिती निर्माण होऊन OR_1 हा विनिमयाचा दर पुन्हा घडून OR अशा पुर्वपदावर येवून स्थिरावेल.

याउलट जर विनिमयाचा दर OR_2 असा कमी झाला तर d बिंदूत विदेशी चलनाची मागणी वाढून व c बिंदूत विदेशी चलनाचा पुरवठा घटून पुन्हा असंतुलन निर्माण होईल. अशा वेळी विनिमयाचा दर वरच्या दिशेने वाहून पुन्हा OR असा संतुलनाच्या ठिकाणी स्थिरावेल व हाच विनिमयाचा दर टिकून राहील.

आपली प्रगती तपासा

- १) विदेशी विनिमय दर ही संकल्पना स्पष्ट करा.
- २) विदेशी विनिमय दर निश्चितीची प्रक्रिया स्पष्ट करा.

९.९ विनिमय दर पद्धती

विनिमय दरांच्या पुढील दोन पद्धती अधिक प्रचलीत आहेत

- i) स्थिर विनिमय दर पद्धती (Fixed Exchange Rate System)
- ii) अस्थिर (लवचिक) विनिमय दर पद्धती (Flexible Exchange Rate System)

९.९.१ स्थिर विनिमय दर पद्धती:

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या स्थिर विनिमय दर पद्धतीत सर्व प्रकारच्या विदेशी चलनाच्या देण्याघेण्याचे व्यवहार सरकारने ठरवून दिलेल्या विनिमय दराने करण्याचे निश्चित केले जाते. सरकार जेव्हा कायदा करून विनिमय दर निश्चित करते त्या दरास स्थिर विनिमय दर असे म्हणतात. असा दर स्थीर राखण्यासाठी सरकार आवश्यकता भासल्यास विदेशी चलनाची किंवा सोन्याची खरेदी विक्री करू शकते.

पहिल्या महायुद्धकाळापर्यंत सोन्यावर आधारीत आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाण पद्धती अस्तित्वात होती. ती अतीशय सोपी होती. सोन्याचे परिवर्तन निश्चित दराने करता येत होते. देशाची मध्यवर्ती बँक ठरावीक किंमतीत सोन्याची खरेदी विक्री करत असे. देशाच्या चलनाचे सोन्यात परिवर्तन करणे याला सोन्याची टाकसाळ किंमत म्हटले जाते. (Mint Parity)

टांकसाळ समता दर सिद्धांतानुसार (Mint Par parity Theory) विनिमय दर हा चलनामध्ये असणाऱ्या सुवर्णाच्या प्रमाणावरून ठरत असतो. सुवर्ण परिमाण असतांना मागणी आणि पुरवठ्यातील बदलाप्रमाणे विनिमय दरात बदल होत असतात. सुवर्ण चलन पद्धतीमध्ये विनिमय दर स्थिर असतो. कारण प्रत्येक देशाचे चलन सुवर्णाच्या एका निश्चित अशा परिमाणाशी जोडलेले असल्याने दोन्ही चलनांचा विनिमय दर सहज काढता येतो.

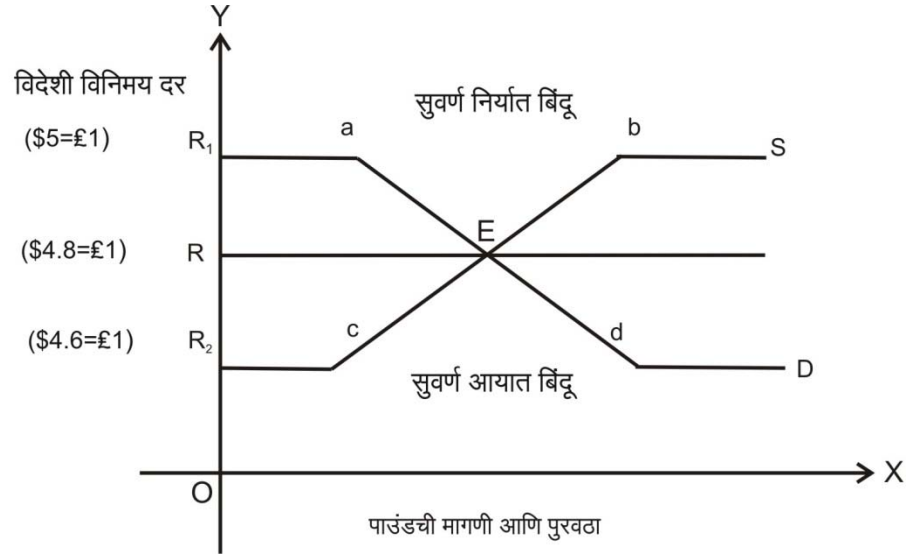
उदा.

पहिल्या महायुद्धापूर्वी इंग्लंड आणि अमेरिका या देशांमध्ये सुवर्ण चलन परिमाण पद्धती अस्तित्वात होती. इंग्लंडचे पाऊंड हे चलन सोन्यामध्ये ११३.००१५ grains तर अमेरिकेचे डॉलर हे चलन २३.२२०० grains असे व्यक्त केले जात होते.

म्हणूनच डॉलर व पाऊंड या दोन चलनांमधील विनिमय दर टांकसाळ समता दर पद्धतीनुसार पुढील सुत्राद्वारे काढता येईल.

$$\frac{११३.००१६}{२३.२२००} = ४.८६६५$$

टांकसाळ समता दर पद्धतीनुसार निश्चित होणाऱ्या विनिमय दरामध्ये होणारे बदल अत्यंत नगण्य असून तो 'सुवर्ण निर्यात बिंदू (Gold Export point) आणि सुवर्ण आयात बिंदू (Gold Import point) यांच्या दरम्यान स्थिर राहतो. पुढील आकृतीद्वारे हे स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्र. ९.४

आकृतीत x अक्षावर इंग्लंडच्या पाऊंडची मागणी आणि पुरवठा दर्शविलेला असून Y अक्षावर डॉलर व पाऊंडचा विनिमय दर दर्शविलेला आहे. D हा वक्र पाऊंडचा मागणीवक्र तर S हा वक्र पाऊंडचा पुरवठा वक्र आहे. E बिंदूत ही मागणी व पुरवठा एकत्र येऊन OR हा विनिमयाचा संतुलित दर निश्चित झालेला आहे. हा दर स्थिर विनिमयाचा दर असून त्यामध्ये होणारे बदल हे सुवर्ण निर्यात बिंदू (R₁) व सुवर्ण आयात बिंदू (R₂) यांच्या मर्यादेत अत्यंत नगण्य स्वरूपात होतात व पुन्हा एकदा OR हा विनिमयाचा दर स्थिर बनतो.

स्थिर विनिमयाची ही परिस्थिती पुढील परिस्थिती मध्येच अनुभवास येऊ शकते.

- १) एका चलनाच्या शर्तीत देशाच्या सोन्याची किंमत निश्चित होते.
- २) दोन्ही देशांत सोन्याची आयात व निर्यात मुक्त असेल.
- ३) सोन्याचा टांकसाळ समता दर टिकवून ठेवण्याची संपूर्ण मक्तेदारी त्या देशातील मौद्रिक अधिसत्तेकडे असेल.
- ४) त्या दृष्टीने सोन्याच्या खरेदी किंवा विक्रीतून हा दर स्थिर ठेवला जातो.

- ५) भांडवलाची मुक्त गतीशीलता असावी
- ६) आपोआप तडजोड यंत्रणा काम करते.

स्थिर विनिमय दरात सर्व परकीय विनय व्यवहार देशाच्या वित्तीय अधिकारात विनिमय दराच्या ठिकाणी ठरवून घेतले जातात. विनिमय दर स्थिर ठेवण्यासाठी कायद्याने परकीय चलन बाजारात मध्यस्थ म्हणून वित्तीय अधिकारात मागणी आणि पुरवठ्याची पोकळी भरून काढण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेत चलन राखीव ठेवले जाते.

‘जेव्हा परकीय चलनाची देवाण घेवाण सरकारने कायदानुसार ठरविलेल्या विनिमय दरानुसार केली जाते तेव्हा त्या दरास विनिमय स्थिर विनिमय दर म्हणतात.’

स्थिर विनिमय दराच्या बाजूने युक्तीवाद:

१) चलनात चढ उतार होत नाही :

स्थिर विनिमय दर पद्धतीनुसार चलनाच्या घटीचे किंवा वाढीची शक्यता नसते. त्यामुळे देशांतर्गत चलनात व आर्थिक विकासात स्थैर्य निर्माण होते.

२) दीर्घ कालीन भांडवल प्रवाह :

स्थिर विनिमय दरामुळे दीर्घ काळ भांडवलाचा प्रवाह चालू राहतो तो अर्थव्यवस्थेला सहाय्यक ठरतो.

३) सट्टेबाजी उपक्रमावर नियंत्रण :

स्थिर विनिमय दर असेल तर सट्टेबाजीला प्रेरणा मिळत नाही. देशाची वित्तीय प्रणाली सट्टेबाजीला अयशस्वी ठरविते.

४) नाणेबाजार आणि भांडवल बाजाराचा विकास :

स्थिर विनिमय दरामुळे नाणे आणि भांडवल बाजाराचा विकास होऊन देशामध्ये भांडवलाचा प्रवाह वाढतो.

५) वित्तीय शिस्त :

स्थिर विनिमय दरामुळे वित्तीय शिस्त लागण्यास मदत होते. वित्तीय प्रवाह योग्य दिशेने वळविण्यासाठी वित्तीय आणि राजकोषिय धोरण काळजीपूर्वक राबविले जाते.

६) लहान देशांना उपयुक्त :

जॉन्सन यांच्या मते स्थिर विनिमय धोरण लहान देशांना अत्यंत उपयुक्त ठरते. कारण या देशांच्या बाबतीत बदलत्या विनिमय दरामुळे चलनवाढ आणि मूल्य-हास होऊन विनिमय दर पडतात.

७) विकसनशील देशांना स्थिरता:

विकसनशील देश स्थिर विनिमय दराला प्राधान्य देतात. स्थिर विनिमयासाठी आर्थिक विकासाचे नियोजन केले जाते. परकीय भांडवलाचा देशांतर्गत प्रवाह सुरळीतपणे राहण्यासाठी स्थिर विनिमय दर महत्त्वाचा असतो.

१.१.२ अस्थिर (लवचिक) विनिमय दर पद्धती

पहिल्या महायुद्धाच्या काळात सुवर्ण चलन पद्धत संपुष्टात येऊन अपरिवर्तनीय कागदी चलन पद्धती अस्तित्वात आली. कागदी चलन पद्धतीचा स्वीकार जगातील बहुतेक सर्वच देशांनी केल्यामुळे दोन वेगवेगळ्या देशातील वेगवेगळ्या कागदी चलनांची देवाण घेवाण कोणत्या रीतीने करावी व विनिमय दर कसा निश्चित करावा याबाबत स्वीडिश अर्थतज्ञ गुस्टाव कॅसल (Gustav Cassel) यांनी १९१८ मध्ये खरेदीशक्ती समता सिद्धांत मांडला.

टांकसाळ समता दर सिद्धांतात काही मर्यादा होत्या. कारण प्रत्यक्षात दोन देशातील चलनांच्या मागणी पुरवठ्यात सतत चढ उतार होणे स्वाभाविक होते. अशा परिस्थितीत विनिमयाचा दर स्थिर राहणे शक्य नसल्याने अस्थिर विनिमय दर पद्धतीनुसार बाजारातील चलनांच्या मागणी पुरवठ्यातील बदलांनुसार विनिमय दर लवचिक राहणारा असेल व याच दृष्टीने 'क्रयशक्ती समता सिद्धांताचा' (Purchasing Power parity PPP Theory) अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

कॅसल यांच्या मते चलनांच्या खरेदीशक्ती क्षमतेच्या आधारे विनिमय दराची निश्चिती करण्यात यावी. गुस्टाव कॅसलच्या मते,

“दोन अपरिवर्तनीय कागदी चलनाचा विनिमय दर हा साधारणपणे त्या दोन चलनांच्या खरेदीशक्तीच्या गुणोत्तरा बरोबर असतो.”

कॅसल यांनी आपला क्रयशक्ती समता सिद्धांत दोन दृष्टीकोनातून स्पष्ट केला.

i) निरपेक्ष दृष्टीकोन : (Absolute version)

ii) सापेक्ष दृष्टीकोन : (Relative version)

i) निरपेक्ष दृष्टीकोन:

क्रयशक्ती समता सिद्धांताच्या निरपेक्ष दृष्टीकोनानुसार दोन देशांच्या चलनाचा विनिमय त्या चलनांच्या अंतर्गत खरेदीशक्तीत प्रतिबिंबित होत असतो. या

दृष्टीकोनानुसार एखादी वस्तु दोन भिन्न देशात खरेदी करण्यासाठी किती खर्च करावा लागेल यावरून विनिमय दर ठरविता येतो. ज्या ठिकाणी दोन देशातील चलनांची खरेदीशक्ती समान होते त्या ठिकाणी दोन चलनांचा विनिमय दर ठरतो.

उदा. X या वस्तुची खरेदी करण्यासाठी भारतात ४५,००० रुपये लागत असतील आणि तिच वस्तु अमेरिकेत १००० अमेरिकन डॉलर्सला खरेदी करता येत असेल तर भारतातील ४५,००० रुपयाची व अमेरिकेतील १००० डॉलर्सची खरेदी शक्ती X वस्तुच्या ठिकाणी समान होते म्हणून दोन चलनांतील विनिमय दर ४५,०००रु. / १००० डॉलर म्हणजेच ४५ रुपये = १ डॉलर असा निश्चित होईल. दोन देशातील विनिमय दर पुढील सुत्राच्या सहाय्याने ठरविता येतो.

$$\text{FER} = \frac{\text{DPPI}}{\text{DPPUSA}}$$

वरील सुत्रात

FER = विदेशी विनिमय दर
(Foreign Exchange Rate)

DPPO = भारतीय रुपयाची स्वदेशी खरेदीशक्ती
(Domestic Purchasing power of Rupee in India)

DPPUSA = अमेरिकन डॉलर्स ची स्वदेशातील खरेदीक्षमता
(Domestic Purchasing Power of Doller in USA)

म्हणून

$$\text{FER} = \frac{45000 \text{ Rs.}}{1000 \$}$$

P.P.P. or FER = \$1 = Rs. 45

ii) सापेक्ष दृष्टीकोन :

कॅसल यांनी क्रयशक्ती समता सिद्धांताचा सापेक्ष दृष्टीकोन पूर्वी मांडलेल्या निरपेक्ष दृष्टीकोन पेक्षा आधुनिक असल्याने तो अधिक लोकप्रिय ठरला आहे. या दृष्टीकोनामध्ये अंतर्गत क्रयशक्ती आणि विनिमय दरात कसे बदल होतात हे स्पष्ट करण्यात आले आहे. या दृष्टीकोनानुसार समतोल विनिमय दरातील बदल हे अंतर्गत क्रयशक्तीतील बदलामुळे घडून येतात. या ठिकाणी पूर्वीचे विनिमय दर समतोल

विनिमय दर म्हणून गृहीत धरले जातात. आणि ते दर पायाभूत दर म्हणून स्वीकारले जातात आणि क्रयशक्तीतील बदल किंमत पातळीतील बदलाच्या निर्देशांकाच्या साहाय्याने मोजले जातात व विनिमय दरातील बदलाचे मापन संबंधित किंमत पातळीतील बदलाच्या गुणोत्तराच्या साहाय्याने करता येतात. त्यामुळे नवीन विनिमय दर निश्चित होतो.

$$R_1 = R_0 \times \frac{PA_0}{PA_1} \times \frac{PB_1}{PB_0}$$

सापेक्ष दृष्टीकोनानुसार विनिमय दर ठरविण्यासाठी पुढील सुत्राचा वापर केला जातो.

R_0 = पायाभूत विनिमय दर

R_1 = चालू वर्षातील नवीन विनिमय दर

PA_1 = A देशातील मूळ किंमत निर्देशांक (A देश USA मानू)

PA_0 = देशातील चालू किंमत निर्देशांक

PB_0 = B देशातील मूळ किंमत निर्देशांक (B देश भारत मानू)

PB_1 = B देशातील चालू किंमत निर्देशांक

सुत्रात किंमती टाकून

$$R_1 = \$1 = 50 \text{ Rs.} \times \frac{100}{400} \times \frac{200}{100}$$

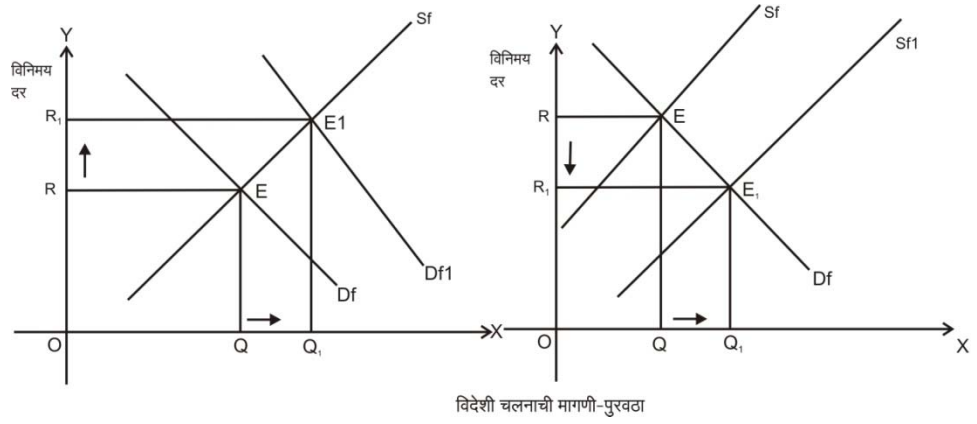
$$R_1 = \$1 = 25 \text{ Rs.}$$

विदेशी विनिमय दरातील बदल:

विदेशी विनिमय दरात पुढील दोन प्रकारचे बदल घडून येऊ शकतात.

i) विनिमय दरात वाढ
घट

ii) विनिमय दरात

आकृती क्र. १.५

अस्थिर (लवचिक) विनिमय दराच्या बाजूने युक्तीवाद

१) सामान्य मूल्य सिद्धांत:

बदलत्या विनिमय पद्धतीत कृती करण्याची यंत्रणा अत्यंत साधी आहे. विनिमय दर विदेशी चलनाची मागणी आणि पुरवठ्याच्या आंतरक्रियेतून मुक्तपणे आपोआप निश्चित होतो. त्यामुळे सामान्य मूल्य सिद्धांत कार्य करतो.

२) सुरळीत तडजोड :

व्यवहार तोल सुरळीतपणे आणि परिणामकारक रीत्या जुळवून घेतले जाते. व्यवहारतोलावर ताण येत नाही.

३) आपोआप समतोल दुरुस्ती :

बदलत्या विनिमय दर पद्धतीमुळे व्यवहार तोलातील असमतोल आपोआप आणि परिणामकारकरीत्या दुरुस्त होते.

४) परकीय विनिमयाच्या राखीवतेची गरज नाही :

बदलता विनिमय दर हा आपोआप समतोल पातळीवर येतो त्यासाठी परकीय विनिमय सेवेची गरज नाही. देशांच्या व्यवहार तोलातील तूट भरून काढण्यासाठी परकीय चलन संबंधात चलनाचा मूल्य न्हास होतो. त्यामुळे चलनाचे अधिक्य स्वीकारले जाते आणि व्यवहारतोलाचा समतोल आपोआप साध्य होतो.

५) देशांतर्गत आर्थिक धोरणे स्वयंपूर्ण:

सरकारचे ध्येय आर्थिक कल्याणाचे असते. त्यासाठी पूर्ण रोजगार वाढीबरोबर वाढीच्या दरात स्थैर्य निर्माण करणे हे असते. व हे ध्येय लवचिक विनिमय दरामुळे शक्य होते.

६) आंतरराष्ट्रीय देयतेची समस्या बदलते :

लवचिक विनिमय दरामुळे परकीय विनिमयाची अपूर्णतेची समस्या निर्माण होते. त्यामुळे परकीय विनिमय पुरवठ्यात सट्टेबाजी निर्माण होते. खाजगी देयतेची गरज समाधानकारक होते. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय देयतेची समस्या कमी होते.

९.१० व्यवस्थापित विनिमय दर

एका राष्ट्राने आपल्या चलनाची मूल्यघट (अवमूल्यन) केल्यास प्रतिकारात्मक कारवाई म्हणून इतर राष्ट्रेही मूल्य घट करू लागतात. इ. स. १९३० नंतरच्या दशकात अनेक देशांनी अशी स्पर्धात्मक मूल्यघट केल्याची उदाहरणे सापडल्यावर प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून दुसऱ्या महायुद्धानंतर आंतरराष्ट्रीय मुद्रानिधीच्या (IMF) अंतर्गत जी पद्धती अस्तीत्वात आली तीला व्यवस्थापित विनिमय दर पद्धती म्हणता येते.

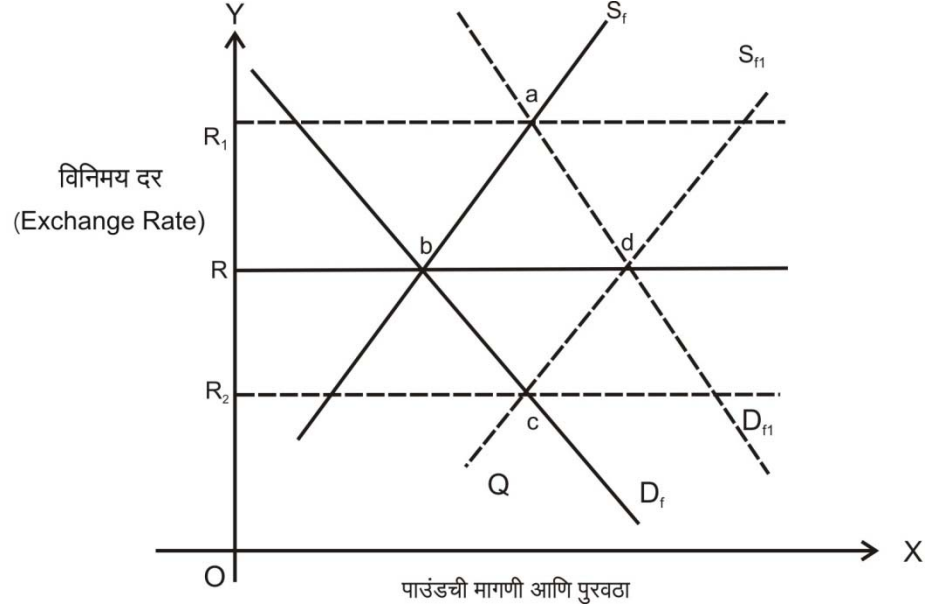
स्थिर विनिमय दर व लवचिक विनिमय दर यांच्यात काही दोष असल्याने एक परिपूर्ण विनिमय दर पद्धती म्हणून व्यवस्थापित विनिमय दर पद्धती अस्तित्वात आली. या पद्धतीत स्थिर विनिमय दर व अस्थिर विनिमय दर या दोन्ही पद्धतींचे काही गुणधर्म असल्याने खऱ्या अर्थाने ही पद्धत या दोन्ही विनिमय दरांमधील 'सुवर्णमध्य' मानली जाते.

व्यवस्थापित विनिमय दर पद्धतीत सरकार म्हणजेच मध्यवर्ती बँकेची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण असते. देशातील मध्यवर्ती बँक ही देशाची मौद्रिक व विस्तीय अधिसत्ता या नात्याने विदेशी विनिमय बाजारात विनिमय दर स्थिर राखण्यासाठी हस्तक्षेप करते. या पद्धतीनुसार विदेशी विनिमयाचा दर विशिष्ट मर्यादेपर्यंत लवचिक राहू शकेल अशी व्यवस्था केली जाते. म्हणून त्याला नियंत्रित (Controlled Flexibility) असेही म्हणतात.

ज्यावेळी विनिमय दरामध्ये सतत बदल होऊ लागतात त्यावेळी मध्यवर्ती बँक विदेशी विनिमय बाजारपेठेत हस्तक्षेप करून विनिमय दर स्थिर राखण्याचा प्रयत्न करते. म्हणजेच ज्या वेळी विदेशी चलनासाठी मागणी वाढू लागते. त्यावेळी विनिमय दरातील वाढ रोखण्यासाठी मध्यवर्ती बँक आपल्याकडील विदेशी चलनाचा बाजारात पुरवठा म्हणजेच विक्री करून मागणी पुरवठ्यात संतुलन राखून विनिमयाचा दर स्थिर

ठरतो. याऊलट ज्यावेळी विदेशी चलनाचा पुरवठा वाढू लागतो त्यावेळी विनिमय दरातील घसरणे थांबविण्यासाठी मध्यवर्ती बँक बाजारातील विदेशी चलन खरेदी करते.

मध्यवर्ती बँकेची ही नियंत्रणात्मक भूमिका पुढील आकृतीद्वारे समजण्यास मदत होते.

आकृती क्र. ९.६

आपली प्रगती तपासा

- १) स्थिर विनिमय दर आणि अस्थिर विनिमय दर पद्धती यातील फरक स्पष्ट करा.
- २) व्यवस्थापित विनिमय दर म्हणजे काय ?

९.११ सारांश

- १) विदेशी विनिमयात दोन देशातील चलनांच्या देवाण घेवाणीचा अर्थ अभिप्रेत आहे.
- २) विदेशी विनिमयाची प्रमुख साधने पुढील प्रमाणे सांगता येतील
 - i) व्यापारी हुंड्या किंवा स्वीकृतीपत्रे
 - ii) धनाकर्ष

- iii) तार अंतरण
iv) व्यक्तीगत पतपत्रे
- ३) विदेशी विनिमय बाजारपेठेद्वारे विदेशी चलनांच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार केले जातात.
- ४) विदेशी विनिमय बाजारपेठेतील प्रमुख सहभाग घटक पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.
- i) विदेशी चलनाचे ग्राहक
ii) व्यापारी बँका
iii) मध्यवर्ती बँका
iv) मध्यस्थ व दलाल
v) वटाव गृहे
vi) स्वीकार गृहे
- ५) विदेशी विनिमय बाजारपेठेची प्रमुख कार्ये
- i) चलनाचे परिवर्तन करणे
ii) खरेदीशक्तीचे हस्तांतरण करणे.
iii) परकीय चलनात कर्जपुरवठा करणे.
iv) हमी स्वीकारणे
v) चलनांची अदलाबदल करणे.
- ६) विदेशी विनिमय बाजारपेठेतील व्यवहार :
- i) हजर आणि वायदा दर
ii) चलन अदलाबदल व्यवहार (Swap)
iii) अंतरपणन व्यवहार (Arbitrage)
- ७) विनिमय दर म्हणजेच एका देशातील चलनाची दुसऱ्या देशातील चलनात व्यक्त केलेली किंमत होय.
- ८) $FER = F (Df - Sf)$
- ९) ज्या बिंदूत विदेशी चलनाचा मागणीवक्र व पुरवठा वक्र परस्परांना छेदुन जातात त्या ठिकाणी संतूलित विनिमय दर निश्चित होतो.
- १०) विनिमय दराचे प्रमुख दोन प्रकार प्रचलित आहेत
- i) स्थिर विनिमय दर

ii) अस्थिर विनिमय दर

९.१२ प्रश्न

- १) विदेशी विनिमय बाजारपेठ म्हणजे काय ? तीची प्रमुख कार्ये कोणती ?
- २) टीपा लिहा
 - i) हजर दर
 - ii) वायदा दर
 - iii) चलन अदलाबदल
 - iv) व्यवहार
 - v) अंतरणपन
- ३) विदेशी विनिमय दर म्हणजे काय ते सांगून तो कसा निश्चित होते ते सविस्तर स्पष्ट करा.
- ४) स्थिर विनिमय दराच्या बाजून मते मांडा
- ५) अस्थिर विनिमयदराच्या समर्थनिय मुद्दे सांगा

चलनाची परिवर्तनियता (Currency Convertibility)

घटक रचना

- १०.० उद्दिष्टे
- १०.१ प्रास्ताविक
- १०.२ चलन परिवर्तनियतेची संकल्पना
- १०.३ चलन परिवर्तनियतेचे प्रकार
- १०.४ चलन परिवर्तनियतेचे निर्धारक (अटी)
- १०.५ चलन परिवर्तनियतेचे फायदे
- १०.६ भारतीय रुपयाची परिवर्तनियता
- १०.७ राखिव विदेशी विनिमय
- १०.८ आंतरराष्ट्रीय राखिवाची रचना
- १०.९ IMF कडील राखिव निधी
- १०.१० विशेष आहरण अधिकार SDR
- १०.११ राखिव विदेशी विनिमय धारणाची उद्दिष्टे
- १०.१२ विनिमय धोके
- १०.१३ विदेशी विनिमय बाजारपेठेचे जागतिक दुवे
- १०.१४ सारांश
- १०.१५ प्रश्न

१०.० उद्दिष्टे

- i) चलन परिवर्तनियतेच्या संकल्पनेचा अर्थ समजून घेणे.
- ii) चलन परिवर्तनियतेच्या फायद्यांचा अभ्यास करणे.
- iii) चलन परिवर्तनियतेचे विविध प्रकार जाणून घेणे.
- iv) राखिव विनिमयाचा अर्थ समजून घेणे.
- v) भारतीय रुपयाच्या परिवर्तनियतेची माहिती करून घेणे.
- vi) भांडवली खात्यावर रुपया परिवर्तनिय करण्याबाबतच्या तारापौरावाला समितीच्या शिफारसींचा अभ्यास करणे.
- vii) राखिव विदेशी विनिमयाच्या निर्धारकांचा अभ्यास करणे.

- viii) विशेष आहरण अधिकार (SDR) ही योजना जाणून घेणे.
 ix) विनिमय धोके ही संकल्पना समजून घेणे.
 x) विदेशी विनिमय बाजारातील जागतिक दुवे अभ्यासणे.

१०.१ प्रास्ताविक

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात बहुपक्षीय व्यापारवृद्धीसाठी चलनाची परिवर्तनियता अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. चलन परिवर्तनियतेचा खरा अर्थ म्हणजेच ज्यावेळी गरज लागेल त्यावेळी आपल्या देशातील चलन दुसऱ्या देशातील चलनाच्या संदर्भात पूर्णतः परिवर्तनिय असले पाहिजे.

डिसेंबर १९४६ च्या 'वॉशिंग्टन कर्ज करारानुसार' जुलै १९४७ पर्यंत हे उद्दिष्ट साध्य होऊ शकले नाही. युरोपियन देशांकडून अमेरिकन वस्तुंना मोठ्या प्रमाणात मागणी होत होती. म्हणूनच जेवढे स्टर्लिंग पाऊंड त्यांच्याकडे उपलब्ध होतील ते सर्व त्वरीत अमेरिकन डॉलर्स मध्ये परिवर्तित करून अमेरिकेतील आयातीचे देणे डॉलर्समध्ये करणे अपेक्षित होते. त्यामुळे ब्रिटनच्या राखीव चलनसाठ्यांवर ताण निर्माण झाला. त्याच वेळी वॉशिंग्टन करार करतेवेळी अमेरिकेने जागतिक महायुद्धाचा ब्रिटनवर झालेला परिणामांचा विचार न करता चलन परिवर्तनियतेचा करार लादल्यामुळे ब्रिटनची अर्थव्यवस्था अधिक बिकट बनली. त्यामुळेच १९४७ पर्यंत चलनाच्या परिवर्तनियतेत ब्रिटनला अपयश आले व म्हणूनच भविष्यात अशी जोखिम न पत्करण्याबाबत ब्रिटनच्या मौद्रिक सत्तेने निर्णय घेतला.

१९९१ नंतर भारताचे जागतिक अर्थव्यवस्थेतील स्थान विचारात घेता भारतातील रुपयाच्या परिवर्तनियतेकडे संपूर्ण जगाचे लक्ष लागलेले आहे. त्या दृष्टीने भारतात 'तारापौरवाला समिती' नियुक्त करण्यात आली होती. या समितीद्वारे भांडवली खात्यावर रुपयाच्या परिवर्तनियतेचा मुद्दा विचाराधिन होता. परंतु भारतातील रुपयाच्या परिवर्तनियतेचा अभ्यास करण्यापूर्वी आपल्याला शिथिलीकृत विनिमय दर पद्धती (Liberalised Exchange Rate management System - LERMs) अभ्यासणे आवश्यक आहे.

LERMS च्या शिफारशिनुसार ६० टक्के , ४० टक्के चे धोरण अवलंबण्यात आले की ज्याद्वारे विदेशात होणाऱ्या वस्तू व सेवांच्या निर्यातीतून प्राप्त होणाऱ्या परकीय चलनापैकी ६० टक्के विदेशी चलन बाजार दरानुसार विकून रुपयात परिवर्तित करण्याचा व ४० टक्के विदेशी चलन RBI कडे सुपुर्त करून RBI च्या अधिकृत दरानुसार परिवर्तित करण्याची सक्ती करण्यात आली. आयातीच्या बाबतीत ४० टक्के चलन RBI च्या अधिकृत दरानुसार व उर्वरीत ६० टक्के परकीय चलन बाजारदरानुसार खरेदी करण्याचे बंधन होते.

१०.२ चलन परिवर्तनियतेची संकल्पना

बहुपक्षीय व्यापारात पुढील दोन प्रकारच्या चलनांचा समावेश होतो.

- i) परिवर्तनीय चलन
- ii) नियंत्रित चलन

परिवर्तनीय चलन म्हणजेच असे चलन की जे इतर देशांच्या चलनात परिवर्तित करता येऊ शकते तसेच आयात वस्तुंच्या देणी देण्यासाठी मुक्तपणे वापरता येते. याउलट देशातील वित्तीय नियंत्रणाचा एक भाग म्हणून ज्या देशात विनिमय नियंत्रणे असतील अशा देशातील चलन पूर्णपरवानगीशिवाय दुसऱ्या देशातील चलनांत परिवर्तित करता येत नाही.

मुक्त परिवर्तनीयता म्हणजेच कोणत्याही नियंत्रणाशिवाय एखाद्या देशातील चलन बाजार दरानुसार दुसऱ्या परिवर्तनीय चलनात बदलता येणे होय. भारतीय रुपयाच्या संदर्भात रुपयाची परिवर्तनीयता म्हणजे विदेशी विनिमय बाजारात विदेशी चलनाच्या मागणी पुरवठ्याच्या संतुलनातून निश्चित होणाऱ्या बाजार दरानुसार भारतीय रुपया इतर परकीय चलनाच्या संदर्भात (उदा. डॉलर, पाऊंड, येन इ.) परिवर्तित करून घेता येईल.

चलनाची परिवर्तनीयता ही संकल्पना मुळात ब्रेटन वुडस करारात आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) व जागतिक बँकेच्या स्थापनेच्या वेळी उदयास आली. त्यानुसार चलन परिवर्तनीयतेची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) देशाच्या चालू खात्यावर व्यापार व देणी देण्याच्या व्यवहारांचे स्वातंत्र्य
- २) चालू खात्यावरील देणी देण्याच्या व्यवहारांबाबत स्थिर विनिमय दराची अंमलबजावणी.
- ३) IMF च्या कोटा पद्धतीनुसार विदेशी चलनाच्या मागणी व पुरवठ्याच्या आंतरक्रियेतून विनिमयाचा दर स्थिर ठेवणे.

१०.३ चलन परिवर्तनीयतेचे प्रकार

चलन परिवर्तनीयतेचे पुढील दोन प्रकारांत वर्गीकरण करता येते.

- i) अंशतः परिवर्तनीय चलन
- ii) पूर्णतः परिवर्तनीय चलन

चलन परिवर्तनीयतेचे वरील दोन्ही प्रकारांमधिल फरक लक्षात घेण्यासाठी आपल्याला व्यवहारतोलाच्या संरचनेचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

व्यवहारतोलाच्या संरचनेचा विचार केल्यास व्यवहार तोलात पुढील प्रमुख दोन प्रकारची खाती (Accounts) समाविष्ट असतात.

अ) चालू खाते (Current Account):

चालू खात्यात ii) दृश्य खाते ii) अदृश्य खाते यांचा समावेश होतो.

दृश्य खात्यात वस्तूंच्या आयात व निर्यातीची नोंद असते. तर अदृश्य खात्यातील आयात निर्यातीत सेवांचे मोबदले किंवा देणग्या यांचा समावेश होतो. या अदृश्य बाबींमध्ये जहाज सेवा, विमा, बँकिंग, आरोग्य, शिक्षण, कर्जावरील व्याज पर्यटकांचा खर्च, परकीय मदत इ. चा समावेश होतो.

खर्चाच्या बाजुस देशात आयात होणाऱ्या सोन्याचे मूल्य जहाज वाहतूक, बँका, विमा कंपन्यांच्या सेवांचे मूल्य देशातील रहिवाशांना परदेशात जाऊन केलेल्या खर्चाचा समावेश होतो तर जमेच्या बाजुस देशातून निर्यात होणाऱ्या दृश्य वस्तूंचे मूल्य, देशातून निर्यात होणारे सोने, देशातील बँका, विमा कंपन्या जबाज कंपन्या इ. सेवांचे मूल्य, परकीय प्रवाशांचा खर्च इ. चा समावेश होतो.

ब) भांडवली खाती (Capital Account)

व्यवहारतोलात मुख्यतः अल्प आणि दीर्घ मुदतीच्या कर्जाचा समावेश होतो. त्यामध्ये

- i) बाह्य मदत परकीय देशांची कमी सवलतीच्या दराने दिलेली कर्जे.
- ii) व्यापारी कर्जे - खाजगी क्षेत्र आणि सरकारला दिलेली कर्जे.
- iii) अल्पकालीन जमा
- iv) अनिवासी भारतीयांनी ठेवलेल्या ठेवी.
- v) परकीय गुंतवणूक आणि इतर भांडवली बाबी. इ.

सोन्याचा निव्वळ प्रवाह व अल्पकालीन भांडवलाची आयात किंवा निर्यात अशा प्रकारच्या भांडवली खात्यातील व्यवहारांमुळे व्यवहारातोल समतोल ठेवला जातो.

ज्यावेळी चलन केवळ चालू खात्यातील व्यवहारांच्याबाबतीत परिवर्तनिय असेल त्यावेळी त्याला चलनाची आंशिक परिवर्तनियता असे म्हणतात. परंतु ज्यावेळी देशाचे चलन व्यवहारतोलातील चालू खाते आणि भांडवली खाते या दोहोंमध्ये परिवर्तनिय असते तेव्हा त्यास चलनाची पूर्ण परिवर्तनियता असे म्हणतात.

१०.४ चलन परिवर्तनियतेचे निर्धारक (अटी)

- i) अर्थव्यवस्थेची देशांतर्गत स्थिरता.
- ii) परकीय चलनाचा पर्याप्त साठा
- iii) जर परकीय चलनाचे साठे पर्याप्त प्रमाणात नसतील त्यावेळी अनावश्यक आयातीला निर्बंध घालून केवळ अत्यावश्यक वस्तूंच्या आयातीचे धोरण अवलंबिणे.
- iv) व्यवहारतोलातील चालू खात्याची बाजू मजबूत असावी.
- v) योग्य औद्योगिक व गुंतवणूकविषयक धोरणे.

- vi) निर्यातीला सवलती व अनुदाने देण्यात यावी की ज्याद्वारे आर्थिक विकास नियोजन निर्यातीभिमुख करता येईल.

१०.५ चलन परिवर्तनियतेचे फायदे

- १) चलनाच्या परिवर्तनियतेमुळे निर्यातीस प्रोत्साहन मिळून देशाची निर्यातीची लाभक्षमता वाढू लागते.
- २) निर्यातीस प्रोत्साहन व आयात पर्यायी करण्यास चालना मिळते.
- ३) अनिवासी भारतीयांसाठी योग्य सवलती दिल्याने त्यांच्याकडील ठेवी आकर्षित करण्यास मदत मिळते.
- ४) चलन परिवर्तनियतेमुळे हवाला बाजारा सारखे गैरव्यवहारांना प्रतिबंध घालता येतात.
- ५) चलनाला योग्य मूल्य मिळवण्यासाठी व चलनाचे मूल्य टिकवून ठेवण्यासाठी चलनाची परिवर्तनियता आवश्यक आहे.

१०.६ भारतीय रुपयाची परिवर्तनियता

१९७१ मध्ये ब्रेटन वुडस् प्रणाली कोलमडल्यानंतर चार वर्षांसाठी भारतीय रुपया पाऊंडशी जोडण्यात आला त्यानंतर चौदा राष्ट्रांच्या चलनांच्या समूहाशी रुपया जोडण्यात आला. तर १९८१ मध्ये केवळ पाच राष्ट्रांच्या चलन समूहाशी रुपया जोडण्यात आला. भारतातील आर्थिक धोरणांच्या सुधारणा कार्यक्रमांतर्गत १९९२-९३ मध्ये तत्कालीन अर्थमंत्र्यांनी आपल्या अंदाजपत्रकीय भाषणात चालू खात्यावर रुपया अंशतः परिवर्तनियतेची घोषणा केली, त्यानुसार १ मार्च १९९२ पासून भारतीय रुपयाची चालू खात्यावरील अंशतः परिवर्तनियतेकडे वाटचाल सुरु झाली. IMF च्या अहवालानुसार १९९० पूर्वीच जगातील जवळ जवळ ७० पेक्षा अधिक देशांनी आपले चलन चालू खात्यावर परिवर्तनिय करून घेतले होते. त्यानंतर आणखी १० राष्ट्रांचा त्यात समावेश झाला.

भारतात १९९२ मध्ये लागू करण्यात आलेल्या शिथिलीकृत विनिमय दर पद्धतीनुसार' (LERMS) चलन परिवर्तनियतेबाबत ६०-४० चे धोरण स्विकारण्यात आले. त्यानुसार चालू खात्यावरील करण्यात आलेल्या वस्तु व सेवांच्या निर्यातीद्वारे मिळालेल्या एकूण परकिय चलनापैकी ६० टक्के चलन बाजार दराने तर उर्वरीत ४० टक्के चलन RBI कडे सुपुर्त करून अधिकृत दराने रुपांतरीत करून घेण्याचे दुहेरी विनिमय धोरण स्वीकारण्यात आले.

भारतात दुहेरी विनिमय धोरणाद्वारे चालू खात्यावर रुपया अंशतः परिवर्तनिय करण्यामागचा प्रमुख हेतू म्हणजेच भारतात विदेशी चलनाची कमी किंमतीला उपलब्धता होणे होय. की ज्याद्वारे आर्थिक विकास किंमत स्थिरतेसाठी अत्यावश्यक वस्तूंची कमी किंमतीला आयात करणे शक्य होईल. चालू खात्यावर रुपया अंशतः परिवर्तनिय

करण्याच्या निर्णयामूळे भारताच्या चालू खात्यात मोठ्या प्रमाणात तूट निर्माण होऊ लागल्याने रुपया चालू खात्यावर पूर्णतः परिवर्तनिय करणे धोक्याचे होते. असे असूनही १९९३-९४ च्या अंदाजपत्रकात चालू खात्यावर रुपया पूर्णतः परिवर्तनिय करण्याची घोषणा करण्यात आली.

१०.६.१ भांडवली खात्यावर रुपयाची परिवर्तनियता:

मार्च १९९३ फेब्रुवारी १९९४ या काळात 'एक विनिमय दर पद्धती' हे धोरण स्विकारण्यात आले होते. चालू खात्यावर 'दुहेरी विनिमय दर पद्धती' चा स्वीकार करण्यात आला होता व हा अनुभव विचारात घेऊन व्यापार खात्यावर रुपया पूर्णतः परिवर्तनिय करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या निर्णयानुसार पूर्वीप्रमाणे ४० टक्के विदेशी चलन RBI कडे जमा करण्याची अट आता शिथिल करून निर्यातीपासून मिळणारे सर्वच्या सर्व विदेशी चलन बाजार विनिमय दराने रुपांतरीत करून घेण्याचे स्वातंत्र्य निर्यातदारांना देण्यात आले होते. तसेच आयातदारांना सुद्धा खुल्या बाजारात विदेशी चलनाची खरेदी करण्याचे व त्याच्या सहाय्याने आयातीचा मोबदला देण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले. भारतीय रुपयाच्या परिवर्तनियतेतील हा एक महत्त्वाचा टप्पा समजला जातो.

१९९७-१९९८ च्या अंदाजपत्रकीय भाषणात तत्कालीन वित्त मंत्री श्री. पी. चिदंबरम् यांनी RBI मार्फत भांडवली खात्यावरील रुपयाच्या परिवर्तनियतेसंबंधी एक समिती नियुक्त करण्याची शिफारस केली. त्यानुसार २८ फेब्रुवारी १९९७ मध्ये RBI ने श्री. एस. एस. तारापौरवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली भांडवली खात्यावरील रुपया परिवर्तनियता समिती (Committee on capital account convertibility CAC) स्थापन करण्यात आली या समितीकडे पुढील कायक्षेत्र सोपविण्यात आले.

- i) भांडवली खात्यावर रुपया पूर्णतः परिवर्तनिय करण्यासंदर्भात जागतिक अनुभव विचारात घेऊन भारतात रुपया परिवर्तनियतेसाठी योग्य त्या शिफारसी सुचविणे.
- ii) भांडवली खात्यावर रुपयाच्या परिवर्तनियतेसंबंधी उपाययोजना सुचविणे.
- iii) संपूर्ण प्रक्रियेसाठी अभिप्रेत कालमर्यादा सुचविणे.
- iv) रुपयाच्या परिवर्तनियतेच्या यशासाठी देशांतर्गत योग्य धोरण व संरचनात्मक बदल सुचविणे.
- v) समितीला सोपविण्यात आलेल्या कार्याव्यतीरीक्त विषयांच्या संबंधित इतर बाबतीत शिफारसी सुचविणे.

तारापौरवाला समितीने इ.स. २००० सालापर्यंत भांडवली खात्यावर रुपया पूर्णतः परिवर्तनिय करणे शक्य असल्याचे मत व्यक्त केले. तसेच पुढील ३ वर्षात भांडवली खात्यावर रुपया परिवर्तनिय करण्यासाठी कोणती पाऊले उचलावी यासाठी एक योजना सादर केली.

तारापौरवाला समीतीच्या मते पुढील अटींची पूर्तता केल्यास भांडवली खात्यावर रुपया परिवर्तनीय करणे शक्य होईल व त्याचे भारतीय अर्थव्यवस्थेला अनेक फायदे मिळतील.

- १) इ.स. २००० सालापर्यंत भारत सरकारची वित्तीय तूट आणि भारताचे स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न यांचे गुणोत्तर ३.५ पर्यंत खाली आणणे आवश्यक आहे.
- २) भारत सरकार आणि घटक राज्ये यांची हिशेब पद्धती पारदर्शक करावी त्यामुळे जागतिक स्तरावर भारतीय अर्थव्यवस्थेची सार्वजनिक उत्पन्न व खर्च यांची तुलना करणे शक्य होईल.
- ३) भारतीय चलनवाढीचा दर इ.स.२००० सालापर्यंत ३.५ टक्के च्या दरम्यान स्थिर ठेवणे.
- ४) सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या निष्क्रीय मत्तेचे प्रमाण १३.७ टक्के वरून पुढील तीन वर्षांत ५ टक्के पेक्षा कमी करणे.
- ५) भारताच्या एकूण चलन पुरवठ्याशी विदेशी चलनाचे प्रमाण ४० टक्के ठेवणे.
- ६) पुर्ननिर्माण फंड निर्माण करून या फंडात RBI चा नफा व सार्वजनिक उद्योगांचे भागभांडवल विक्रीतून मिळणारे उत्पन्न जमा करणे.
- ७) परिणामकारक विनिमय दरामध्ये ५ टक्के पेक्षा अधिक चढ उतार होणार नाहीत या दृष्टीकोनातून विनिमय दरावर नियंत्रण ठेवणे.

अशा प्रकारे वरील अटींची पूर्तता झाल्यास भांडवली खात्यावर इ.स. २००० सालापर्यंत रुपया पूर्णपणे परिवर्तनीय करणे शक्य होईल.

तारापौरवाला समीतीच्या शिफारशींचा विचार करून भारतीय रुपयाची पूर्ण परिवर्तनीयतेकडे वाटचाल सुरु आहे. हाच दृष्टीकोन डोळ्यासमोर ठेऊन २५ ऑगस्ट १९९७ रोजी भारताच्या मंत्रीमंडळाने FERA हा कायदा रद्द करून FEMA हा नवीन कायदा पास केला. आता या नविन कायद्यामुळे विदेशी विनिमयावरील नियंत्रणे रद्द होणार आहेत व विदेशी विनिमयाचे फक्त व्यवस्थापन होणार आहे.

आपली प्रगती तपासा

- १) चलनाची परिवर्तनीयता म्हणजे काय ?
- २) चलनाच्या अंशतः व पूर्णतः परिवर्तनीयतेतील फरक स्पष्ट करा.
- ३) चलन परिवर्तनीयतेचे फायदे स्पष्ट करा.
- ४) भारतीय रुपया परिवर्तनीयतेपर्यंतचा प्रवास सविस्तर स्पष्ट करा.

१०.७ राखिव विदेशी विनिमय

ज्या प्रमाणे एखाद्या व्यक्तीला स्वतःची देणी किंवा कर्ज परतफेड करण्यासाठी स्वतःकडे राखीव उत्पन्न असावे लागते. त्याचप्रमाणे प्रत्येक देशाला त्याने केलेल्या वस्तू व सेवांच्या आयातीचे मूल्य फेडण्यासाठी कर्ज परतफेडीसाठी विदेशी चलन राखून ठेवणे आवश्यक असते. ह्या देणी देण्यासाठी प्रथम प्रत्येक देशाला वस्तू व सेवांच्या निर्यातीद्वारे परकीय चलन मिळवावे लागते. अशा प्रकारचे राखिव चलन प्रामुख्याने अमेरिकन डॉलर्स, सोने, पाऊंड, SDR या सारख्या आंतरराष्ट्रीय मान्यता प्राप्त चलनांमध्ये ठेवावे लागते.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि राखिव विदेशी विनिमय यामध्ये एक विशिष्ट प्रकारचा सहसंबंध दिसून येतो. ज्याप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ होत जाईल त्या प्रमाणात राखिव विनिमयाचे प्रमाण देखिल वाढत जाते. याउलट आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील घटीबरोबर राखिव विनिमयात देखिल घट घडून येते. ज्यावेळी राखिव विदेशी विनिमयासाठी असलेली मागणी आणि राखिव विदेशी विनिमयाचा पुरवठा समान असतो. त्यावेळी राखिव विदेशी विनिमयबाबत कोणतीच अडचण निर्माण होत नाही. परंतु ज्यावेळी राखिव विदेशी विनिमयाच्या पुरवठ्यापेक्षा मागणी अधिक असते त्यावेळी राखिव विदेशी विनिमयाचा प्रश्न निर्माण होतो.

१०.७.१ राखिव विदेशी विनिमय संकल्पना:

राखिव विदेशी विनिमयाची संकल्पना ही देशाच्या आंतरराष्ट्रीय अधिदान प्रणालिशी संबंधित असून ती आंतरराष्ट्रीय रोखतेचा एक भाग आहे. अनेकदा राखिव विदेशी विनिमय व आंतरराष्ट्रीय रोखता या संज्ञा समानार्थी वापरल्या जातात. परंतु प्रत्यक्षात या दोन्ही संकल्पना भिन्न असून त्यामध्ये फरक आहे. 'आंतरराष्ट्रीय रोखता' ही संकल्पना व्यापक असून राखिव विदेशी विनिमय ही एक संकुचित संकल्पना आहे. राखिव विदेशी विनिमय ही विविध विस्तीय मत्तांचा संच असून ती आंतरराष्ट्रीय रोखतेचा एक भाग आहे. राखिव विदेशी विनिमयात पुढील घटकांचा समावेश होतो.

- i) सोन्याची अधिकृत धारण क्षमता.
- ii) परकीय चलन (उदा. डॉलर, पाऊंड, येन, युरो इ.)
- iii) विशेष आहरण अधिकार (SDR)
- iv) IMF कडील राखिव साठे इ.

१०.८ आंतरराष्ट्रीय राखिवाची रचना

पुढील तक्त्याद्वारे आपल्याला आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील राखीवांच्या रचनेची कल्पना येऊ शकते.

Official Holding of Reserve Asset (Billon of SDRs)

		1973	1980	1990	1997
1)	Total Reserve Exchange gold	117.7	321.8	590.7	1133.0
2)	Fund Related Assets	15.0	210.6	46.6	54.98
3)	Reserve Position inthe fund	6.2	16.8	25.2	36.2
4)	SDRs	10.8	11.8	20.4	110.7
5)	Foreign Exchange Gold	102.7	293.10	545.1	10710.2
6)	Quantity (Million Ounces)	1022.0	952.4	9310.2	892.8
7)	Value at London Market Price	95.0	44.2	265.6	224.1

(Source I.M.F. Annual Report)

१०.९ IMF कडील राखिव निधी

IMF कडील राखिव निधीचे प्रमाण प्रत्येक सभासद देशाला ठरवून दिलेल्या निश्चित अशा वर्गणीद्वारे निश्चित होते. प्रत्येक सभासद देशाला पुढील प्रमाणात वाटा निश्चित केला जातो.

- i राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या २ टक्के
- ii सोने व परकीय चलनाच्या ५टक्के
- iii देशाच्या सरासरी वार्षिक आयातीच्या १०टक्के
- iv देशातील सरासरी वार्षिक निर्यात बदलाच्या जास्तित जास्त १०टक्के
- v वरील पैकी i) ii) iii) आणि iv) यांच्या वाट्याचे प्रमाण हे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी सरासरी वार्षिक निर्यातीनुसार वाढू शकतो.

सर्व सभासद राष्ट्रांच्या वर्गणीच्या एकूण वाट्यानुसार IMF च्या राखिव निधीचे प्रमाण ठरते प्रत्येक सभासद राष्ट्राला आपल्या ठरवून दिलेल्या वर्गणीचा हिस्सा अंशतः सोन्यात व अंशतः स्वदेशी चलनात देणे बंधनकारक आहे. प्रत्येक सभासद राष्ट्राला त्याच्या ठरवून दिलेल्या वर्गणीच्या २५टक्के रक्कम सोन्यामध्ये किंवा एकूण सुवर्ण साठे व परकीय चलन साठ्याच्या १०टक्के यापैकी जी रक्कम कमी असेल ती भरणे बंधनकारक आहे. ही सवलत देण्याचे मुख्य कारण म्हणजे ज्या राष्ट्रांजवळ सुवर्णाचा साठा अपर्याप्त असतो. त्यांना त्यापैकी २५टक्के सुवर्ण निधीला देणे अत्यंत

जड जाते. उर्वरीत भाग हा स्वदेशी चलनात द्यावा लागतो हे चलन स्वदेशातील केंद्रीय बँकेत निधीच्या नावे उघडलेल्या खात्यात जमा केले जाते. ते हस्तांतरणीय नसते व निधी त्यावर व्याजही देत नाही.

अशा प्रकारे निधी म्हणजे एक 'संमिश्र पिशवी' (Mixed Bag) आहे असे म्हणता येईल. या पिशवीत सर्व राष्ट्रांच्या एकंदर वाट्याच्या १/४ भाग रोकडसुलभ राखिवांच्या (Liquid Reserve) रूपात आणि बाकीचा ३/४ भाग सभासद राष्ट्रांच्या विभिन्न चलनांच्या स्वरूपात असतो.

IMF च्या सभासदांच्या वाट्यात वेळोवेळी वाढ होत गेल्याने १९७४ च्या अखेरपर्यंत सर्व राष्ट्रांच्या वाट्यांची बेरीज एकंदर २९.१८९ बिलियन डॉलर्स झाली. १९५६ साली ही बेरीज केवळ १०.९२८ बिलियन डॉलर्स होती. या कालखंडात उद्योगप्रधान देशांचे वाटे दुपटीपेक्षा अधिक वाढविण्यात आले. इतर विकसित आणि अल्पविकसित राष्ट्रांचे वाटे याच कालखंडात चौपटीपेक्षा अधिक वाढविण्यात आले. सर्वसामान्यतः अशी वाढ सप्टेंबर १९५९, फेब्रुवारी १९६६ व डिसें १९७० अशी तीनदा करण्यात आली. तीन्ही वेळेस काही निवडक सभासदांना विशेष वाढ आणि इतर सर्व सभासदांना ठराविक स्वीकृत प्रमाणात वाढ मंजूर करण्यात आली. डिसें. १९७० ला वाट्यामध्ये जी सर्वसामान्य वाढ मंजूर करण्यात आली त्यानुसार सर्व वाट्याची बेरीज २१,३०० बिलियन डॉलर्स पासून २९,१८९ बिलियन डॉलर्स पर्यंत वर गेली ही वाढ सुमारे ३५ टक्के होती. या वाढीमुळे भारताचे स्थान मात्र खाली घसरले. तोपर्यंत सर्वाधिक वाटा मिळालेल्या पाच देशांत भारताची गणना होत असे. परंतु यावेळी भारताच्या वाट्याला २५ टक्के वाढ तर जपानच्या वाट्याला ६५ टक्के वाढ मंजूर झाल्याने भारताची जागा जपानने घेतली.

IMF च्या सर्व सभासदांच्या ३१ डिसेंबर १९६९ रोजी वॉशिंग्टन येथे झालेल्या वार्षिक बैठकीचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे बहुतांश राष्ट्रांनी यावेळी होणाऱ्या वाटा वाढीमध्ये स्वतःसाठी जास्त वाटा मिळावा असा प्रयत्न केला. याचे मुख्य कारण म्हणजे जानेवारी १९७०, जानेवारी १९७१ व १९७२ मध्ये निधीच्या सभासदांना जे विशेष आहरण अधिकार' (Special Drawing Rights SDR) कागदी सुवर्ण (Paper Gold) मंजूर होणार होते व ते त्यांच्या वाट्यावर अवलंबून राहणार होते. आतापर्यंत सभासदांच्या वाट्याच्या आधारावर खालील गोष्टी निश्चित होत असत.

- १) सभासदांनी निधीला द्यावयाची वर्गणी
- २) सभासदांचे आहरण अधिकार (Drawing Rights)
- ३) सभासदांची मते (Votes)

परंतु अलीकडे IMF च्या नियमावली करारात जी दुरुस्ती करण्यात आली त्यानुसार SDR योजनेत भाग घेणाऱ्या सभासदांना हे अधिकार त्यांच्या वाट्याच्या आधारावर मंजूर करण्याचे ठरले सुमारे ३.४ बिलियन SDR ची पहिली वाटणी भाग घेणाऱ्या १०४ सभासदांमध्ये जानेवारी १९७० मध्ये करण्यात आली त्यानंतर सुमारे ३.० बिलियन SDR ची दुसरी वाटणी जानेवारी १९७१ व ३.०० बिलियन SDR ची तिसरी वाटणी जानेवारी १९७२ मध्ये ठरल्याप्रमाणे करण्यात आली. हा वाटणीचा क्रम

असाच दरवर्षी चालू असून १९८३ पर्यंत एकूण २१.३ बिलियन SDR ची वाटणी झालेली आहे.

IMF मधील काही निवड सभासद राष्ट्रांच्या वाट्याचे प्रमाण पुढील प्रमाणे दिलेले आहे.

(३१ डिसें. १९७२) आकडेवारी U.S. Dollar or SDR मध्ये

	देश	वाटा (Quota)	सुवर्ण (Gold)
1.	USA	6,700	1,612
2.	U.K.	2,800	700
3.	Germany	1,600	400
4.	France	1,500	375
5.	Japan	1,200	300
6.	Canada	1,100	275
7.	Italy	1000	250
10.	India	940	162

1 SDR = 0.88671gram of fine gold.

Source = IMF International Financial statistics Feb 1973.

१०.१० विशेष आहरण अधिकार SDR (Special Drawing Rights)

SDR चे मूळ शोधायला गेले तर ते केन्स यांनी १९४३-१९४४ साली प्रस्तावित केलेल्या 'बॅन्कोर' (Bancor) या आंतरराष्ट्रीय चलन संकल्पनेत सापडले. युद्धोत्तर कालीन मॅट्रिक व्यवस्थेला आधार म्हणून त्यांनी Bancor ही संकल्पना मांडली होती. त्यानंतर जागतीक मुद्राव्यवस्थेतील दोष दूर करण्याच्या दृष्टीने अनेक सुधारणा प्रस्ताव मांडण्यात आले. परंतु बलवान औद्योगिक राष्ट्रांच्या बैठकित वर्तमान आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधी पद्धती मुलतः सुदृढ आणि निर्दोष असून त्यात केवळ सौम्य स्वरुपाचे बदल करण्याची गरज आहे. हाच विचार शेवटी प्रभावी ठरला आणि त्यानुसार १९६७ साली रायोडी जॅनेरो येथे आंतरराष्ट्रीय मुद्रानीधीच्या झालेल्या बैठकीत विशेष आहरण अधिकारांची (Special Drawing Rights) SDR निर्मिती करण्याची योजना सादर करण्यात आली. या योजनेला एप्रिल १९६८ मध्ये झालेल्या बोर्ड ऑफ गव्हर्नर्सच्या बैठकीत मंजूरी देण्यात आली.

यापूर्वी विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांना आपली आंतरराष्ट्रीय देणी व IMF च्या कर्जाची परतफेड सोने किंवा डॉलर्समध्ये करावी लागत होती. परंतु

विकसनशील गरीब देशांकडे डॉलरमध्ये परिवर्तनीय विदेशी चलन किंवा सोने फारच थोडे असल्याने त्यांची फार कुचंबणा होत होती. ह्या वर उपाय म्हणून नाणेनिधीने SDR हे आंतरराष्ट्रीय कागदी चलन काढण्याचा निर्णय घेऊन तो अमलात आणला. ह्या योजनेमुळे IMF शी होणारे सर्व व्यवहार ह्या नव्या आंतरराष्ट्रीय मुद्रेत होतात. त्यामुळे IMF ची आंतरराष्ट्रीय रोखता किंवा तरलता (Liquidity) वाढून विकसनशील राष्ट्रांना नाणेनिधीद्वारे अधिक मदत होत आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात वस्तुंच्या व्यापारात दरवर्षी ८ टक्के ने वाढ झाली. परंतु सुवर्णाच्या पुरवठ्यात केवळ २ टक्के ने वाढ झाली. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय रोखतेची समस्या अधिकच जटील झाली. ही रोखतेची समस्या सोडविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक प्रणालीत सुधारणा करणे आवश्यक झाले. म्हणून IMF च्या ७० मुख्य सदस्यांनी १९६७ मध्ये एक नवीन मौद्रिक योजना प्रस्तुत केली. या योजनेला विशेष आहरण अधिकार (SDR) असे नाव देण्यात आले. ही नवीन मुद्रा किंवा चलन म्हणजे 'कागदी सुवर्ण' (Paper Gold) होय. ही योजना IMF ने १९७० पासून लागू केली ह्यामुळे IMF कडे दोन प्रकारचे खाते तयार झालेत.

१) सामान्य खाते (General Account):

ह्या खात्यातून सुवर्ण व विदेशी चलनांच्या देण्या घेण्यांच्या व्यवहारांचा समावेश होतो.

२) विशेष उचल हक्क (SDR):

(Special Drawing Account) ह्या खात्यातून SDR ची सुविधा प्राप्त होते.

आंतरराष्ट्रीय रोखतेत समाविष्ट होणाऱ्या राखीव संपत्तीला पुरक म्हणून खास उचल हक्क SDR निर्माण करण्यात आले. ह्यामुळे आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे कार्य विस्तृत झाले.

१०.१०.१ SDR योजनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये :

देशातील मौद्रिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी किंवा रोखतेत वाढ करण्यासाठी मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांना प्रत्यय निर्मितीच्या बाबतीत जशी मदत करतो त्याचप्रकारे विशेष उचल अधिकारांची निर्मिती आहे. नाणे निधीने Special Drawing Account सुरु करून त्यानुसार SDR निर्माण करण्यात आले. ह्या योजनेच्या अंतर्गत ज्या देशाला हिस्सा देण्यात येतो त्या देशाला अनौपचारिक राखीव संपत्ती' (Unconditional Reserve Asset) प्राप्त होते. हिच्या सहाय्याने (ज्यांनी SDR चा स्विकार केला आहे) अशा राष्ट्रांकडून चलन मिळवू शकतो की ज्यांचा उपयोग देणी फेडण्यासाठी करता येतो.

SDR ची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१. SDR हे सुवर्ण पत्रासारखे किंवा कागदी सुवर्णासारखे (Paper Gold) मानले जाते. कारण ह्याची किंमत सुवर्णात ठरविण्यात येते. एक SDR ची किंमत ०.८८६७१ ग्रॅम सोने इतकी आहे.
२. SDR ही एक अशी संपत्ती आहे की ज्यामुळे सदस्य राष्ट्राला SDR च्या किंमती इतके विदेशी चलन मिळू शकते. ह्या विशिष्ट विदेशी चलनाचा उपयोग करण्याकरीता सदस्य राष्ट्राला IMF ची पुन्हा पारवानगी काढावी लागत नाही.
३. SDR योजना लागू करण्याकरीता तसेच जास्तीचे SDR काढण्याकरिता नाणेनिधीच्या एकूण मतांच्या ८५ टक्के मतांची आवश्यकता असते.
४. सदस्य देशांच्या वर्तमान हिश्याच्या प्रमाणात IMF द्वार सदस्य देशांमध्ये SDR चे वाटप करण्यात आले आहे.
५. विशेष उचल हक्क धारक देशांना IMF चलन मागण्याचा अधिकार प्राप्त होत नाही. ज्यांना IMF ने मान्यता दिली आहे. केवळ अशा देशांकडूनच SDR बदल्यात चलन मिळू शकते.
६. योजनेत समाविष्ट असलेल्या देशांचे व्यवहारशेष संतुलन व त्यांचा विनिमय कोष ह्यांची स्थिती पाहूनच IMF त्यांना एका निश्चित रकमेचे SDR स्वीकार रकण्याचा आदेश देते. कोणत्या देशाला किती मदत द्यावी हे ठरविण्याकरीता IMF ने काही मापदंड तयार केले आहेत.
७. केवळ IMF शी विशेष प्रकारचा करार झाला असेल तर किंवा स्वेच्छेने कोणताही सदस्य राष्ट्र निर्धारित मर्यादेपेक्षा जास्त चलन देऊ शकतो.
१०. ह्याच्याशी संबंधित सर्व प्रकारची देणी घेणी IMF मार्फत सदस्य राष्ट्रांची मध्यवर्ती बँक करित असते. ह्याचा उपयोग सदस्य राष्ट्र केवळ व्यवहार तोलातील अस्थायी असंतुलन सुधारण्याकरीता करू शकतो.
९. प्रत्येक देशाला आपल्या SDR च्या ७० टक्के किंमतीच्या विदेशी चलनाचा ५ वर्षे पर्यंत परतफेड न करताही उपयोग करण्याचा अधिकार देण्यात आला होता.
१०. ज्या देशांजवळ SDR आहेत अशा देशांना IMF कडून त्या SDR वर व्याज दिला जातो. SDR चा वापर करणाऱ्या देशांकडून मिळणाऱ्या उत्पन्नात हे व्याज देण्यात येते.
११. SDR च्या प्रत्येक सभासद राष्ट्राने ह्या योजनेत सामील झालेच पाहिजे अशी सक्ती नाही ह्या योजनेत सामिल झालेले देश ह्यातून केव्हाही बाहेर पडू शकतात.
१२. ह्या योजनेत योग्य त्या सुधारणा सतत होत असल्याने SDR चा उपयोग सतत वाढत आहे. करारानुसार आता SDR चे हस्तांतरण खरेदी विक्री, अनुदाने, अदलाबदली (Swaps) तसेच गहाण इ. करिता करता येते. मध्यवर्ती बँकेव्यतिरीक्त काही इतर संस्थांना सुद्धा SDR च्या अन्य धारकांच्या रूपात मान्यता देण्यात आली आहे. हे धारक SDR स्वतःजवळ ठेऊ शकतात व उपयोगही करू शकतात.

१०.१०.२ SDR योजनेचा उपयोग :

ही योजना विशेषतः विकसनशील देशांकरिता लाभदायक होऊ शकते. ह्या देशांचा रोखता कोष मर्यादित असतो. परंतु ह्यांची आंतरराष्ट्रीय तरलतेची (रोखतेची) मागणी बरीच जास्त असते. परंतु विकसनशील देश ह्या व्यवस्थेबाबत समाधानी नाहीत. कारण SDR च्या वितरणातील अधिकांस पाश्चात्य विकसित देशांकडे गेला आहे. योजनेच्या १९७०-१९७२ ह्या तीन वर्षांच्या काळात एकूण ९.३ SDR बिलिअन निर्मिती झाली. त्यापैकी २.३ बिलिअन म्हणजे केवळ २४.७ टक्के SDR विकसनशील देशांना मिळाले. ह्यात भारताचा हिस्सा केवळ ३ टक्के होता.

१९७९ ते १९८१ पर्यंत दरवर्षी १९८९ मिलियन SDR चे वाटप मिळाल्यानंतर १९८१ च्या शेवटी भारताजवळ ४६७ मिलियन SDR चा कोष होता. मार्च १९९४ चा शेवटी भारताच्या विदेशी विनिमय कोषात ७६ मिलियन चा कोष होता. ६ डिसें. १९९६ ला ही रक्कम ८७ मिलियन SDR म्हणजेच १२५ मिलियन डॉलर्स म्हणजेच ४४१०.४६ कोटी रु. होती. जुलै १९७६ ते जून १९७८ पर्यंतच्या २ वर्षांच्या काळात IMF ने विकलेल्या सुवर्णापासून मिळालेल्या लाभात भारताला ४२ मिलियन डॉलर्सचा हिस्सा मिळाला. भारताच्या सुवर्णाच्या मौद्रिक कोषात जाने. १९७७ ते डिसेंबर १९७९ च्या काळात जवळपास २१ कोटी रु. ची वृद्धी झाली.

अशा प्रकारे भारताला IMF पासून अनेक लाभ मिळाले आहेत. भारताच्या बाबतीत IMF चे धोरण नेहमीच सहानभूतीचे राहत आले आहे व भारताने सुद्धा कृतज्ञता भावनेने IMF च्या नियमांचे सतत पालन केलेले आहे.

१०.११ राखिव विदेशी विनिमय धोरणाची उद्दिष्टे

राखिव विदेशी विनिमय जवळ बाळगण्याची प्रमुख उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) चलनावरील विश्वास राखण्यासाठी:

देशातील लोकांचा चलनावरील विश्वास टिकवून ठेवण्यासाठी देशातील मौद्रिक अधिसत्तेला काही विशिष्ट प्रमाणात परकिय चलन राखिव स्वरूपात बाळगावे लागते.

उदा. भारताने १९५६ पर्यंत कागदी नोटांच्या निर्गमनासंदर्भात 'किमान राखिव निधी पद्धतीचा' अवलंब केला होता. या पद्धतीद्वारे देशातील मध्यवर्ती बँक म्हणजेच रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने नवीन नोटा छापण्यापूर्वी स्वतः जवळ ५१५ कोटी रु. पर्यंत राखिव निधीसोने परकिय चलनाच्या संदर्भात ठेवणे बंधनकारक होते. या पैकी ११५ कोटी रु. किंमतीचे सोने व उर्वरीत ४०० कोटी रु. पर्यंतची रक्कम परकिय चलनाच्या स्वरूपात ठेवणे अपेक्षित होते.

१९५७ मध्ये किमान राखिव निधी पद्धतीचा त्याग करण्यात आला. आता नवीन चलन निर्गमनासाठी ५१५ कोटी रु. ऐवजी २००कोटी पर्यंतचा निधी राखिव ठेवणे बंधनकारक असून त्यापैकी ११५ कोटी रु. पर्यंतचे सोने व उर्वरित ८५ कोटी रु पर्यंतची रक्कम परकिय चलनाच्या स्वरूपात ठेवणे अपेक्षित होते. अशा राखिव निधी ठेवल्यानंतर RBI कीतीही प्रमाणात चलन छपाई करू शकते.

२) विदेशी विनिमय दरातील चढ उतार रोखणे:

बहुतांश देशांनी व्यवस्थापित लवचिक विनिमय दर पद्धतीचा अवलंब केलेला असल्याने देशातील मध्यवर्ती बँकेला विदेशी विनिमय दरातील चढ-उतार नियंत्रित ठेवणे बंधनकारक बनले आहे. व विनिमय दरातील हे चढउतार कमी करण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेला स्वतःजवळ राखिव विदेशी चलन बाळगणे क्रमप्राप्त आहे.

३) सट्टे बाजी व्यवहारांवर नियंत्रण:

विदेशी विनिमय बाजारातील सट्टेबाजीच्या व्यवहारांमूळे विदेशी विनिमय बाजार व पर्यायाने देशाची अर्थव्यवस्था अस्थिर व विस्कळीत बनते. अशा सट्टेबाजीला आळा घालण्यासाठी देशातील मध्यवर्ती बँकेकडे विदेशी चलनाचे राखिव साठे असणे क्रमप्राप्त ठरते.

४) विदेशी विनिमय बाजारपेठेत विश्वासाचे वातावरण:

देशात व पर्यायाने विनिमय बाजारात विश्वासाचे वातावरण निर्माण होण्यासाठी देशातील मध्यवर्ती बँकेजवळ विदेशी चलनाचे साठे मजबूत असणे आवश्यक असते. कारण देशातील विदेशी चलनाचे साठे हे देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या भक्कमतेसाठी किंवा कमजोरी साठी जबाबदार असतात.

विदेशी चलनाच्या साठ्यांचे प्रमाण हे त्या देशाने स्वीकारलेल्या विनिमय दर पद्धतीवर अवलंबून असते. जर देशाने स्थिर विनिमय दर पद्धतीचा स्विकार केलेला असेल तर त्या संबंधित देशाला विनिमय दर ठीकवून ठेवण्यासाठी अधिक प्रमाणात राखिव परकिय चलन ठेवणे आवश्यक असते. याउलट ज्या देशात अस्थिर विनिमय दर पद्धती आहे. अशा देशांत मागणी पुरवठ्याच्या स्वयंचलित यंत्रणेमार्फत विनिमय दरात अनुकूल बदल घडून येत असल्याने विदेशी राखिव चलन साठ्यांची फारशी गरज नसते.

विदेशी चलन साठ्याचे प्रमाण हे काही प्रमाणात देशाची लोकसंख्या व स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनाचे GDP प्रमाण यावर देखिल असते. लोकसंख्या व GDP जितके जास्त तितके राखिव विदेशी चलन जास्त बाळगावे लागते.

आपली प्रगती तपासा:

- १) राखिव विदेशी विनिमय ही संकल्पना स्पष्ट करा.
- २) राखिव विदेशी विनिमय धोरणाची उद्दिष्टे स्पष्ट करा.
- ३) IMF च्या राखिव निधी वर टीप लिहा.
- ४) SDR चे महत्त्व स्पष्ट करा.

१०.१२ विनिमय धोके

मुक्त विनिमय दर धोरणाच्या परिस्थितीत विदेशी विनिमय दरांच्या अस्थिरता व अनिश्चितता यामुळे विदेशी विनिमय बाजारात आयातदार आणि निर्यातदारांमध्ये गोंधळाची परिस्थिती निर्माण होते. भविष्यातील विनिमय दर सतत बदलत असल्याने आयातदार व निर्यातदारांना नफ्या ऐवजी तोटा देखिल होऊ शकत असल्याने व्यापार व्यवहारातील धोक्यांचे प्रमाण वाढून विदेशी व्यापार व्यवहारांवर त्याचा विपरीत परिणाम दिसून येतो. हे धोके दोन कारणामुळे निर्माण होऊ शकतात.

- i) विदेशी विनिमयाच्या दरात सतत चढउतार घडून येतात.
- ii) विदेशी व्यापारात आयातदार निर्यातदार परस्परांसाठी अनोळखी असू शकतात.
- iii) त्यामुळे दोन्ही पक्षांना परस्परांची पतविषयक माहिती व हमी नसते.

अनेकदा बहुतांश देशांमध्ये राजकिय, आर्थिक समस्या, अंतर्गत अस्थिरता, दंगल किंवा युद्ध सदृश्य परिस्थिती, चलनवाढ, व्यापारचक्रे, बेरोजगारि दारिद्र्य, लोकसंख्या इ. मुळे देशांच्या कर्ज घेण्यावर किंवा कर्ज परतफेडीसंदर्भात विदेशी विनिमय दरातील अस्थिरतेमुळे इतर देशांचा विश्वास कमी होऊन अडचणी निर्माण होण्याची शक्यता असते. उदा. काही अफ्रिकन देश लॅटीन अमेरिकन देश अशा देशांची विदेशी देणी फेडण्याची क्षमता कमी झाल्याने अशा देशाना देणग्या, सवलती व अनुदाने, यासारख्या आर्थिक सहकार्यावर अवलंबून रहावे लागते.

विदेशी विनिमय दरातील अस्थिरतेमुळे एका देशातील चलन दुसऱ्या देशातील चलनात बदलून देण्यात अडचणी निर्माण होतात. त्यातूनच विनिमय धोके हे प्रामुख्याने त्या चलनाची सशक्तता आणि राखिव विदेशी विनिमयाची परिस्थिती यावर अवलंबून असते. त्यामुळेच जर एखाद्या देशाच्या चलनामध्ये सतत अस्थिरता असेल, अल्प उत्पादकता, आंतरराष्ट्रीय बाजारातील कमकुवत पत इ. मुळे संबंधित देशाचा विनिमय दर अस्थिर बनून विनिमय धोक्यांचे प्रमाण वाढते. याउलट चलनाची सशक्तता, उच्च उत्पादकता इ. मध्ये संबंधित देशातील विनिमय धोक्यांचे प्रमाण कमी राहते. उदा. अमेरिका, जपान इ.

ज्या वेळी एका देशातील चलनाचे देणे दुसऱ्या देशातील चलनात करतांना अस्थिर विनिमय दरामुळे अनिश्चिता निर्माण होते. त्यावेळी विनिमय धोके निर्माण होतात. म्हणजेच निर्यातदाराला स्वदेशी चलनात प्राप्त होणारी रक्कम किंवा आयातदाराला घ्याव्या लागणाऱ्या देण्यांची रक्कम ज्यावेळी अनिश्चित असते. त्याचप्रमाणे एका देशातून दुसऱ्या देशात जाणाऱ्या किंवा येणाऱ्या निधीची रक्कम निश्चित करता येत नाही त्यावेळी विनिमय धोके निर्माण होतात.

अलीकडील काळात जागतिक अर्थव्यवस्थांमध्ये विदेशी विनिमयाचा दर हा बाजारातील विदेशी चलनाच्या मागणी व पुरवठ्याच्या आंतरक्रियेतून निश्चित होत असल्याने तो सतत बदलणारा असतो. ज्यामुळे प्रत्येक देशाकडील विदेशी चलन साठ्यानुसार त्याला नफा किंवा तोटा होत असतो. म्हणूनच हे बदलणारे विनिमय दर विनिमय धोक्यांच्या निर्मितीचे एक प्रमुख कारण मानले जाते.

१०.१२.१ विदेशी विनिमय धोक्याचे प्रकार:

विदेशी विनिमय धोक्यांचे पुढील प्रकारांमध्ये वर्गीकरण करता येते.

१) ग्राहकांची पतविषयक जोखिम:

विदेशी विनिमय बाजारपेठेत चलनाचे व्यवहार करणाऱ्या बँका, मध्यस्थ, आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था व इतर संस्था आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था व इतर संस्था इ. च्या पतविषयक माहितीच्या अभावी काही धोके निर्माण होऊ शकतात. परंतु आंतरराष्ट्रीय पतमूल्यांकन संस्थांमार्फत अशा प्रकारच्या जोखिमांची तीव्रता कमी करता येते.

२) चलनविषयक जोखिम:

अशा प्रकारचे धोके चलनाची सशक्तता किंवा अशक्तता, चलनस्थिती, देशातील तप्त पैशांची समस्या (Hot Money) किंवा सट्टेबाजी व्यवहार इ. मुळे निर्माण होते.

३) बाजार जोखिम:

वस्तू व सेवांविषयक दर्जा, सरकारी धोरणातील बदल, करविषयक धोरण, इ. मुळे निर्माण होणारी जोखिम.

१०.१३ विदेशी विनिमय बाजारपेठेचे जागतिक दुवे

विदेशी विनिमय बाजारपेठ म्हणजेच असे ठिकाण की जेथे विदेशी चलनाच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार पार पाडले जातात. या बाजारपेठेत एका देशातील चलनाच्या बदल्यात दुसऱ्या देशातील चलनाच्या विक्रीचा समावेश होतो. सध्या विदेशी विनिमय बाजारपेठ ही आंतरराष्ट्रीय नाणेबाजाराची सर्वात मोठी वित्तीय बाजारपेठ समजली जाते की ज्यामध्ये मध्यवर्ती बँका, व्यापारी बँका, मध्यस्थ, सट्टेबाज, विविध देशातील सरकारे व इतर वित्तीय संस्थांचा समावेश असतो.

A) बाजारपेठेचा आकार व तरलता:

विदेशी विनिमय बाजारपेठ तीच्या पुढील वैशिष्ट्यांमूळे इतर वित्तीय बाजारपेठांपेक्षा वेगळी ठरते.

- i) मोठ्या प्रमाणातील व्यवहार
- ii) रोखतेचे प्रमाण अधिक
- iii) भौगोलिक विविधता
- iv) निरंतर कार्यरत (२४ तास सुविधा)
- v) विदेशी विनिमय दरावर परिणाम करणाऱ्या घटकांची विविधता
- vi) इतर बाजारपेठांच्या तुलनेत नफ्याचे प्रमाण अधिक

एप्रिल २००५-२००६ मध्ये विदेशी विनिमय व्यवहारांमध्ये सन २००७ च्या तुलनेत ३८ टक्के नी वाढ घडून आली. या मागचे प्रमुख कारण म्हणजेच विदेशी विनिमय बाजारपेठेची अलिकडील कालातील वाढती लोकप्रियता होय.

B) बाजारपेठेतील सहभागी घटक :

विदेशी विनिमय बाजारपेठेचे व्यवहार वेगवेगळ्या घटकांमार्फत पूर्ण केले जातात. विनिमय बाजारपेठेतील महत्त्वाचे सहभागी घटक पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

i) मध्यवर्ती बँका :

कोणत्याही देशाची मध्यवर्ती बँक ही विनिमय बाजारातील व्यवहारांमध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. मध्यवर्ती बँक ही पैशाच्या पुरवठा चलनश्रिती इ. चे नियंत्रण करते. देशातील अर्थव्यवस्थेतील स्थिरता ठीकवून ठेवण्यासाठी राखिव विदेशी विनिमय या साधनाचा योग्य वापर करण्याची जबाबदारी मध्यवर्ती बँकेला पार पाडावी लागते.

ii) व्यापारी बँका:

विदेशी विनिमय बाजारपेठेतील बहुतांश व्यवहार म्हणजेच जवळपास ५३ टक्के व्यवहार हे आंतर बँक बाजारा मार्फत पार पाडले जातात.

iii) व्यापारी कंपन्या:

व्यापारी कंपन्यामार्फत देखिल विदेशी विनिमयाचे व्यवहार केले जातात. परंतु बँका व सट्टेबाज यांच्या तुलनेत हे व्यवहार अत्यंत कमी प्रमाणात केले जातात.

iv) सट्टेबाज :

विदेशी विनिमय बाजारपेठेतील जवळपास ७० टक्के ते ९० टक्के व्यवहार हे सट्टेबाजीचे व्यवहार असतात.

v) गुंतवणुक व्यवस्थापक संस्था :

ग्राहकांच्या वतीने त्यांच्या रकमा विदेशी कर्जरोख्यांसंदर्भात खरेदी विक्री करणाऱ्या गुंतवणुक व्यवस्थापक संस्था देखिल विनिमय बाजारपेठेतील एक सक्रिय घटक समजल्या जातात.

vi) ब्रोकर :

विनिमय खरेदी विक्रीचे व्यवहार करणाऱ्या मध्यस्थांचा देखिल विनिमय बाजारपेठेत समावेश होतो.

vii) बँकेतर विदेशी विनिमय संस्था :

अशा संस्था व्यक्तीगत संस्था किंवा वैयक्तिक गरजांसाठी विदेशी विनिमयांचे व्यवहार करीत असतात. अशा संस्था व्यापारी बँकांपेक्षा योग्य विनिमय दर व स्वस्त परतफेडीचे व्यवहार करतांना दिसून येतात. युके मधील जवळपास १४ टक्के चलनाचे हस्तांतरण व देणी देण्याचे व्यवहार अशा बँकेतर विदेशी विनिमय कंपन्यांद्वारे केले जातात.

viii) विनिमय दराचे निर्धारण घटक:

विदेशी विनिमय दर निश्चित करणाऱ्या मागणी पुरवठा या घटकांबरोबरच पुढील दोन घटक महत्त्वाचे मानले जातात.

ix) आर्थिक घटक :

यामध्ये देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप, परिस्थिती आर्थिक धोरणे, मौद्रिक अधिसत्तेचे धोरण, आर्थिक निर्देशांक इ. चा समावेश होतो.

x) राजकीय घटक :

यामध्ये देशातील प्रदेशांमधील व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील राजकीय परिस्थिती, सत्ताधारी पक्षाची ध्येय धोरणे इ. चा प्रभाव विनिमय दरावर प्रभाव टाकू शकतो.

D) वित्तीय साधने:

विदेशी विनिमय बाजारात पुढील प्रकारच्या व्यवहारांचा समावेश होतो.

i) तत्काळ (हजर) दर व्यवहार:

यामध्ये विनिमयाच्या अल्पकालीन व्यवहारांचा समावेश होत असून या व्यवहाराद्वारे दोन वेगवेगळ्या चलनांचा त्याचवेळी विनिमय होत असल्याने अशा व्यवहारांना 'प्रत्यक्ष विनिमय' असेही म्हटले जाते.

ii) वायदा दर व्यवहार

विदेशी विनिमय दरातील सततच्या चढउतारामुळे निर्माण होणारे धोके टाळण्यासाठी भविष्यकालीन व्यवहारांसाठीचा विनिमय दर वर्तमान काळातच कराराद्वारे निश्चित करून भविष्यात निर्माण होणारी जोखिम टाकली जाते.

या व्यवहारांचा कालावधी एक दिवस, काही दिवस, काही महीने किंवा काही वर्षे असा असू शकतो.

iii) अदलाबदलीचे व्यवहार (Swap):

भविष्यकालीन व्यवहारांमध्ये लोकप्रिय मानला जाणारा व्यवहार म्हणजेच चलन बदलाबदलीचे व्यवहार होय. या प्रकारात दोन व्यक्ती एका ठराविक काळाकरीता आपल्याकडील चलनाची एका निश्चित दराला अदलाबदल करून भविष्यातील विनिमय दर चढउतारांची जोखिम कमी करतात.

iv) सट्टेबाजीचे व्यवहार :

परकीय चलनाची मागणी ही वस्तू व सेवांची आयात करणारे आयात व्यापारी आणि सट्टेबाजी चे व्यवहार करणाऱ्या दलालांकडून केली जाते. हे दलाल परकीय चलनाची खरेदी वर्तमान काळातच करतात व भविष्यात विक्री करतात. तसेच परकीय चलनाचा पुरवठा वस्तू व सेवांची निर्यात करणारे व्यापारी आणि सट्टेबाजांकडून केली जाते. ज्यावेळी भविष्यात वायदा दर घसरण्याची शक्यता असते तेव्हा वर्तमान काळात मोठ्या प्रमाणात परकीय चलनाची विक्री केली जाते. त्यावेळी वायदा बाजारातील

दलाल व सट्टेबाज किंमतीतील बदलानुसार आपापल्या जवळील विदेशी चलनाचे रुपांतर एका देशातून दुसऱ्या देशात करतात.

आपली प्रगती तपासा

- १) विनिमय धोके ही संकल्पना स्पष्ट करा.
- २) विनिमय धोक्यांचे प्रकार कोणते ?
- ३) विदेशी विनिमय बाजारपेठेची वित्तीय साधने कोणती ?

१०.१४ सारांश

- १) परिवर्तनिय कागदी चलन म्हणजेच असे चलन की जे इतर चलनांमध्ये रुपांतरित करता येते.
- २) अधिकृत परवानगीशिवाय नियंत्रित चलनाचे इतर चलनांमध्ये रुपांतरण करता येत नाही.
- ३) पूर्ण परिवर्तनियता याचा अर्थ कोणत्याही नियंत्रणाशिवाय एका निश्चित विनिमयाच्या दराला एका चलनाचे दुसऱ्या चलनाशी विनिमय करणे होय.
- ४) परिवर्तनियता ही आंशिक आणि पूर्ण परिवर्तनियता अशा दोन प्रकारांत वर्गीकृत केली जाते.
- ५) १ मार्च १९९२ पासून भारतीय रुपया अंशतः परिवर्तनिय करण्यात आला.
- ६) भांडवली खात्यावर रुपया पुर्णतः परिवर्तनिय करण्यासाठी तारापौरवाला समिती १९३७ मध्ये नियुक्त करण्यात आली.
- ७) राखिव विदेशी विनिमय ही आंतरराष्ट्रीय रोखतेची एक महत्त्वपूर्ण शाखा आहे.
- ८) राखिव विदेशी विनिमय धारणाची प्रमुख उद्दिष्टे म्हणजेच
 - i) चलनावरील विश्वास टिकविण्यासाठी
 - ii) विदेशी विनिमय दरातील चढउतार रोखण्यासाठी
 - iii) सट्टेबाजी व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी
 - iv) विदेशी विनिमय बाजारपेठ विश्वासाचे वातावरण निर्माण करण्यासाठी
- ९) विदेशी विनिमय दरातील अस्थिरतेमुळे एका देशातील चलन दुसऱ्या देशातील चलनात बदलून देण्यात अडचणी निर्माण होतात त्यातूनच विनिमय धोके निर्माण होतात.

१०) विनिमय राखिव विदेशी विनिमयाची परिस्तिती यावर अवलंबून असते.

१०.१५ प्रश्न

- १) तुमच्या मते परिवर्तनियता म्हणजे काय ? परिवर्तनियतेचे विविध प्रकार कोणते ?
- २) पुढील प्रश्नांवर टिपा लिहा.
 - i) अंशिक परिवर्तनियता
 - ii) पूर्ण परिवर्तनियता
 - iii) तारापौरावाला समिती
- ३) राखिव विदेशी विनिमयाचा अर्थ स्पष्ट करा.
- ४) राखिव विदेशी विनिमय आणि आंतरराष्ट्रीय रोखता यांतील फरक स्पष्ट करा.
- ५) राखिव विदेशी विनिमय धारणाची उद्दिष्टे सांगा
- ६) टीप लिहा :
 - i) विशेष उचल अधिकार SDRs
 - ii) IMF कडील राखिव निधी
- ७) विदेशी विनिमय बाजारपेठेतील धोक्याची कारणे कोणती ?
- ८) विदेशी विनिमय बाजार हा जागतिकरित्या कसा जोडला गेलेला आहे हे स्पष्ट करा.

चलनबाजार

(Currency Market)

घटक रचना

- ११.० उद्दिष्टे
- ११.१ प्रस्तावना
- ११.२ युरो चलन बाजार - स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये
- ११.३ युरो समभाग आणि युरो कर्जरोखे बाजार
- ११.४ सारांश
- ११.५ शब्दकोश
- ११.६ प्रश्न

११.० उद्दिष्टे

युरो डॉलर मार्केट ही आंतरराष्ट्रीय बँकीगची निर्माती आहे. युरो डॉलर मार्केट ही जगातील सर्वात मोठी आंतरराष्ट्रीय चलनाची खरेदीविक्री (देवाणघेवाण) करणारी बाजारपेठ आहे. हा एक अल्पकालीन कर्जाचा चलनबाजार असून या बाजारात अमेरिकन डॉलर्सच्या कर्जाची देवाणघेवाण केली जाते. प्रस्तुत पाठात आपण युरोचलन बाजार त्याची वैशिष्ट्ये आणि युरो कर्जरोखे बाजार इत्यादी घटकांचा अभ्यास करणार आहोत. या पाठाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे.

१. युरो चलनबाजार ही संकल्पना समजावून घेणे.
२. युरो चलनबाजाराचे स्वरूप व वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.
३. युरो चलन बाजाराच्या कार्यप्रणालीवर थोडक्यात चर्चा करणे.

११.१ प्रस्तावना

युरो डॉलर बाजाराला परकीय चलन बाजार (foreign exchange market) असे संबोधले जाते. सध्याच्या युरोचलन बाजारात अमेरिकन डॉलर्स, ब्रिटिश पौंड, युरो फ्रान्स इत्यादी चलनाचे व्यवहार होतात.

युरो डॉलर ही अशी एक सामान्य संकल्पना आहे की ज्यामध्ये बाह्य बाजारात प्रमुख चलनांची देवाणघेवाण होत असते. म्हणजेच अमेरिकेबाहेरील व्यापारी बँकात डॉलरच्या युरो डॉलर मार्केटमध्ये ठेवी वाढवण्यासाठी ठेवींवर अधिक व्याज दिले जाते. त्यात अधिक प्रमाणात लवचिकता आणि विस्तृत प्रमाणात गुंतवणुकीला वाव असतो.

युरो चलन बाजारामध्ये व्यापारी बँका ज्या देशात कार्यरत असतात त्या चलनाबरोबरच इतर देशाच्या चलनात व्याज देणाऱ्या ठेवी स्विकारतात आणि त्या ठेवीचा कर्ज देण्यासाठी वापर करतात असे कर्ज देताना ज्या चलनात कर्ज पाहिजे त्या चलनामध्ये कर्ज देतात म्हणून युरोबाजार हा एक विस्तृत स्वरूपाचा चलन बाजार असून त्या बाजारात अल्पकालीन कर्जाची देवाण-घेवाण होत असते.

११.२ युरोचलन बाजार

युरो डॉलर मार्केट ही जगातील सर्वात मोठी आंतरराष्ट्रीय चलनाची खरेदी-विक्री करणारी बाजारपेठ आहे. हा बाजार प्रामुख्याने युरोपात पसरलेला असून त्यामध्ये प्रामुख्याने युरोपीयन देशांमध्ये डॉलरची देवाणघेवाण इतर चलनामध्ये उदा. ब्रिटिश पौंड (£), स्विडनचा फ्रँक, नेदरलँड गिल्डर इत्यादी चलनामध्ये देवाण-घेवाण होते.

युरो डॉलर्स म्हणजे अमेरिकन डॉलरमध्ये मोजले जाणारे परंतु युरोपात वापरात आणली जाणारी आर्थिक संपत्ती आणि देणी दिली जातात. युरोपियन चलन बाजारात आणि प्रामुख्याने लंडनच्या नाणेबाजारात केले जाणारे बहुसंख्य व्यवहार अमेरिकन डॉलर्समध्येच केले जातात. अमेरिकन डॉलर्सपेक्षा युरो डॉलरची व्याप्ती फार मोठी असल्यामुळे अलिकडच्या काळात युरोडॉलर किंवा युरोचलन बाजाराला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

युरोचलनबाजाराचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये :

युरोचलन बाजाराची पुढीलप्रमाणे महत्त्वाची वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

१. हा चलनबाजार आंतरराष्ट्रीय अल्पकालीन स्वरूपाचा बाजार असतो.
२. हा बाजार सर्व प्रकारच्या बंधनापासून मुक्त असतो.
३. या बाजारात मोठ्या प्रमाणात कर्जाचे व्यवहार केले जातात.
४. युरो चलनबाजार हा स्पर्धात्मक बाजार असतो.
५. युरो चलनबाजार अधिक लवचिक भांडवल बाजार असतो.
६. युरो चलनबाजाराचे प्रमुख ग्राहक व्यावसायिक संस्था असतात. ज्या युरोपमध्ये कार्यरत असतात. ज्या बाजारात ठेवींवर अधिक व्याज मिळेल त्या ठिकाणी अशा संस्था पैसा गुंतवितात आणि बाजारातून कमी दराने कर्ज मिळतात त्यातून कर्जावू रकमा घेतात.
७. युरोचलन बाजार अतिशय संवेदनशील बाजार आहे. कारण व्याजदरातील थोड्या बदलामुळे चलनाच्या मागणी-पुरवठ्यात बदल घडून येत असतात.
८. युरोचलन बाजार हा कर्जरोख्यांच्या बाजाराला पूरक म्हणून कार्य करित असतो.

युरोचलन बाजाराच्या विकासास किंवा वाढीस (growth) कारणीभूत घटक (Reasons/factors to contribute for the development of Euro currency market):

युरो डॉलर बाजाराची सुरुवात १९२० च्या दशकात झाली. जर्मनी व ऑस्ट्रेलिया या देशात डॉलर ठेवले गेले आणि त्याचे रुपांतर स्थानिक चलनात होवून ते कर्जासाठी वापरले गेले. १९५०च्या दशकाच्या अखेर या बाजाराला गती प्राप्त झाली. तरीसुद्धा या बाजाराचा विकास प्रामुख्याने १९६७ नंतर अधिक वेगाने झालेला आहे. १९७०च्या दशकाच्या मध्यापासून पेट्रोलियम उत्पादक देशांनी आपले डॉलरचे उत्पन्न या बाजारात गुंतविण्यास सुरुवात केली. (Deposit of surplus funds by opec countries) १९६८ नंतर आंतरराष्ट्रीय चलनपेचप्रसंग (International currency crisis) आणि अमेरिकेच्या व्यवहारतोलातील तूट (Deficit BOP of USA) यामुळे डॉलरचा पुरवठा देशाबाहेर वाढला. बाजाराची कार्यक्षमता, स्पर्धात्मकता आणि नफा मिळण्याची खात्री यामुळे या बाजाराचा वेगाने विकास झाला. या वाढीला पुढील घटक जबाबदार आहेत.

१. १९५६च्या सुएझ कारवाईनंतर इंग्लंडने कर्जावर बंधने घातली. ब्रिटिश नागरिकांजवळील डॉलरचा वापर कर्जाची गरज भागविण्यासाठी बँकामार्फत होवू लागला.
२. १९५८ नंतर युरोपमधील परकीय चलन नियंत्रणे कमी करण्यात आली आणि चलने परिवर्तनीय करण्यात आली. (Abolition of the European payments Union & Restoration of currency convertibility) यामुळे देशादेशात कर्जव्यवहारात वाढ होवू लागली.
३. रशिया व अमेरिका यातील शीतयुद्धानंतर रशिया व साम्यवादी देश आपले डॉलरचे साठे अमेरिकेऐवजी युरोपमधील देशात ठेवू लागले. (Soviet deposit of dollar in European banks - cold war).
४. १९५० पासून अमेरिकेच्या व्यवहारतोलात तूट येऊ लागली ज्या देशांना व्यवहारतोलात शिल्लक होती त्यांच्याकडे डॉलरचा ओघ सुरु झाला. (Convenient to hold balances abroad).
५. अमेरिकेत बँकावर बंधने घातली गेली बँकांनी द्यावयाच्या व्याजदरावर कमाल मर्यादा घातली गेली (Regulation Q-Interest Rate) अमेरिकन बँका व कंपन्यांनी परदेशात कर्ज न देण्यासाठी निवडक पतनियंत्रण लागू केले.
६. पेट्रोल दरवाढीमुळे डॉलरचा पुरवठा वाढला.
७. अमेरिकेपेक्षा युरोपमधील बँका ठेवींवर जास्त व्याज देत असल्यामुळे अमेरिकन बँकांनी आपल्या शाखा युरोपमध्ये उघडून अमेरिकेतील शाखांमधील ठेवी युरोपातील शाखांमध्ये हस्तांतरीत केल्या. थोडक्यात व्याजदराचा अधिक फायदा मिळाल्यामुळे युरोडॉलर बाजार विकसित होण्यास एक प्रकारे मदत झाली.

युरोचलन बाजाराचे फायदे :

युरो चलनबाजारात सहभागी झालेल्या देशांना पुढील फायदे मिळतात.

१. युरो चलन बाजार हा आंतरराष्ट्रीय अल्पकालीन बाजार असल्यामुळे युरो डॉलरची मोठ्या प्रमाणात हालचाल घडून येते.

२. युरो चलन बाजारामुळे आयात-निर्यात व्यापाऱ्यांना इतर बाजारापेक्षा स्वस्त दराने डॉलर्स प्राप्त करता येतात.
३. युरो चलन बाजार वित्तीय संस्थांना आपली रोखत टिकवून ठेवण्यासाठी उपयुक्त ठरतो.
४. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील बदलानुसार देशांतर्गत व्याज-दरात बदल घडवून आणता येतात.
५. युरो चलन बाजारामुळे बाजारातील दलालांना (Arbitraders) पुरेशा प्रमाणात निधी उपलब्ध होवू शकतो.
६. अपुरा राखीव निधी असलेल्या मध्यवर्ती बँकेला युरो चलन बाजारतून कर्ज घेऊन राखीव निधीत वाढ करता येते.

आंतरराष्ट्रीय वित्तव्यवस्थेवर युरोचलन बाजाराचा परिणाम:(Impact of Euro Currency Market on International Financial System)

१. डॉलरमध्ये अल्पकालीन सुधारणा झाल्यामुळे डॉलर जवळ बाळगण्याऐवजी त्याचा कर्ज देण्यासाठी वापर करता येत असल्यामुळे ते अधिक फायदेशीर ठरते.
२. युरो चलन बाजारामुळे आंतरराष्ट्रीय चलनविषयक सहकार्य वाढण्यास मदत होते. (Trading blocks & Economic Integration)
३. युरो चलनबाजारामुळे व्यवहारतोलातील शिल्लक आणि तुटीच्या दुरुस्तीसाठी (correcting disequilibrium BOP) मदत होते.
४. युरोचलन बाजारामुळे विनिमय नियंत्रणाच्या साठ्यावरील ताण कमी करणे शक्य होते.
५. आंतरराष्ट्रीय रोखतेची समस्या सोडवण्यासाठी युरो चलन बाजाराने मोठे कार्य केले आहे.

युरो चलनबाजाराचा आंतरराष्ट्रीय वित्तीय-व्यवस्थेवर अनुकूल परिणाम होत असला तरी युरोचलन बाजाराला पुढीलप्रमाणे काही मर्यादा येतात.

युरोचलन बाजाराच्या मर्यादा : (Shortcomings/Limitations of Euro Currency Market)

१. युरोचलन बाजारामुळे बँक व्यवसायातील शिस्त कमी होवून संपूर्ण बँक व्यवसाय कमकुवत होतो.
२. देशातील मोठ्या प्रमाणावरील पैसा देशाबाहेर गेल्याने अर्थव्यवस्थेवर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो.
३. युरो चलन बाजारामुळे भांडवलाचा आंतरराष्ट्रीय हालचालींना एक प्रकारची संधी मिळत असली तरी त्याचा विनिमय साठ्यावरील ताण वाढत जातो. त्यामुळे आर्थिक धोरणावर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होतो.

४. युरोचलन बाजारामुळे चलनविषयक धोरणाची परिणामकारकता (effectiveness of monetary policy) कमी झाली आहे.
५. बँका व व्यापारी संस्था यांना युरो डॉलर बाजारामुळे पूर्णतः व्यापारी स्वरूप आले आहे.

आपली प्रगती तपासा :

प्र. १ युरो चलनबाजार ही संकल्पना अभ्यासा.

प्र. २ युरो चलनबाजाराच्या विकासास असलेले कारणीभूत घटक कोणते ?

११.३ युरो समभाग आणि युरो कर्जरोखे बाजार (Euro Equity & Euro Bond Market)

१. युरो समभाग (Euro Equity):

परकीय कंपन्यांचे भाग विकत घेऊन ते डिपॉजिटरांच्या (ठेवीदारांच्या) ताब्यात देतात. त्याबद्दल डिपॉजिटरने दिलेली हस्तांतरण पावती म्हणजेच जागतिक ठेव पावती (GDR) या पावतीची खुल्या रितीने खरेदी-विक्री (देवाण-घेवाण) करता येते. जागतीक ठेवपावतीची (GDR) विक्री करून कंपनीला परकीय चलनात रक्कम उभारता येते. त्यामुळे परकीय बाजारपेठेत केलेल्या व्यवहारांच्या पूर्ततेसाठी या पावतीचा उपयोग होतो.

२. युरो इश्युज : (Euro Issues)

सध्याच्या काळात अनेक बंधने शिथिल करून भांडवलबाजार परकीय गुंतवणूकदारांना खुला करण्यात आलेला आहे. शिथिलीकरण व जागतिकीकरणाच्या दृष्टीने भारत सरकारने काही महत्त्वाची पावले उचललेली आहेत ती म्हणजे :

- अ. परकीय गुंतवणूकदारांना भारतीय भांडवल बाजारात गुंतवणूक करण्याची परवानगी देणे.

- ब. भारतीय कंपन्यांना (गुंतवणूकदारांना) परदेशात प्रतिभूतीची (shares) विक्री करून भांडवल उभारण्याची परवानगी देण्यात आली आहे.

परदेशात भांडवल उभारण्यासाठी भारतीय कंपन्यांनी दोन प्रकारच्या प्रतिभूतीची विक्री केलेली आहे. एक म्हणजे जागतिक ठेव पावत्या (Global Depository Receipts - GDR) आणि दोन म्हणजे परकीय चलन परिवर्तनीय विपत्रे (foreign currency convertible bonds) या दोन्ही प्रकारच्या प्रतिभूतींना 'युरो इश्यूज' असे म्हणतात.

३. युरो कर्जरोखे (Euro Bonds) :

आंतरराष्ट्रीय संस्था, सार्वभौमराष्ट्र, बहुराष्ट्रीय कंपन्या (MNCs) आणि जगातल्या गुंतवणूकदारांना विक्रीमार्फत देऊ केलेला आंतरराष्ट्रीय कर्जरोखा म्हणजे युरो बॉन्ड (Euro Bond) होय.

भारतीय कंपन्यांनी विक्रीस काढलेल्या या प्रकारच्या दस्तऐवजांना परकीय चलन परिवर्तनीय विपत्र (convertible deposits) असे म्हणतात. ही विपत्रे समहक्क भागांशी निगडित असलेले कर्जाचे दस्तऐवज असतात आणि गुंतवणूकदारांना त्यांचे समभागात किंवा डिपॉजिटराच्या पावतीमध्ये रूपांतर करण्याचा पर्याय दिलेला असतो. मात्र या पर्यायाचा वापर ठराविक कालावधीनंतरच करता येतो. या विपत्रांवर निश्चितदराने व्याज दिले जाते. मात्र हा व्याजदर अपरिवर्तनीय कर्ज रोख्यावरील व्याजदरापेक्षा कमी असतो. या विपत्रांची विक्री करणारी संस्था आपल्या आवश्यकतेनुसार व सोयीनुसार त्यांची विक्री करू शकते.

आपली प्रगती तपासा

प्र. युरो इक्विटी, युरो इश्युज व युरो कर्जरोखे या संकल्पनांचा अर्थ अभ्यासा

११.४ सारांश

१. युरो डॉलर मार्केट ही जगातील सर्वात मोठी आंतरराष्ट्रीय चलनाची खरेदीविक्री करणारी बाजारपेठ आहे.
२. युरो डॉलर म्हणजे अमेरिकन डॉलरमध्ये मोजले जाणारे परंतु युरोपात वापरात आणली जाणारी आर्थिक संपत्ती आणि देणी दिली जातात. अमेरिकन डॉलरपेक्षा

युरोडॉलरची व्याप्ती फार मोठी असल्यामुळे अलिकडच्या काळात युरो चलनबाजाराला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

३. युरोचलन बाजाराची अल्पकालीन स्वरूपाचा बाजार, स्पर्धात्मक बाजार, मोठ्या प्रमाणावरील कर्जाचे व्यवहार, अधिक फायदेशीर बंधनमुक्त बाजार इत्यादी विविध वैशिष्ट्ये महत्त्वाची आहेत.
४. युरोचलन बाजाराच्या विकासास/वृद्धीस पेट्रोलियमच्या किंमतीतील वाढ, आंतरराष्ट्रीय चलन पेचप्रसंग, निर्बंध, अमेरिकेच्या व्यवहार तूट, अमेरिकन डॉलरचे घटते मूल्य इत्यादी घटक कारणीभूत ठरली.
५. युरोचलन बाजारामुळे विविध सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम दिसून येतात.
६. युरो चलन बाजारात, युरो कर्जरोखे, युरो समभाग, युरो इश्युज आणि विविध प्रकारच्या ठेवींचा समावेश होतो.
७. आंतरराष्ट्रीय एकात्मिकरण, आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ, आंतरराष्ट्रीय रोखता इत्यादीबाबत युरोचलन बाजाराचे कार्य महत्त्वाचे आहे.

११.५ शब्दकोश

१. युरो डॉलर मार्केट Euro Dollar Market म्हणजेच Euro Correny Market युरो चलन बाजार Euro हे चलन € या चिन्हाने ओळखले जाते.
२. अमेरिकन डॉलर - \$ U.S.A. (\$ हे डॉलरचे चिन्ह आहे) अलिकडच्या काळात अमेरिकन डॉलरचे (\$) महत्त्व कमी होत आहे.
३. युरो समभाग - Euro Equity
४. युरो कर्जरोखे - Euro Bonds

११.६ प्रश्नावली

१. युरो चलनबाजाराची संकल्पना स्पष्ट करून युरोचलन बाजाराचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्य स्पष्ट करा. (एप्रिल २०११).
२. युरोचलन बाजाराच्या विकासास/वृद्धीस असणारे कारणीभूत घटक कोणते? (एप्रिल २०१० आणि एप्रिल २०११)
३. युरोचलन बाजाराचे फायदे-तोटे (मर्यादा) थोडक्यात स्पष्ट करा.
४. युरो चलन बाजार म्हणजे काय? आंतरराष्ट्रीय वित्तव्यवस्थेवरील युरोचलनबाजाराचे परिणाम स्पष्ट करा.
५. युरो कर्जरोखे, युरो इश्युज आणि युरो समभाग या संकल्पना स्पष्ट करा.

- ६ युरोचलन बाजाराची महत्वाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा आणि या बाजाराच्या वृद्धीस असणाऱ्या जबाबदार घटकांचे परिक्षण करा. (एप्रिल २०११ - २० गुणांचा सलग एकच प्रश्न)

प्रकरण ६

आंतरराष्ट्रीय घटक हालचाली भाग - १

(International Factor Movement part I)

पाठाची रूपरेषा

- १२.० उद्दिष्टे
- १२.१ प्रस्तावना
- १२.२ आंतरराष्ट्रीय श्रमिक हालचाली
- १२.३ स्थलांतरनातील प्रवृत्ती
- १२.४ आंतरराष्ट्रीय भांडवलाच्या हालचाली.
- १२.५ सारांश
- १२.६ प्रश्न

१२.० उद्दिष्टे

वस्तू व सेवांच्या व्यापारात उत्पादनाच्या भूमी, श्रम, भांडवल आणि संयोजक या चार ही घटकांचा वापर महत्त्वाचा ठरतो. आधुनिक अर्थमंत्र्याची मते उत्पादनप्रक्रियेत श्रम व भांडवल हे महत्त्वाचे असे सक्रीय घटक आहेत. सदर पाठात आपण उत्पादन घटकांच्या संबंधित उद्दिष्टांचा अभ्यास करणार आहोत. या पाठाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर श्रमिकांच्या हालचालींचा अभ्यास करणे.
२. श्रमिकांची स्थलांतर प्रवृत्ती अभ्यासणे.
३. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भांडवलांची गतीशिलता अभ्यासणे.

१२.१ प्रस्तावना

जगातील काही राष्ट्रांनी नैसर्गिक साधनसंपत्ती मानवी साधनसंपत्ती विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, संशोधन, आंतरराष्ट्रीय व्यापार इत्यादींच्या माध्यमातून देशांतर्गत उत्पादन, रोजगार, राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ घडवून आपल्या देशाची प्रगती साध्य केली आहे. तथापी काही अविकसित किंवा अल्पविकसित देशात मनुष्यबळ भांडवलाची कमतरता, तंत्रज्ञान इत्यादी घटकांमुळे देशाचा विकास मंद गतिने होत आहे. काही देशात उत्पादनाचे घटक मुबलक असतात तर काही देशात उत्पादन घटकाची कमतरता सातत्याने जाणवत असते. अशा वेळी व्यापाराच्या हेतूने मुबलक उत्पादन

घटकाचे कमतरता असलेल्या प्रदेशाकडे वहन होते. यालाच उत्पादन घटकाच्या आंतरराष्ट्रीय हालचाली म्हणतात.

१२.२ आंतरराष्ट्रीय श्रमिक हालचाली (Movements of Labour Between countries)

आंतरराष्ट्रीय व्यापारातून भौतिक वस्तू, सेवा भांडवल हे तीन घटक एका देशातून दुसऱ्या देशात जातात. त्यालाच उत्पादन घटकांच्या आंतरराष्ट्रीय हालचाली असे म्हणतात.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विविध कारणांमुळे एका देशातून दुसऱ्या देशात श्रमिकांचे आगमन व निर्गमन होते. यालाच श्रमिकांच्या हालचाली असे म्हणतात. श्रमिकांच्या हालचाली प्रामुख्याने सामाजिक अर्थिक नैसर्गिक व राजकीय कारणांमुळे निर्माण होणाऱ्या मर्यादा व बंधने यामुळे होतात. विशेषतः अल्पविकसित व विकसनशील देशात त्या अधिक प्रभावी असल्यामुळे अशा देशात श्रमिकांची संख्या वाढते. एका अंदाजानुसार अशा मर्यादेमुळे विकसनशील देशांची प्रत्येक वर्षी २५० बिलियन डॉलर्सची लुबाडणूक होते. अशा मर्यादेमुळे श्रमिकांची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्थलांतर कायदेशी किंवा बेकायदेशीर तसेच ऐच्छिक किंवा सक्तीच्या स्वरूपात होते.

श्रमिकांच्या आंतरराष्ट्रीय हालचालीवर परिणाम करणारे घटक पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. वेतनदरातील भिन्नता व रोजगारसंधीतील विविधता
२. विकासाच्या किंवा प्रगतीच्या संधी
३. मूलभूत सोयीसुविधा
४. आधुनिक पद्धतीची जीवनशैली
५. वेतनेतर फायदे
६. शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या सुविधा

वरिल घटकाचा विचार करता श्रमिकांना आर्थिक व आर्थिकेतर कारणांमुळे एका देशातून दुसऱ्या देशात सक्ती किंवा ऐच्छिक स्वरूपात स्थलांतर करावे लागते.

आंतरराष्ट्रीय श्रमिकांच्या हालचालीच्या प्रवृत्ती:

वेतन दर, रोजगार संधी, उच्च राहणीमान, विकासाच्या संधी, मूलभूत सुविधा इत्यादी कारणांमुळे श्रमिकांच्या आंतरराष्ट्रीय पातळीवर हालचाली होतात. ज्या देशात वरील सर्व प्रकारच्या सुविधा असतात व ज्या देशात या संबन्धीच्या मर्यादा आहेत. त्या देशाकडून सुविधा असणाऱ्या देशाकडे स्थलांतर करण्याची प्रवृत्ती अधिक दिसून येते. भारतासारख्या विकसनशील देशात लोकसंख्या मागास तंत्रज्ञान, अपुऱ्या रोजगाराच्या संधी, दारिद्र्य बेकारी या व अशा प्रकारच्या आर्थिक सामाजिक

घटकांमुळे श्रमिक अमेरिका, कॅनडा, जपान अशा देशात जातात. थोडक्यात श्रमिकांच्या हालचालीची प्रवृत्ती ही अल्पविकसित किंवा विकसनशील देशांकडून विकसित देशांकडे अधिक आहे.

श्रमाची गतीशीलता निर्धारित करणारे घटक (Factors Deferming Labour Mobility):

श्रमिकांची गतीशीलता ही स्थानिक, राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर वेगवेगळ्या कारणांनी होत असते. जेव्हा श्रमिकांच्या गतीशीलता ही देशातल्या देशात होत असते तेव्हा त्यास अंतर्गत श्रमीकगतीशीलता असे म्हणतात. परंतु श्रमीकांचे स्थलांतर किंवा त्यांच्या गतीशीलता देशादेशातून किंवा एका देशातून दुसऱ्या देशात होत असेल तर त्यास आंतरराष्ट्रीय श्रमीक गतीशीलता किंवा देशादेशांतर्गत श्रमिक गतीशीलता असे म्हणतात. साधारणतः आंतरराष्ट्रीय पातळीवर श्रमीक गतीशीलता ही अविकसित देशांकडून विकसित देशांकडे होत असते.

श्रमाची गतीशीलता निर्धारित करणारे घटक पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. ढकलणारे घटक (Push Factors):

श्रमिकाची गरिब आर्थिक परिस्थिती, रोजगार संधीची कमतरता, राहणीमान उंचावण्याची इच्छा, दारिद्र्य गरिबी इत्यादी कारणांमुळे श्रमिक चांगल्या जीवनासाठी रोजगारसंधी शोधत देशाबाहेर ढकलला जातो. म्हणून त्यास ढकलणारे घटक असे म्हणतात. अविकसित देशात नेहमीच दारिद्र्य लोकसंख्या, बेकारी इत्यादी प्रश्नामुळे रोजगारसंधी उपलब्ध होत नाही. अशा वेळी देशातील श्रमिक आपली आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याच्या दृष्टीने देशाबाहेर ढकलला जातो.

२. तारणारे घटक (Pull Factors):

आर्थिक संधी सोयी सुविधा, उच्च वेतन, आधुनिक जीवनशैली इत्यादीमुळे श्रमिकांना प्रगत देश आकर्षित करत असतात. तथापी हे आकर्षण केवळ उच्चशिक्षित व्यावसायिक तांत्रिक शिक्षण असणाऱ्या श्रमिकांसाठीच असते अकुशल, अप्रशिक्षित श्रमिकांचे स्थलांतर होत नाही.

श्रमिकांचे स्थलांतर विकसित देशात मोठ्या प्रमाणात होत असते मात्र भांडवलापेक्षा श्रमिकांची -कमी आहे. अलिकडच्या काळात श्रमिकांचे आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर हा महत्त्वाचा घटक म्हणून जागतिकपातळीवर पाहिले जाते.

आर्थिक घटक : (Economical Factors)

श्रमाचे स्थलांतर घडून येण्यासाठी आर्थिक घटक कारणीभूत ठरतात. उत्पन्न असणारे श्रमिक जास्त उत्पन्न मिळवण्याच्या उद्देशाने जिथे चांगल्या रोजगार संधी

उपलब्ध असतात अशा ठिकाणी स्थलांतरीत होतात. प्रामुख्याने अविकसित देशात कमी वेतन जास्त लोकसंख्या, अपुरा रोजगार इत्यादी आर्थिक सामाजिक समस्येमुळे श्रमिक अविकसित देशाकडून विकसित देशात गतीशील होतात.

४. भौगोलिक घटक (Geographical factors):

भौगोलिक घटकामुळेही श्रमिकांचे स्थलांतर एका देशातून दुसऱ्या देशात होत असते. अंदाजे जागतिक पातळीवर १०० लाख श्रमिक एका देशातून दुसऱ्या देशात स्थलांतरीत होत असतात. याचे मुख्य कारण म्हणजे त्या देशाची लोकसंख्या होय. म्हणजेत जास्त लोकसंख्या असलेल्या देशातील श्रमिक विकसित देशात मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरीत होताना दिसून येतात.

५. श्रमिकांची वैयक्तिक वैशिष्ट्ये (Personal Characteristics of labour):

श्रमिकांची गतीशीलता आणि श्रमिकांची व्यक्तिगत वैशिष्ट्ये यामध्ये जवळचा संबंध आहे. साधारणतः श्रमिकांच्या व्यक्तिगत वैशिष्ट्यांनुसार तरुण आणि उच्चशिक्षित श्रमिक एका देशातून दुसऱ्या देशाकडे जास्त प्रमाणात गतीशील असतात.

व्यक्तिगत वैशिष्ट्यांमध्ये वय, शिक्षण, कौशल्य वैवाहिक घटक इ. कारणे महत्त्वाची ठरतात. साधारणपणे २० ते २४ वयोगटातील अविवाहित तरुण हे उच्चशिक्षित व कुशल असतील तर त्यांचे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात होत असते.

६. नोकरी व रहाण्याची जागा यातील अंतर (Role of distance):

नोकरी व रहाण्याची जागा यातील अंतर कमी असेल तर श्रमिक त्यास जास्त प्राधान्य देतात. अन्यथा नोकरी व रहाण्याची जागा यातील अंतर जास्त असेल तर श्रमिक कमी प्रमाणात गतीशील होतात.

७. राजकीय घटक (Political Factors):

श्रमाची गतीशीलता निर्धारित करणारा आणखी एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे राजकीय घटक होय. देशाची राजकीयस्थिती स्थिर असेल तर नेहमीच आंतरराष्ट्रीय घडामोडींचा चांगला प्रभाव देशावर होईल. परिणामी दुसऱ्या देशातून श्रमिक आकर्षित होतील अन्यथा, देशात राजकीय अस्थैर्य असेल तर श्रमिक स्वदेशातून विदेशात स्थलांतरण करण्यास प्राधान्य देतील.

सरकारी धोरण (Government policies):

देशातील सरकारचे धोरण श्रमिकत्वया हिताचे किंवा फायद्याचे असेल. तर श्रमिकांची गतीशीलता कमी असेल मात्र सरकारी धोरणे ही श्रमिकांच्या कल्पनासाठी

किंवा हिताची नसतील तर श्रमिकांची गतीशीलता एका देशातून दुसऱ्या देशाकडे जास्त प्रमाणात होईल.

वरिल सर्व घटकांव्यतिरिक्त सामाजिक सुरक्षा, धर्म असे सामाजिक घटक ही श्रमगतीशीलतेस कारणीभूत आहेत.

आपली प्रगती तपासा

१. श्रमाची गतीशीलता म्हणजे काय ?
२. श्रमाची गतीशीलता निर्धारित करणारे महत्त्वाचे घटक कोणते ?

१२.३ श्रमस्थलांतरणातील प्रवृत्ती (Trends in Labour Migration)

एका देशाकडून दुसऱ्या देशाकडे श्रमिकांच्या हालचाली किंवा (श्रमिकांचे स्थलांतर ही एक महत्त्वाची गोष्ट आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र आणि राजस्व धोरणाची आहे. कोणत्या परेरणेने श्रमिक कायम वास्तव्यासाठी स्थलांतर करतात. प्रथम ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. जागतिक अर्थव्यवस्थेत अमेरिकासारखे प्रगत राष्ट्र आणि श्रमगतीशीलता किंवा श्रमाचे स्थलांतर याविषयी परिक्षण करणे आवश्यक आहे. कायम वास्तव्य करणारे लोक कायमस्वरूप बदल म्हणून त्या देशात वास्तव्य करतात. पर्यटक व्यावसायिक प्रवासी, धार्मिक व्यक्ती, वैद्यकीय उपचार घेणारे लाखो लोक दरवर्षी परकीय देशांना भेट देतात. त्यांचा समावेश कायम स्वरूपी वास्तव्य या संकल्पनेत होत नाही.

श्रमगतीशीलतेतील आंतरराष्ट्रीय प्रवृत्ती:

जेव्हा श्रमिकांचे एका देशातून दुसऱ्या देशात स्थलांतर होते त्यास आंतरराष्ट्रीय श्रमिक स्थलांतर असे म्हणतात. १९६५ च्या प्रारंभी फक्त ७५ लाख लोक जगामध्ये एका देशातून दुसऱ्या देशात स्थलांतरीत होत होते. तर २००० मध्ये ही संख्या १५० लाखावर गेली. १९६५ पासून १९७५ पर्यंत कायम वास्तव्य असणाऱ्या लाकांचा वार्षिक दर १.२टक्के इतका वाढला. हा दर २.६टक्के ३.०टक्के एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात आहे. एकूण लोकसंख्येच्या जवळजवळ १०टक्के कायम वास्तव्य दर हा पाश्चिमात्य युरोप, उत्तर अमेरिका या देशातील आहे. अंदाजे २१ लाख लोक कायमस्वरूपी स्थलांतरीत फ्रान्स, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया आणि युके. (इंग्लंड) या

देशातील आहेत. तर २५ लाखापेक्षा जास्त लोक कायमरूपी स्थलांतरित अमेरिका या देशातील आहेत. काही देशांच्या कायम स्थलांतरित धोरणांमध्ये मतभेद आहेत. याचे कारण कायमस्वरूपी स्थांतरण म्हणजे काही लोक स्वेच्छेने एका देशातून दूसऱ्या देशात स्थलांतरण करतात. सामान्यतः आर्थिक कारणामुळे ऐच्छिक स्थलांतर होत असते म्हणून स्थलांतरणासाठीची प्रेरणा व स्थलांतरणामुळे होणारे परिणाम या गोष्टी विचारात घेतल्या पाहिजेत. आर्थिक कारणामुळे होणारी श्रमगतीशिलता ही भांडवली गतीशिलतेपेक्षा जास्त आहे.

स्वदेशामध्ये राहणीमानाचा दर्जा खालावलेला असतो. त्यामुळे श्रमिक स्वदेश सोडून परदेशात स्थलांतरित होतात. काही विकसित देश कुशल व प्रशिक्षित लोकांना रोजगार संधी उपलब्ध होतील असे उत्पादन उत्पादित करतात त्यामुळे अविकसित किंवा विकसनशील देशामध्ये बेकारीचा दर वाढतो. परिणामी श्रम विकसित देशांकडे स्थलांतर करतात. ठकलणारे घटक प्रवृत्त करणाऱ्या घटकांत दारिद्र्य, बेकारी, आर्थिक परिस्थिती, संधीची कमतरता त्यामुळे श्रमिक चांगल्या जीवनासाठी संधी शोधत देशाबाहेर ठकलला जातो. किंवा प्रवृत्त होतो. श्रमिकांच्या स्थलांतरणामुळे अतिरिक्त मनुष्यबळ अविकसित देशाकडून विकसित देशांकडे (कमी मनुष्यबळ असलेले देश) होते. त्यामुळे एकूणच जागतिक अर्थव्यवस्थेत उत्पन्नाचे वाटप समान होते. तथापी अंदाजे, एकूण जागतिक उत्पादनाच्या आणि उत्पन्नाच्या उत्पादन हे पवन २६ देशांकडून होते. तसेच हे उत्पादन प्रमाण जागतिक लोकसंख्येच्या २० टक्के पेक्षाही कमी आहे.

ताणणारे घटक (Pull factors) विकसित देशास्रोतजगारासाठी स्थलांतर करायला लावले जाते. गरजापूर्तीचा इतर आर्थिक संधी, सोयीसुविधा उच्च वेतने, आधुनिक पद्धतीचे जीवनमान इत्यादी बाबींमुळे श्रमिकांना विकसितक्षेत्र आकर्षित करते. व्यावसायिक आणि उच्च कौशल्याचे लोक आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात करतात. जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार मागिल १९७० च्या दशकात बांगलादेशातून मिळवण्यासाठी अकुश (मिकाचे स्थलांतर दहापटीपेक्षा जास्त अरब गल्फ देशात झाले असा जो एकमेव देश आहे.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात किंवा २० व्या शतकाच्या पूर्णार्धाने स्थलांतर न होण्याचे प्रमाण घटले होते. मात्र २० व्या शतकानंतर लोहमार्ग, जहाजबांधणी, पर्यटन टेलीग्राफ, नवनवीन क्षेत्रे नव्याने निर्माण झाल्यामुळे देशादेशांतर्गत श्रमिकांचे कायमस्वरूपी स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात वाढलेले दिसून येत आहे.

जगातील एकूण श्रमशक्तीचे विभाजन पुढील तीन गोष्टींवर अवलंबून असते.

१. वास्तव वेतन स्वदेशात घटते व विदेशात वाढते.
२. जगाचे उत्पादन वाढते. स्वदेशातील (श्रमिकांची सिमांत उत्पादकता घटल्यामुळे स्वदेशाला तोटा तर विदेशाला कायदा-
३. काही लोकांना मुळातच उच्च वास्तव वेतन मिळते मात्र काही मुळातच विदेशात कमी वास्तव वेतनावर काम करतात.

थोडक्यात श्रमगतीशिलता ही ढकलणारे घटक आणि ताणणारे घटक यावर निर्धारित होत असते आणि श्रमाची गतीशिलता किंवा स्थलांतर यामुळे दाशाला आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून फायदा होतो. अलिकडच्या काळात दिवसेंदिवस श्रमाचे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात होताना दिसू येत आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. श्रमाचे स्थलांतर म्हणजे काय ?

१२.४ आंतरराष्ट्रीय भांडवलाच्या हालचाली (International Factor movements)

आंतरराष्ट्रीय व्यापारातून भौतिक वस्तू, सेवा, भांडवल हे तीन घटक एका देशातून दुसऱ्या देशात जातात. यालाच उत्पादन घटकांच्या आंतरराष्ट्रीय हालचाली असे म्हणतात.

भांडवलाचे एका देशातून दुसऱ्या देशात आगमन किंवा निर्गमन होणे म्हणजेच भांडवलाच्या आंतरराष्ट्रीय हालचाली होय.

विकसित देशात आर्थिक व मानसतेच्या हेतूने भांडवली हालचाली केल्या जातात तर अविकासीत किंवा विकसनशील देशात व्यवहारतोलातील (Balance of Payment BOP) तूट भरून काढण्यासाठी परकीय भांडवलाचे आगमन स्विकारले जाते.

भांडवल आंतरराष्ट्रीय हालचालीवर पुढील घटकांचा परिणाम घडून येतो. यालाच भांडवलाची गतीशिलता निर्धारित करणारे घटक असेही म्हणतात.

१. व्याजदरातील भिन्नता (Rate of Interest):

व्याजदर हा भांडवली हालचालीवर परिणाम करणारा प्रभावी घटक आहे. सर्वसाधारणतः विकसित देशात भांडवलाची विपूलता असते. त्यामुळे व्याजदर कमी असतात. याउलट अविकसीत देशात बचतीच्या कमतरतेमुळे भांडवलाची निर्मिती कमी असते. भांडवलाच्या मागणीच्या मानाने पुरवठा कमी असल्यामुळे व्याजदर जास्त असतात. विकसनशिल देश परकीय भांडवल आकर्षित करण्यासाठी व्याजदर जास्त देतात. व्याजदरातील भिन्नतेमुळे भांडवल हालचाली घडून येतात.

२. सट्टेबाजीचा हेतू (Speculation):

सट्टेबाजीच्या हेतूने भांडवलाच्या अल्पकालीन हालचाली घडून येतात. दुसऱ्या देशात भविष्यात व्याजाचे दर वाढणार असतील, वस्तुची मागणी वाढून कंपन्यांच्या नफ्यात वाढ होवून आर्थिक लाभांश मिळण्याची शक्यता असेल, भांडवल बाजारात तेजीचे वातावरणनिर्माण होवून समभागाच्या किंमती मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होणार असेल तर गुंतवणूकदार अल्पकालीन प्रपत्रे आणि दुय्यम भांडवल बाजारातून समभाग, कर्जरोख्यांची खरेदी करून व्याज लाभांश व भांडवली नफा मिळवण्यासाठी भांडवली हालचाली घडवून आणतात.

३. विनमयदारातील चढउतार (Fluctuation of Foreign Exchange):

विनिमयदारातील चढउतारामुळे भांडवल प्रवाहात बदल होतो. समजा एखाद्या देशाच्या विनिमयदारात घट होवून चलनाचे अवमूल्यन होणार असेल, हेतूपुरस्कररित्या चलनाचे अवमूल्यन केले तर त्या देशातील ज्या नागरिकाकडे विदेशी चलन आहे ते त्यादिवशी चलनाचे विदेशी - म्हणजेच विदेशी कंपन्यांचे समभाग, कर्जरोखे, यामध्ये रुपांतरीत करतात. तसेच देशाच्या अनिवासी नागरिकांचे ठेवी देशात ज्या अल्पकालीन गुंतवणूकीत असतात. त्या ते काढून ज्या देशात राहतात त्या देशात परत नेतात. कारण अवमुल्यानाने मालमत्तेचे मूल्य कमी झालेले असते.

४. करविषयक धोरण (Taxation Policy) :

सरकारचे करविषयक धोरण विभेदान्मक (Discrioninction) असेल तर त्या भांडवली प्रवाहावर सकारात्मक किंवा नकारात्मक परिणाम करू शकतात.

५. देशांतर्गत परिस्थिती (Domestic condition):

देशांतर्गत परिस्थिती गुंतवणूकीला अनुकूल असेल तर व्याज, नफा, लाभांशाच्या अपेक्षेने विदेशी गुंतवणूक प्रवाहित होणे तसेच देशांतर्गत अनुकूल परिस्थिती असल्याने विशेषतः आर्थिक स्थैर्य (Economic Stability) देशातील गुंतवणूकदार आपल्या गुंतवणूक स्वदेशातच करतील. मात्र या उलट परिस्थितीत गुंतवणूकदार गुंतवणूक विदेशात करतील. त्यामुळे भांडवली प्रवाह स्वदेशाकडून विदेशाकडे होईल.

६. बँकदरातील बदल (Variation of Bankrate) :

देशाची मध्यवर्ती बँक व्याजदरात बदल करून अल्पकालीन भांडवली प्रवाहात बदल करू शकते. वाढत्या वाजदरामुळे विदेशी भांडवल स्वदेशात येईल तर घटत्या व्याज दरामुळे स्वदेशी भांडवलाचा ओघ विदेशात जाईल. थोडक्यात भांडवलाचे आगमन व निर्गमन व्याजदरावर अवलंबून राहिल.

७. सरकारचे धोरण (Government policy) :

विदेशी भांडवल गोठविणे, जप्त करणे, खाजगी कंपन्याचे राष्ट्रीयकरण करणे. सार्वजनिक क्षेत्राचा विस्तार करणे, इत्यादी सरकारचे धोरण असेल तर भांडवलाचे आगमन होत नाही. याउलट विदेशी भांडवल आकर्षित करण्यासाठी सरकारने विदेशी गुंतवणूकीवरील नियंत्रण हटविली, करात सवलती दिल्या नफा व लाभांश मायदेशी नेण्यास परवानगी दिली तर देशांत विदेशी भांडवलाचा ओघ वाढेल.

८. विनिमय नियंत्रण (Exchange Control) :

सरकारने चलन विनिमयावर कडक निर्बंध घातले तर आपोआपच भांडवल आगमन निर्गमनावर नियंत्रणे येतात.

वरिल महत्त्वाच्या घटकांशिवाय भांडवलाची सिमांत कार्यक्षमता जोखमिचे विविधीकरण देशाची राजकीय परिस्थिती देशाचे सामाजिक व आर्थिक घटक नप्याचे प्रमाण, बँका व वित्तीय संस्थांचा विकास वाढते. आंतरराष्ट्रीय वित्तीय भांडवल असे अनेक घटक भांडवलाच्या हालचालीवर परिणाम करतात.

आपली प्रगती तपासा

१. आंतरराष्ट्रीय भांडवलाच्या हालचाली म्हणजे काय ?

१२.५ सारांश

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापारास उत्पादनाच्या चार घटकांपैकी श्रम व भांडवल या घटकांना अत्यंत महत्त्व आहे.

२. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विविध कारणामुळे श्रम व भांडवलाच्या हालचाली एका देशातून दुसऱ्या देशात होत असतात.

३. श्रमाची गतीशीलता ही वेतनदरातील भिन्नता ताणणारे घटक Pull factors आणि ठकलणारे घटक Push factors श्रमिकाची वैयक्तिक वैशिष्ट्ये आर्थिक सामाजिक व भौगोलिक घटकांवर निर्धारित होत असते.

४ श्रमिकांचे स्थलांतर (Migration) होण्यास जाणणारे व ठकलणारे घटक कारणीभूत असतात.

५. सामान्यपणे श्रमिकांचे स्थलांतर हे अल्पविकसित किंवा विकसनशील देशाकडून विकसित देशाकडे होत असते. अविकसित देशांतील श्रमिक चांगले जीवन जगण्याच्या उद्देशाने श्रीमंत देशाकडे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरीत होत असतात.

६. अमेरिका, कॅनडा, जपान, ऑस्ट्रेलिया या देशामध्ये कायमस्वरूपी स्थलांतर करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण जास्त आहे.

७. उत्पादनाचा भांडवल हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. श्रमाबरोबरच भांडवलाच्याही आंतरराष्ट्रीय हालचाली होत असतात. विविध कारणामुळे भांडवलाची उड्डाण एका देशातून दुसऱ्या देशात होत असते.

८. भांडवलाची गतीशिलता ही व्याजदरातील भिन्नता, जोखीम भांडवली सिमांत कार्यक्षमता, सरकारी धोरण, देशाची राजकीय आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती बँकांचा विकास सट्टेबाजी इत्यादी अशा महत्त्वाच घटकावर अवलंबून असते.

१२.६ प्रश्न

१. श्रमिकांच्या गतिशीलतेवर प्रभाव टाकणारे घटक स्पष्ट करा.
२. श्रमिकांच्या स्थलांतरणातील प्रवृत्ती थोडक्यात स्पष्ट करा.
३. श्रमिकांच्या गतिशीलतेवर परिणाम करणारे घटक कोणते ?
४. आंतरराष्ट्रीय भांडवली हालचाली म्हणजे काय ?
५. भांडवलाच्या गतिशीलतेवर परिणाम करणारे घटक स्पष्ट करा.
६. आंतरराष्ट्रीय घटक हालचाली निर्धारित करणारे घटक स्पष्ट करा.

आंतरराष्ट्रीय घटक हालचाली भाग - २

(International factor movements part- II)

पाठाची रूपरेषा

- १३.० उद्दिष्टे
- १३.१ प्रस्ताव
- १३.२ परकीय भांडवल भूमिका परिणाम प्रकार
- १३.३ बहुराष्ट्रीय कंपन्याची भूमिका
- १३.४ आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची बदलती भूमिका
- १३.५ सारांश
- १३.६ प्रश्न

१३.० उद्दिष्टे

आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रात परकीय व्यापाराला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे, परकीय व्यापार देशाला अनुकूल होण्यासाठी आयात कमी आणि निर्यात जास्त असणे आवश्यक असते. आंतरराष्ट्रीय, व्यापारात भांडवलाची भूमिका अन्यन महत्त्वाची असल्याने परकीय भांडवल व त्याचे प्रकार बहुराष्ट्रीय कंपन्या आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी इत्यादी घटकांचा अभ्यास आपण प्रस्तुत प्रकरणात करणार आहोत. या पाठाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे.

१. परकीय भांडवलांची संकल्पना अभ्यासणे
२. बहुराष्ट्रीय कंपन्याचे आर्थिक विकासातील योगदान आखणे.
३. परकीयव्यापाराला चालना देण्यात आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची भूमिका अभ्यासणे.

१३.१ प्रस्तावना

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात परकीय भांडवल किंवा गुंतवणूकीची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वृद्धी घडवून आणल्यास परकीय भांडवलाचे योगदान महत्त्वाचे आहे. विशेषता अविकसित किंवा विकसनशील देशात अपून्या भांडवलामुळे देशाचा आर्थिक विकास घडून येते नाही. परकीय व्यापाराला खूल्या व्यापारी धोरणांचा विचार केल्यास परकीय भांडवलीची गरज पूर्ण करून आर्थिक विकासाला चालना मिळते. प्रस्तुत प्रकरणात आपण परकीय व्यापार त्याचे प्रकार थेट विदेशी गुंतवणूक, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी ची परकीय व्यापार

वृद्धीगत करण्यात भूमिका अशा अनेक महत्त्वाच्या घटकाचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

१३.२ परकीय भांडवल भूमिका परिणाम (Forigen Capatial: Role & Impact)

भारताने जलद आर्थिक विकासासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर करण्याच्या हेतूने नियोजनाचा अवलंब केला. पंचवार्षिक योजनेद्वारे आर्थिक विकास करण्याच्या हेतूने अर्थव्यवस्थेतील शेती उद्योग, व्यापार व सेवा या क्षेत्राच्या प्रगतीकडे लक्ष केंद्रित केली. जलद औद्योगिक विकासासाठी भांडवलाची गरज असते. विकसनशील देशात नेहमीच अपेक्षित भांडवलाची पूर्तता होत नाही अशा वेळी सरकार वेगवेगळ्या देशांतून आणि आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडून भांडवल गोळा करतो. परकीय भांडवलाच्या साहाय्याने नैसर्गिक साधन संपत्तीचा योग्य वापर करून जलद आर्थिक विकास साधता येतो.

परकीय भांडवल म्हणजे देशाचे सरकार परकीय देशाकडून आणि आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडून कर्जाच्या रुपाने किंवा अन्य मार्गाने निधी गोळा करते तेव्हा त्यास परकीय भांडवल असे म्हणतात.

परकीय भांडवलाची भूमिका (Role of Foreign Capital):

आर्थिक विकासात परकीय भांडवलाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. पुढील मुद्द्यांच्या आधारे परकीय भांडवलाची भूमिका स्पष्ट करता येईल.

१. देशांतर्गत भांडवलकमतरता:

विकसनशील देशात नेहमीच भांडवलाची कमतरता जाणवते. त्यामुळे बचतनिर्मिती कमी होते. परिणामी भांडवल उभारणीचा वेग मंदावतो. विकसनशील देशात भांडवली उद्योगासाठी, पायाभूतसुविधांसाठी रस्ते, रेल्वे, दळणवळण इ) मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूकीची आवश्यकता असते म्हणून परकीय भांडवलाच्यासाहाय्याने गुंतवणूकीची ही समस्या दूर करता येते. म्हणूनच परकीय भांडवलीची भूमिका महत्त्वाची आहे.

२. तांत्रिक मागासलेपणा :

विकसनशील देशात तंत्रज्ञानाची पातळी अत्यंत निकृष्ट असते. मागास तंत्रज्ञानामुळे उत्पादकता कमी राहते. विकसित देशाकडून परकीय भांडवलाबरोबरच व्यावसायिक अनुभव व कौशल्य, व्यवस्थापन तंत्र आधुनिक यंत्रसामग्री येते. त्यामुळे जलद आर्थिक विकास घडून येतो. थोडक्यात परकीय भांडवलामुळे तांत्रिक मागासलेपणा कमी करता येतो.

३. पायाभूत सुविधांची उभारणी:

विकसनशील देशात अपुन्या भांडवलामुळे रस्ते, रेल्वे, दळणवळण, उर्जाप्रकल्प, कालवे असा अनेक पायाभूत सुविधा पुरेश्या प्रमाणातही नसतात. म्हणूनच पायाभूत प्रकल्प व देशाचा आर्थिक विकास परकीय भांडवलाच्या मदतीने शक्य होते. त्यामुळेच परकीय भांडवलाची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

४. उत्पादकता, उत्पन्न व रोजगार वृद्धीसाठी:

परकीय भांडवलामुळे आधुनिक तंत्रज्ञान वापरता येतो. आधुनिक यंत्रसामुग्री व्यावसायिक कौशल्य यामुळे श्रमिकांची उत्पादकता वाढते. परकीय भांडवलामुळे जलद औद्योगिकरण घडून आल्यामुळे रोजगार व उत्पादन वाढ होते.

५. व्यवहारतोलातील असमतोल दूर करण्यासाठी:

विकसनशील देशांचा व्यवहारतोल नेहमीच तूटीचा किंवा प्रतिकूल असतो. निर्यातीसाठी वित्तपुरवठा किंवा भांडवल कमी पडते. परकीय भांडवलामुळे अशा देशाना भांडवल पुरवठा करून तात्पुरता व्यवहारतोलाती असमतोल दूर होण्यास मदत होते.

६. आर्थिक विकासाचा वेग वाढवण्यासाठी:

विकसनशील देशात मुलभूत व पायाभूत सुविधा कमी असतात. लोकसंख्यावाढ, दारिद्र्य बेकारी, कमी दरडोई उत्पन्न अशा, दृष्टचक्रात अर्थव्यथा अडकल्यामुळे आर्थिक विकासाचा वेग कमी राहतो. अशा वेळी परकीय भांडवली भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते कारण परकीय भांडवलाच्या मदतीने देशाच्या आर्थिक सामाजिक समस्या सोडवीता येतात. तसेच आर्थिक विकासाचा वेग वाढवण्यास मदत होते.

७) विकासात्मक प्रकल्प :

विकसनशील देशांना आर्थिक विकासासाठी विकासात्मक प्रकल्प उभारावे लागतात. त्यासाठी भांडवल गुंतवणूक करणे आवश्यक असते. तात्पर्य सुरवातीस औद्योगिकरणाच्या प्रक्रियेत अनेक अडथळे येतात. ही प्रारंभीची जोखीम स्विकारल्या नंतर भांडवल विकासात्मक प्रकल्पामध्ये गुंतवणू आर्थिक विकास साध्य करता येतो.

वरिल सर्व घटकांशिवाय परकीय भांडवलाची भूमिला पुढील काही घटकांसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

१. गुंतवणूकातील वाढवण्यासाठी

२. उत्पादनपातळी वाढवण्यासाठी

३. भांडवलबाजार विकसित करण्यासाठी

४. नैसर्गिक साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर करण्यासाठी

वरिल सर्व घटकांवरून असे म्हणता येईल की अविकसित किंवा विकसनशील देशात परकीय भांडवलाला अत्यंत महत्त्व आहे.

परकीय भांडवलाचे परिणाम (Impact of forigin Capital):

परकीय भांडवलाचे आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका असली तरीही परकीय भांडवलाचे काही अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम आहेत. अ. अनुकूल परिणाम

१. औद्योगिक विकास:

औद्योगिक विकासात परकीय भांडवलाचे महत्त्वाचे योगदान आहे. परकीय भांडवलाच्या मदतीने भारतातील औद्योगिक ढाच्याचे व्यापक स्वरूपात विविधीकरण केले जाते. भारतात परकीय भांडवलामुळे अभियांत्रिकी उत्पादनाचा भाग वाढत आहे. त्याबरोबर औद्योगिकीय व व्यवस्थापन कुशलतेत वाढ झाली आहे.

१. बचतीची कमतरता भरून काढली:

देशांतर्गत बचत व विकासासाठी आवश्यक असलेले भांडवल यातील अंतर भरून काढण्यासाठी परकीय भांडवलाची मदत होते. भारतामध्ये दुसऱ्या व तिसऱ्या पंचवार्षिक योजना दरम्यान (१९५६ ते १९६५) परकीय भांडवलांचे भक्कम योगदान मिळाले.

३. विदेशी विनिमय अडचणी दूर झाल्या:

परकीय भांडवलामुळे विदेशी विनिमय अडचणी दूर होण्यास मदत झाली. पुरेश्या परकीय भांडवलाच्या साहाय्यामुळेच आवश्यक आयात करता आली.

४. आरोग्य व कुटुंबकल्याण:

परकीय भांडवलाच्या मदतीकडे भारत सरकार संपूर्ण देशात आरोग्य व कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा विकास करू शकला त्यामुळे अनेक लोकसंख्यावाढ यांसारखे समस्या प्रश्न सोडवण्यास मदत झाली.

५. मूलभूत ढाचा तयार झाला :

जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, आंतरराष्ट्रीय वित्तीय साहाय्य (IDA) यासारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून जी परकीय मदत मिळाली त्यामुळे आर्थिक विकासाला आवश्यक ती पूर्वतयारी व ढाचा भारत तयार करू शकल्या.

६. उपभोग्य वस्तूत आत्मनिर्भयता

उपभोग्य वस्तूसाठी परकीय मदत अत्यंत महत्त्वाची ठरते. भारत नेहमीच दुष्काळग्रस्त परिस्थिती निर्माण होत असते अशा वेळी अन्नधान्य, व कच्चा माल सवलतीच्या दरात आयात करणे शक्य होते. कृषीसंशोधन क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय संघटनाद्वारे परकीय मदत मिळाल्यामुळे सरकार शेतीक्षेत्राला विकास करू शकते.

७. वरील सर्व घटकांशिवाय आयात पर्यायी निर्यात प्रोत्साहन करण्यासाठी परकीय भांडवलाची मदत झाली.

ब. प्रतिकूल परिणाम

१. कर्ज चक्र :

विकसनशील देशांना परकीय भांडवलामुळे काही फायदे झाले असले तरीही अल्पविकसित व विकसनशील देशांनी विकसित देशांकडून कर्जे घेतली असल्यामुळे आणि ते परकीय चलनानेच परत करावे लागत असल्यामुळे कर्जेफेड करणे अवघड झाले त्यामुळे विकसन शिल देश कर्जाच्या चक्रात अडकले.

२. परकीय अवलंबीत्व वाढले:

परकीय भांडवलाच्या सवयीमुळे देशाचा कल अवलंबीत्वाकडे झुकतो. त्यामुळे देशाच्या राजकीय व आर्थिक स्वातंत्र्यास हानी पोहोचते.

३. व्यापारतोलावर परिणाम:

परकीय कर्जामुळे विकसनशील देशांच्या व्यापारतोल व पर्यायाने व्यवहारतोलावर प्रतिकूल परिणाम होतो. म्हणजेच व्यवहारतोल असमतोल होतो. त्यामुळे वर्तमानकाळातील प्रगतीवर त्याचा परिणाम होतो.

४. आर्थिक व राजकीय हस्तक्षेप:

विकसित देश पायाभूत व अवघड उद्योगदांच्या विकासाच्या नावाखाली भांडवल देतात नंतर ते देश आर्थिक व राजकीय धोरणात हस्तक्षेप करतात. परिणामी देशाच्या आर्थिक विकासावर प्रतिकूल परिणाम घडून येतो.

५. नैसर्गिक साधनसामग्रीचा गैरवापर:

परकीय गुंतवणूक ही नैसर्गिक साधनांचा फायदा घेण्यासाठी केली जाते. सध्या निर्यातक्षम उद्योगासमवेत सर्वच क्षेत्रांच्या प्रगतीसाठी गुंतवणूक दिली जाते मात्र त्याचा स्वार्थासाठीच जास्त वापर केला जातो.

वरिल सर्व प्रतिकूल परिणामाशिवाय पुढील काही प्रतिकूल परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर घडून येतात.

१. परकीय भांडवलामुळे नफा फक्त विकसित देशानाच मिळतो.
२. परकीय भांडवलामुळे स्वयंकतृत्वाच्या विनाश होतो.
३. परकीय भांडवलामुळे उपलब्ध होणारे तंत्रज्ञान व कौशल्य विकसनशील देशांना नेहमीच उपयोगी ठरते. असे नाही

थोडक्यात अशा प्रकारे परकीय भांडवलाचे अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम घडून येतात.

आपली प्रगती तपासा

१. परकीय भांडवल ही संकल्पना स्पष्ट करा.
२. परकीय भांडवलाची भूमिका काय आहे ?

परकीय भांडवलाचे प्रकार (Types of foreign capital):

परकीय गुंतवणूक वेगवेगळ्या स्वरूपाची असते. परकीय भांडवल परकीय गुंतवणूकीच्या स्वरूपात मिळवता येत. परकीय गुंतवणूकीच्या बऱ्याच वेळेस परकीय मदत असेही म्हटले जाते. मात्र ही मदत अनुदान अथवा मदत म्हणून दिलेली नसते. परकीय भांडवलाच्या प्रमुख प्रकारांचा विचार आपण करणार आहोत.

परकीय भांडवलाचे प्रमुख दोन प्रकार आहेत.

- १) खाजगी परकीय भांडवल (Private foreign Capital)
- २) सार्वजनिक परकीय भांडवल (Public foreign Capital)

हे भांडवल प्रत्यक्ष गुंतवणूक आणि अप्रत्यक्ष गुंतवणूकीच्या स्वरूपात येते.

अ. परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक (Foreign Direct Investment (FDI):

ही गुंतवणूक भारतात प्रकल्प व मशीनरी निर्माण करण्यासाठी वापरण्यात येते. अशा मालमत्तेवर परकीय गुंतवणूकदाराचे जवळजवळ पूर्ण कायदेशीर नियंत्रण असते. परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक विविध स्वरूपात गुंतविली जाऊ शकते. उदा. परकीय कंपनीची शाखा किंवा परकीय कंपनीचे भारतीय कंपनी बरोबर सहयोग इत्यादी.

प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूकीचा उपयोग प्रत्यक्ष उत्पादन क्षमतेत वाढ होण्यासाठी होतो. प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूकीचे परिणाम हे त्या देशात गुंतवणूक कशी होते ? देशाची धोरणे कशी आहेत ? यावर अवलंबून असते. परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचा बहुराष्ट्रीय कंपनीचा विचार करता, या कंपनी परदेशातील कंपनीमध्ये समभागात भांडवल गुंतवणूक करतात. सर्वसाधारणपणे १०० टक्के पेक्षा जास्त समभाग खरेदी करतात. त्यामुळे त्यांना लाभ प्राप्ती व नविन सुविधेची निर्मिती करता येते.

ब. परकीय अप्रत्यक्ष गुंतवणूक : (Foreign Indirect Investment):

या गुंतवणूकीला रोखारूपी गुंतवणूक (Portfolio Investment) असेही म्हणतात. परकीय गुंतवणूकदारांनी भारतीय कंपनीचा रोख्यांमध्ये गुंतवणूक केल्यास तिला परकीय अप्रत्यक्ष गुंतवणूक असे म्हणतात. अशा रोख्यांना भारत सरकारने हमी दिलेली असते. अप्रत्यक्ष गुंतवणूकीत ADRs GDRs(American Depository Receipts Global Depository Receipts) तसेच FII (Foreign Institutional Investment) या तीन बाबींचा समावेश होतो.

थोडक्यात अनिवासी नागरिकांनी कंपनीच्या शेअर्स मध्ये केलेली गुंतवणूक तसेच खाजगी मार्गाने कंपनीत केलेली गुंतवणूक, कार्यालयीन मार्गाने कंपनीत केलेली गुंतवणूक म्हणजे परकीय अप्रत्यक्ष गुंतवणूक होय.

२) सार्वजनिक परकीय भांडवल (Public foreign Capital):

हे भांडवल कर्ज व अनुदानाच्या स्वरूपात असते. यामध्ये Bilateral Hard कर्जे (अमेरिका व इंग्लंडच्या सरकारने ठराविक मुदतीसाठी ठराविक दराने दिलेली कर्जे Bilateral Soft कर्जे (उदा. अमेरिकेने भारताला अनुदान कायद्यातर्गत दिलेली कर्जे आणि Multilateral कर्जे (बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारताला दिलेली कर्जे) अशा तीन प्रकारच्या कर्जांचा समावेश होतो. आशियाई विकास बँक, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय वित्त मंडळ या संस्थांनी भारताला दिलेली कर्जे.

विकसनशील देशात परकीय खाजगी गुंतवणूक ही आर्थिक समस्या सोडवण्यासाठी एक अल्पसा प्रयत्न असते.

सार्वजनिक परकीय भांडवला मध्ये सरकारतर्गत कर्जे द्विपक्षीय कर्जे द्विपक्षीय मृत्यू कर्जे (Bilateral soft lending) बहुपक्षीय कर्जे यांचा समावेश होतो.

३) आंतरराष्ट्रीय संस्थाकडून कर्जे (Loans from International Institutions):

आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील संस्था देशाची गरज व व्याप्तीच्या तत्वावर कर्जे उपलब्ध करून देतात. त्या संस्था म्हणजे

- १) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF)
- २) आशियाई विकास बँक (ADB)
- ३) संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम
- ४) आंतरराष्ट्रीय विकास साहाय्य (IDA)

या संस्थाद्वारे देशाना भांडवलाचे स्रोत निर्माण होत आहे. राजकीय हस्तक्षेपाविना व अर्थिक परिस्थिती अनुकूल नसतानाही कर्जे देतात.

४. परकीय सहयोग (Foreign Collaboration)

परकीय भांडवल उपलब्ध करून घेण्याचा एक नविन मार्ग म्हणजे परकीय सहयोग होय. यामध्ये परकीय व देशांतर्गत सहभागी दायित्व असते. विविध प्रकारे दिसून येते. उदा.

१. खाजगी व्यक्तीची सहभागीदारी
२. परकीय संस्था आणि देशातील सरकार
३. परकीय सरकार व देशातील सरकार यांच्यातील सहयोगी

थोडक्यात वरिल सर्व परकीय भांडवलाच्या प्रकारांचा किंवा स्रोतांचा विचार करता असे म्हणता येईल की विकसनशील देशांना भांडवलाची गरजपूर्तता करून देशाचा आर्थिक विकास साध्य करता येईल.

आपली प्रगती तपासा

१. प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुक म्हणजे काय ?
२. रोखरूपी गुंतवणुक ही संज्ञा स्पष्ट करा.

१३.३ बहुराष्ट्रीय कंपन्याची भूमिका (Role of Multinational Companies MNC's)

आधुनिक अर्थव्यवस्थेमध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या विस्तारामुळे जागतिक व्यापार आणि अर्थव्यवस्थांचे विकास होण्यास मोठा हातभार लागला आहे. प्रसिद्ध अर्थतरी पितर क्रकर यांच्या मते बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि जागतिक व्यापाराची विस्तार या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. Multinational Companies and Expanding world trade one two sides of the same coins - Peter Druker

सध्याच्या विकसनशील देशांनी बहुराष्ट्रीय कंपन्यां आपले प्रवेशद्वार खुले केले आहे. विदेशी सहभागाबरोबरच विदेशी भांडवल गुंतवणूक महत्त्वाची मानली आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी प्रत्यक्ष भांडवल गुंतवणूक करून विविध देशात आपल्या संस्था स्थापन केल्या आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी युद्धोत्तर काळात उल्लेखनीय कामगिरी केल्यामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

बहुराष्ट्रीय कंपनी - अर्थ व व्याख्या:

१. बहुराष्ट्रीय कंपनी ही अशी कंपनी असते की जिची वित्तीयशक्ती प्रचंड असते. जिचे प्रमुख कार्यालय एका देशात असते आणि शाखा व उपकंपन्या आणि संयुक्त भांडवली कंपन्या अनेक देशात असतात. जी एकापेक्षा अनेक वस्तू व सेवांचे उत्पादन करते. जिचे विक्रीचे जाळे संपूर्ण जगभर पसरलेले असते. जिचे व्यवस्थापन केंद्रीय असते. जी प्रचंड प्रमाणावर नफा कमवून आपल्या देशांच्या आर्थिक सुबतेन वाढ करते.

२. आंतरराष्ट्रीय श्रयसंघटनेनुसार, “ज्या कंपनीचे व्यवस्था वकील मुख्य कार्यालय एका देशात असते आणि उत्पादन व विक्री करणाऱ्या उद्योगसंस्था अनेक देशांमध्ये कार्यरत असतात. अशा कंपनीला बहुराष्ट्रीय कंपनी असे म्हणतात.

आर्थिक व भौगोलिक दृष्टीकोनातून - ‘एक विशिष्ट बहुराष्ट्रीय कंपनी आहे. त्यात १०० दशलक्ष डॉलर्स पेक्षा अनेक हजार दशलक्ष डॉलरपर्यंत निव्वळ विक्री होते. तिच्या स्थापनेसाठी केली जाणारी थेट विदेशी गुंतवणूक सामान्यतः कंपनीच्या एकूण गुंतवणूकीच्या १५ ते २० टक्के पर्यंत असते. थेट विदेशी गुंतवणूकीचे तात्पर्य, विदेशी उद्योगातील भाग-भांडवलीचा वाटा कमीत कमी २५टक्के असते होय.

बहुराष्ट्रीय कंपनीची वैशिष्ट्ये (Factors of MNC's):

१. बहुराष्ट्रीय कंपनीचे मुख्यालय त्याच्या मायदेशात तर कार्यक्षेत्र जगातील अनेक देशात असते.
२. बहुराष्ट्रीय कंपनीच्या भांडवली संपत्तीत स्वदेशी नागरिकांचा वाटा मोठा असते.
३. नविन गुंतवणूकसंबंधीचे निर्णय आणि उद्दिष्ट्ये स्थानिक पालक कंपनीकडून ठरविली जातात.

४. बहुराष्ट्रीय कंपन्या विकसित व विकसनशील देशातील प्रत्यक्ष गुंतवणूकीद्वारे उत्पादनावर नियंत्रण ठेवू शकतात.
५. बहुराष्ट्रीय कंपनी एक अल्पविकृताधिकारी महाकाय कंपनी असते. ती नवीन मंत्रज्ञान, यंत्रसामग्री, कुशल व्यवस्थापन, वस्तुभेद, जाहिरात इत्यादींचा सातत्यपूर्ण वापर करते.
६. बहुराष्ट्रीय कंपन्या विदेशी भांडवल गुंतवणूकीशिवाय निर्यात व्यापारात भाग घेवू शकत नाहीत.

बहुराष्ट्रीय कंपन्याची भूमिका (Role of MNC's):

अविकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये नेहमीच भांडवलाची टंचाई असते. त्या देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग मंद असतो. म्हणून अशा देशातील आर्थिक विकासाचा वेग वाढवण्यात बहुराष्ट्रीय कंपन्याची भूमिका फार महत्त्वाची असते. विकसनशील देशांमध्ये या कंपन्यांना विकासाचे इंजिन असे मानले जाते.

बहुराष्ट्रीय कंपन्या विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये पुढील महत्त्वाची भूमिका बजावते.

१. भांडवलटंचाई दूर करणे:

अविकसित व विकसनशील देशात जुनाट तंत्रज्ञान, कालबाह्य यंत्रसामग्री असते. भांडवाला अभावि नविन तंत्रज्ञान विकसित होत नाही. बहुराष्ट्रीय कंपन्या लाभार्थ देशांना तांत्रिक सहकार्य करतात. त्यामुळे अशा देशांना अद्यावत तंत्रज्ञान उपलब्ध होते.

२. औद्योगिक विकास :

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी खनिज संपत्ती विज निर्मिती व वितरण लोहपोलाद, वाहतुक व दळणवळण, बँका व वित्तीय सेवा, व्यापार इत्यादी मुलभूत व पायाभूत उद्योगाचा विकास केल्यामुळे त्याचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष फायदा त्या देशाला होतो. देशात औद्योगिक वातावरण निर्माण झाल्यामुळे औद्योगिक विकासाचा वेग वाढतो.

३. शेतीक्षेत्रातील भूमिका :

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी चहा, कॉफी, कोको, रबर मसाल्याचे पदार्थ इत्यादीची लागवड आणि मळे यांच्यात गुंतवणूक केली, उत्पादन प्रक्रिया करणाऱ्या कारखान्यामध्ये गुंतवणूक साठवणूक ग्रहामध्ये गुंतवणूक, कृषी संशोधनात गुंतवणूक केल्यामुळे विकसनशील देशातील कृषीक्षेत्रावर सकारात्मक परिणाम होत आहे.

४. व्यापाराचा विकास:

बहुराष्ट्रीय कंपनी जेव्हा देशात पदार्पण करतात. तेव्हा सोबत भांडवल, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापक असतात. यांच्या आयातीवर लाभार्थी देशाचा खर्च कमी होतो. औद्योगिक विकासामुळे आयात खर्च कमी होतो. उत्पादनवाढीमुळे निर्यात वृद्धी होते. अर्थातच त्यामुळे व्यवहारतोळ सुधारतो. विदेशी गुंतवणूकीमुळे बहुमूल्य असे विदेशी चलनसाठ्यात वाढ होते.

५. आर्थिक स्थैर्य:

बहुराष्ट्रीय कंपनीव्यापार माध्यमातून विदेशातून वस्तुंचा पुरवठा उपलब्ध करून देतात. काही बहुराष्ट्रीय कंपनी उपभोग्य व चैनीच्या वस्तुंचे देशातच उत्पादन करतात. त्यामुळे लाभार्थी देशातील भाववाढीला आळा बसतो आणि लाभार्थी देशाला किंमत स्थैर्य प्राप्त होते.

६. आर्थिक सामाजिक विकास :

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या योगदानामुळे विकसनशील देशात भांडवल गुंतवणूक, उत्पादन उत्पन्न रोजगार वाढीस लागून देशाचा आर्थिक विकास घडून येतो. काही बहुराष्ट्रीय कंपनी कल्याणकारी संस्थांची स्थापना करतात. त्यामुळे कंपन्यामार्फत सार्वजनिक आरोग्यविषयक कार्यक्रम राबवले जातात. नैसर्गिक आपत्ती काळात सकारात्मक भूमिका घेतल्याने लाभार्थी देशाचा सामाजिक विकासही घडून येतो.

७. स्पर्धात्मकता व उद्योगशिलतेस वाव:

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे लाभार्थी देशात स्पर्धात्मक वातावरण निर्माण झाले आहे. कार्यक्षमता वाढीस लागते. मक्ते दारीचा अपव्यय टळून उत्पादन उत्पन्न थान वाढ होते. उपभोक्त्यांना दर्जेदार वस्तू रास्त किमतीला उपलब्ध होतात. लाभार्थी देशातील उद्योजकांच्या उघमारीलनेला चालना मिळते. शिक्षण व प्रशिक्षणातून उद्योजकाची नवीन पीढी तयार होते.

वरिल सर्व घटकांच्या योगदानाशिवाय बहुराष्ट्रीय कंपनी लाभार्थी देशात संशोधन विकास, जोखीम, विपणनक्षेत्र साधनसंपत्तीचा पर्याप्त वापर इत्यादी गोष्टींसाठी विशेष भूमिका बनतात. म्हणजेच अविकसित व विसनशील देशात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे योगदान / भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे दोष उणिवा मर्यादा:

वरवर पाहता बहुराष्ट्रीय कंपनीच्या आगमनामुळे विसनशील देशाना फायदा होतो असे वाटत असले तरी बहुराष्ट्रीय कंपनीचा मुख्य उद्देश महत्तम नफा असल्याने लाभार्थी देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर अनिष्ट परिणाम दिसून येतात.

१. बहुराष्ट्रीय कंपन्या लाभार्थी देशातील नैसर्गिक साथ व सामग्रीचा मर्याद वापर करून त्या देशाचे शोषण करतात.
२. विदेशी चलनाच्याबाबतीत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या अटीनुसार लाभार्थी देशाला विदेशी विनिमय संकटाला समोरे जावे लागते.
३. बहुराष्ट्रीय कंपन्या लाभार्थी देशाला जुनाट भांडवलप्रधान तंत्रज्ञान पुरवितात त्यातून जास्त अडचणीच निर्माण होतात.
४. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या भांडवल प्रधान तंत्रज्ञानामुळे आधुनिक मुळे भारतासारख्या श्रमप्रधान विकसनशील देशात रोजगारक्षेत्रावर विपरित परिणाम होतो.
५. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या राजकीय हस्तक्षेपामुळे लाभार्थी देशाचे राजकीय स्वातंत्र्य आणि देशाचे सार्वभौमत्व धोक्यात येण्याची शक्यता असते.
६. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या धोरणामुळे घातक स्पर्धा निर्माण होते. तसेच देशी उद्योगाची पिछेहाट होते.
७. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आगमनामुळे व त्यांच्या धोरणामुळे लाभार्थी देशाच्या व्यवहारतोलावर विपरित परिणाम घडून येतो.
८. जाहीरात, संस्कृतीवर आधान, कर चुकवेगीर असे अनेक अनिष्ट परिणाम बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या धोरणामुळे लाभार्थी देशाला भोगावे लागतात. म्हणून बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे आगमन ही लाभार्थी देशाला आर्थिक धोक्याची सूचना आहे असे म्हटले जाते.

सारांश रुपाने बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि परकीय भांडवल यांच्या गुणदोषांची चर्चा केल्यानंतर असे म्हणता येईल की विदेशी भांडवल आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या हे दुधारी शस्त्र आहे. हे देशाच्या विकासाला जसे गरजेचे आहे तसे अनेक अनिष्ट परिणाम आहेत. म्हणून प्रत्येक अविकसित व विकसनशील देशाने याची काळजीपूर्वक दखल घेतली पाहिजे.

आपली प्रगती तपासा

१. बहुराष्ट्रीय कंपन्या म्हणजे काय ?
२. बहुराष्ट्रीय कंपनीची विविध वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

१३.४ आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची बदलती भूमिका (Changing role of IMF in the emerging international Scenario)

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची स्थापना ही आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्याच्या वाटचालीमधील एक महत्त्वाच टप्पा मानला जातो. जुलै १९४४ मध्ये अमेरिकेतील न्यु हॅम्पशायर राज्यातील ब्रेटनवूड येथे भरलेल्या जागतिक अर्थशास्त्रज्ञ आणि मुत्सद्दी यांच्या परिषदेत झालेल्या स्पर्धेतून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर दोन वित्तीय संस्थेची स्थापना करण्यात आली आहे. त्यापैकी १) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) २) आंतरराष्ट्रीय पुनर्रचना व विकास संस्था IBRD

या दोन संस्था होत. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची स्थापना १९४६ मध्ये करण्यात आली असून निधीच्या कार्याल मार्च १९४७ पासून प्रारंभ झाला आहे. सध्या आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे १८३ देश सभासद आहेत.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची उद्दिष्टे :

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या स्थापनेची मुलभूत उद्दिष्टे म्हणजे चलनाचे स्पर्धात्मक अवमूल्यन टाळणे, विनिमय नियंत्रण करणे. व्यवहारतोलातील तूट कमी करणे तसेच देशांतर्गत उत्पन्न व रोजगारपातळीत वाढ करणे ही आहे. नाणे निधीच्या स्थापनेची पुढील तीन महत्त्वाची उद्दिष्टे सांगितली जातात.

१. प्रचलित विनिमय नियंत्रण कमी करणे.
२. विनिमय दर स्थिर राखण्यासाठी प्रयत्न करणे.
३. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ घडवून देशाचा आर्थिक विकास साध्य करणे.

वरील तीन महत्त्वाचा उद्दिष्टाव्यतीऐवजी पुढील उद्दिष्टे सांगता येतील ती म्हणजे.

४. व्यवहारतोलातील असमतोल दूर करणे.
५. व्यापारावरील कृषी नियंत्रणे दूर करणे.
६. सदस्य राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासाला हातभार लावणे.

सभासद देशात चलनप्रणाली विकसित करून देशाच्या व्यापारत वाढ घडवून असणे हा नाणेनिधीचा स्थापनेचा मुख्य उद्देश आहे.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची भूमिका (Role of IMF):

१. आंतरराष्ट्रीय चलन विषयक सहकार्य:

विविध देशांमध्ये चलनाविषयक सहकार्य प्रस्थापित करणे हे महत्त्वाचे कार्य आहे. जगातील देशात चलनविषयक सहकार्याच्या असलेला अभाव हे दुसऱ्या

महायुद्धाचे कारण होते म्हणून भविष्यात युद्ध टाळण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय चलनसहकार्य वाढविण्यात आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची भूमिका महत्त्वाची आहे.

२. परकिय विनिमयदराने स्थैर्य राखणे:

विनिमय दर स्थिर ठेवणे ही नाणेनिधीची एक महत्त्वाची भूमिका आहे. विनिमय दरातील अस्थैर्याचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर प्रतिकूल परिणाम होत असतो. त्यामुळे विनिमय अस्थैर्य दूर करण्यासाठीच नाणेनिधीची स्थापना केली गेली.

३. बहुपक्षीय व्यापारव्यवस्था स्थापन करणे:

पूर्वीच्या जुन्या द्विपक्षीय कराराच्या जागी बहुपक्षीय व्यापार व्यवस्था स्थापन करण्यात आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची भूमिका महत्त्वाची आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या मुख्य प्रवाहात द्विपक्षीय करारामुळे अडथळा येत असल्यामुळे ही नवीन व्यवस्था निर्माण करण्यात आली.

४. विनिमय नियंत्रणे दूर करणे :

दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी प्रत्येक देशाने आपआपला विनिमय दर विशिष्ट पातळीला राखण्यासाठी विनिमय नियंत्रणाचा अवलंब केला होता. त्याचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर अनिष्ट परिणाम आलेला होता. त्यामुळे अशी विनिमय नियंत्रणे दूर करण्यात आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे कार्य किंवा भूमिका महत्त्वाची आहे.

५. आंतरराष्ट्रीय व्यापारास प्रोत्साहन देणे:

आंतरराष्ट्रीय व्यापारास ज्यामुळे मर्यादा पडतात. असे अडथळे दूर करून आंतरराष्ट्रीय व्यापारास प्रोत्साहन देण्यात आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे योगदान मोलाचे आहे.

६ अल्पकालीन वित्तीय मदत:

सभासद राष्ट्रांना व्यापारातील तूट कमी करण्यासाठी आवश्यक असणारी अल्पकालीन विक्रीय मदत दिली जाते. म्हणजेच अल्पकालीन कर्जाची सुविधा निर्माण केली आहे. सभासद देशांच्या व्यापार व्यवहारतोलातील तूट कमी करण्यात आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची भूमिका महत्त्वाची आहे.

७. सभासद देशांची मध्यवर्ती बँक:

व्यापारी बँकांचे नियंत्रण करण्यासाठी देशांतर्गत पातळीवर जसे मध्यवर्ती बँक असते. तसेच आंतरराष्ट्रीयस्तरावर नाणेनिधी कार्य करते. देशा देशांमधील देणी

फिटवण्याचे कार्य नाणेनिधीमार्फत केले जाते. सभासद देशांना सल्ला मार्गदर्शन करण्यासाठी नाणेनिधीची भूमिका महत्त्वाची आहे.

८. खुल्या अर्थव्यवस्थेस चालना:

व्यापारबंधने युक्त रहावित यासाठी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी प्रारंभापासून प्रयत्नशील आहे. विनिमय दरातील बंधने दूर करणे व्यापारावरील नियंत्रणे दूर करून खुली अर्थव्यवस्था झाल्यास, आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढीस लागेल व त्याचा फायदा सभासदराष्ट्रांना होईल.

९. सभासद राष्ट्रात आत्मविश्वासस निर्माण करणे:

सभासद राष्ट्रांना साधनसामग्री उपलब्ध करून देवून सभासद राष्ट्रांना आत्मविश्वास निर्माण करणे, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व्यवहारतोल दुरुस्त करण्यासाठी संधी उपलब्ध करून देते.

१०. धोरणात बदल:

प्रारंभी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी सभासदराष्ट्रांना व्यवहारतोळातील तूट भरून काढण्यासाठी अल्पकालीन कर्जसुविधा देत होतो. अलिकडच्या काळात नाणेनिधीने कर्जासंबंधी लवचिक धोरण स्विकारले आहे. आज नाणेनिधी सभासद देशांना विकास कर्जेही उपलब्ध करून देत आहे.

११. आंतरराष्ट्रीय रोखता:

आंतरराष्ट्रीय रोखतेची समस्या सोडवण्याची नाणेनिधीची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी 'विशेष आहरण अधिकार' (Special Drawing Right SDR) स्थापन करून आंतरराष्ट्रीय रोखतेचा प्रश्न सोडवण्यात भर मिळवले आहे.

सारांश अलिकडच्या काळात नव्याने निर्माण होणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय दृष्टात किंवा रुपपेखेत आंतर नाणेनिधीची भूमिका ही सभासद देशांना तांत्रिक मार्गदर्शन करणे विनिमय दर स्थैर्य व्यवहारतोल संतुलन, आंतरराष्ट्रीय व्यापार वृद्धी, आंतरराष्ट्रीय रोखता प्रश्न व सभासद देशांच्या आर्थिक विकासाची प्रयाण अशा अनेक कारणांसाठी महत्त्वाची आहे.

आपली प्रगती तपासा

आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीचे उद्दिष्ट्य काय आहे ?

१३.५ सारांश

१. आर्थिक विकासात परकीय भांडवलाचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे.
२. विकसनशील देशात भांडवलाची कमतरता असल्यामुळे सरकार आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था जागतिक बँक इ. मार्गाने परकीय भांडवलाची उभारणी करते.
३. आर्थिक विकासाचा वेग वाढवण्यासाठी परकीय भांडवलाची भूमिका महत्त्वाची आहे.
४. परकीय भांडवलाचे अनुकूल व प्रतीकूल परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर घडून येतात.
५. खाजगी परकीय भांडवल सार्वजनिक परकीय भांडवल आंतरराष्ट्रीय संस्थाकडून कर्ज सहयोगी (परकीय कर्जे असे परकीय भांडवल प्रकार सांगता येतात.
६. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि जागतिक व्यापाराचा विस्तार या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.
७. विकसनशील देशात भांडवल उभारणी, रोजगार, उत्पादन उत्पन्न, अशा अनेक घटकांच्या पगतीसाठी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे योगदान मोलाचे आहे. मात्र अतिरिक्त वापरामुळे अशा कंपन्यांच्या धोरणामुळे अर्थव्यवस्थेवर अनिष्ट परिणामही घडून येतात.
८. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी ही आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्यांच्या वाटचालीतील एक प्रमुख टप्पा आहे.
९. विनिमय दर स्थैर्य आंतरराष्ट्रीय रोखतेचा प्रश्न, व्यवहारतोल तूट, विशेष आहरण हक्क (SDR) सभासद देशांचा आर्थिक विकास अशा अनेक कारणांसाठी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची भूमिका महत्त्वाची आहे.

१३.६ प्रश्न

१. परकीय भांडवल म्हणजे काय सांगून परकीय भांडवांचे आर्थिक विकासनीक महत्त्व / भूमिका स्पष्ट करा.
२. परकीय जोडल्याचा अर्थ स्पष्ट करून परकीय भांडवलाचे परिणाम अभ्यासा.

३. परकीय भांडवलीची व्याख्या स्पष्ट करुन परकीय भांडवलाचे विविध प्रकार स्पष्ट कर
४. बहुराष्ट्रीय कंपन्या म्हणजे काय सागून बहुराष्ट्रीय कंपन्याची विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासातील भूमिका स्पष्ट करा.
५. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची व्याख्या सांगा आणि आंतरराष्ट्रीय प्रवाहात आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची भूमिका स्पष्ट करा.
६. स्पष्टीकरणात्मक टिपा लिहा
 - १) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची भूमिका
 - २) परकीय भांडवलीचे प्रकार
